

**Jødiske barn og unge som overlevde det norske
Holocaust**

**Flukten fra Norge. Det svenske eksilet.
Livet etter 1945**

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie, IAKH

Universitetet i Oslo, vår 2013

Birgit H. Rimstad

Innhold

Forord.....	4
Introduksjon	5
Kapittel 1. Kilder og metode	6
1.1 Innledning	6
1.2 Kilder og arkivmateriale.....	7
1.3 Forskning og litteratur	9
1.4 Metode og egen undersøkelse	16
1.5 Planprosess.....	19
1.6 Intervjuene	21
Kapittel 2. Svensk og norsk flyktningpolitikk i nazitiden.....	24
2.1 Innledning	24
2.2 Norsk flyktningepolitikk i nazitiden.....	25
2.3 Svensk flyktningepolitikk i nazitiden	32
2.4 Konklusjon.....	39
Kapittel 3. Jødiske barn og unges flukt fra Norge til Sverige	43
3.1 Innledning	43
3.2 Initiering, organisering og flukt.....	44
3.3 Dekning.....	46
3.4 Flukten over grensen	48
Koia hvor barnehjemsbarna overnattet under flukten.....	57
3.5 Hvordan opplevde informantene dekning og flukt - konklusjon.....	63
Kapittel 4. Det svenske eksilet	65
4.1 Innledning	65
4.2 Organisering av flyktningearbeidet	65
4.3 Mottaket på grensen	67
4.4 Mottakssentrene	70
4.5 Bosetting	71
4.6 Familie, arbeid og økonomi.....	73

4.7 Livet i det svenske samfunnet	76
4.8 Barnehage og skole	80
4.9 Religiøsitet, identitet og integrering under eksilet	82
4.10 Diskriminering og antisemittisme	85
4.11 Hva visste informantene om jødeforfølgelsene under eksilet?.....	87
4.12 Psykiske konsekvenser av flukt og eksil.....	88
4.13 Freden	92
4.14 Hvordan ble eksilet opplevd – konklusjon.....	93
Kapittel 5. Livet etter 1945 - i skyggen av Holocaust.....	97
5.1 Innledning	97
5.2 Tilbake til Norge	98
5.3 Reetablering	99
5.4 Utdanning og yrkesaktivitet	101
5.5 Familiære forhold.....	102
5.6 Religiøsitet, identitet og integrering i etterkrigstiden	104
5.7 Åpenhet eller taushet om opplevelsene i ettertid	109
5.8 Psykiske konsekvenser	112
5.9 Livet etter 1945, i skyggen av Holocaust- konklusjon.....	115
Etterord.	119
Utrykte kilder.....	120
Arkiv	120
Trykte kilder	121
Muntlige kilder	121
Litteratur	122
Vedlegg 1. Brev til informantene	130
Vedlegg 2 Avtale med primærkildene.....	131
Vedlegg 3 Avtale om transkribering	132
Vedlegg 4. Spørsmål til informantene.....	133

Forord

Denne oppgaven har som mål å løfte fram en lite fortalt historie om jødiske barn som unnsnapp deportasjon og død under den tyske okkupasjonen av Norge 1940-45. Det er en fortelling om flukt over sjø, gjennom skog og over fjell til Sverige fortalt av 30 personer 70 år etter at det hendte. Disse personene er oppgavens primærkilder. Det er en fortelling om barn og unge som unnsnapp med minste margin, om voksne som reagerte raskt nok, om naboer som ga skjul, om de mange, ofte anonyme, organiserte så vel som uorganiserte hjelpere i fluktens forskjellige faser. Det er en beretning om eksil i et naboland og gleden og lettelsen over å ha unnsnappet. Men det er også beretningen om angst, uro og uvisshet om de deportertes skjebne. Alle ble rammet. Alle mistet noen i nær familie. Sytten av primærkildene mistet en eller begge foreldre. Bakteppet til tross, det er også en fortelling om at gode barneliv kunne leves i Sverige, selv i skyggen av forfølgelsene. Det er også en beretning om hvordan deres voksne liv ble etter andre verdenskrig og om hvordan de kom seg videre. Av ulike grunner har det vært mye taushet om denne delen av fortiden i jødiske familier, og dette ble til en viss grad bekreftet i denne studien. Ved å hente fram opplevelsene til de helt unge flyktningene, er det mitt håp at denne gruppens historie også kan gi økt forståelse og engasjement for nåtidens flyktninger.

En stor og varm takk til de tretti primærkildene! Uten dem kunne denne studien aldri blitt realisert! De har alle møtt meg med uendelig tillit og åpenhet! En stor takk også til alle mine mange muntlige sekundærkilder som har gitt utfyllende informasjon. Jeg takker også mange andre: Min arbeidsgiver Høgskolen i Oslo for seniorstipend og reisestipend. Letterstedska Föreningen for reisestipend. En rekke hjelpsomme medarbeidere i arkiv og bibliotek i Norge og Sverige, ikke minst på Holocaustsenteret i Oslo. Jarle Elvemo i oppsporingen av flyktningeruter langs svenskegrensen og besøk hos gjenlevende grenseløser. Elisabeth Bakken, Jens Gjerstad og Olav H. Rimstad for gode dialoger og viktige innspill. Min øvrige familie og venner for støtte og overbærenhet. Og en helt spesiell takk til min veileder Einhart Lorenz for grundighet, raushet, gode råd og ikke minst; en stor tålmodighet!

Introduksjon

Ved den tyske okkupasjonen 9. april 1940 oppholdt det seg ca. 2100 jøder i Norge. Mellom 300 og 400 av disse var flyktninger som i hovedsak var kommet fra Tyskland og de tyskkokkuperte landene Tsjekkoslovakia og Østerrike.¹

772 jøder ble deportert fra Norge under andre verdenskrig, av disse overlevde kun trettifire. 230 familier ble helt utryddet. Ingen barn kom tilbake.² 102 jødiske barn og unge i alderen fire måneder til nitten år ble drept, mange av dem skolebarn.³ Mens det ble forfattet protestskriv fra skolene ved arrestasjonene av lærere, er det ikke kjent at noen skoler protesterte mot arrestasjonen av deres jødiske elever.⁴

Om lag 1400 jøder overlevde det norske Holocaust. Den store flukten kom i november 1942 i umiddelbar tilknytning til massearrestasjonene og deportasjonene av Norges jødiske befolkning. Ca. 1100 flyktet til Sverige, de fleste fra november og desember 1942 fram til januar 1943, mens omlag tretti flyktet over havet til Storbritannia.

I overkant av seksti satt fengslet i Norge gjennom krigen, i hovedsak var dette menn. Disse var i såkalte «blandingsekteskap» med «ariere». Nesten samtlige, ca. seksti var i fangeleiren på Berg på Tønsberg,⁵ noen få var på Grini og Bredtvedt. Om lag tretti norske jøder unnslopp arrestasjon på grunn av sykdom eller høg alder. Flere av disse tilbragte krigsårene på sykehus, blant annet en av mødrene i denne studien.⁶ I tillegg antas det at rundt 100 overlevde krigsårene i skjul i Norge.⁷

Gjennom arbeidet med denne studien har jeg registrert 250 umyndige flyktninger som jeg vet eller antar er jødiske. (Født mellom 1. januar 1921- 1. september 1942). Dette er seks årskull mer enn utvalget og utgjør 22, 7 % av det totale antallet jødiske flyktninger fra Norge. Totalantallet er høyere da registreringen ikke er fullstendig.⁸

¹ Einhart Lorenz, *Exil in Norwegen. Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933-1943*, Mit einem Vorwort von Willy Brandt, (Baden- Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1992), 107.

² Bjarte Bruland, *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, (Oslo: HL-senteret, temahefte nr. 7, 2008), 35.

³ Kristian Ottosen, *I slik en natt: Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*, (Oslo: Aschehoug, 1994), 335-360.

⁴ Espen Søybye, *Kathe, alltid vært i Norge*, (Oslo: Forlaget Oktober, 2003), 116.

⁵ http://www.aktive-fredsreiser.no/biblioteket/1940-45/kz-leirene/berg_arbeidsleir.htm. Lest 15. April 2013.

⁶ Mats Tangestuen, "Også jødene kom for øvrig over grensen": *Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940-1945*, (Bergen: UiB, Hovedfagsoppgave i historie, 2005), 55; informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

⁷ Berit Nøkleby/Guri Hjeltnes, *Barn under krigen*, (Oslo: Aschehoug, 2000), 160.

⁸ Registreringer er gjort i Riksarkivene i Oslo, Stockholm, Karlstad og Gøteborg samt i landsfiskalprotokollen i Järnskog. Registrering er også gjort etter informasjon fra muntlige og øvrige skriftlige kilder.

Kapittel 1. Kilder og metode

1.1 Innledning

Emnet for masteroppgaven er jødiske barn og unge som flyktet fra Norge til Sverige under andre verdenskrig og deres historie. Primærkildene som er intervjuet, var mellom fire og nitten år da de flyktet. For definisjon av jøde legger jeg prinsipielt til grunn den tradisjonelle jødiske definisjonen: «*Jødisk en person som er født av jødisk mor eller som har konvertert til jødedommen*» som er definisjonen som brukes av Det Mosaiske Trossamfunn i Oslo.⁹ Denne definisjonen blir imidlertid problematisert i en historisk kontekst ved at nasjonalsosialistene brukte en annen definisjon. Politidepartementets kunngjøring om stempling av legitimasjonskort som tilhørte jøder, ble rykket inn i norske aviser 20. januar 1942 og inneholdt nazimyndighetenes definisjon av begrepet «jøde». De la en rasebasert, juridisk definisjon til grunn: Jøde var den som hadde tre fulljødiske besteforeldre, eller som tilhørte Det jødiske trossamfunn eller den som var jødisk gift og selv hadde to jødiske besteforeldre.

Et annet «problem» er at en del av de «politiske» flyktningene til Norge fra Tyskland og fra senere tyskokkuperte områder, var jøder etter den nasjonalsosialistiske definisjonen, men som ikke selv oppfattet seg som jøder og sjelden eller aldri hadde kontakt med jødiske miljøer. Mange av denne kategorien flyktet videre til Sverige allerede i april dagene 1940.

Oppgaven har tre hovedfokus: Flukt, eksil og livet etter eksilet. Hensikten er å forstå hvordan flukt og eksil har blitt opplevd og hvordan dette har påvirket deres liv etter krigens slutt i 1945. Problemstillingene i studien er: Hvordan opplevde disse jødiske barn og unge flukten? Hvordan opplevde de sitt eksil i Sverige? Hvordan ble livene etter eksilet, - i skyggen av Holocaust?

Aksjonene, arrestasjonene og deportasjonene av jøder i Norge var bakgrunnen for primærkildenes flukt til Sverige. Flukten, det etterfølgende eksilet og livet etter 1945 må ses i denne konteksten. Hvordan har utdanning, yrkesliv, sosial og familiær situasjon blitt? I hvor stor eller liten grad har de dramatiske opplevelsene i barndom og ung alder preget dem? Har påkjenningene under andre verdenskrig medført psykiske komplikasjoner? Barn og unge er bærere av tradisjoner og kultur overtatt fra foreldre i generasjon etter generasjon. For flyktningebarn kan livshistorien bli en historie om svekkelse av eller brudd på denne kjeden. Medførte flukt, eksil og Holocaust brudd i deres religiøse og kulturelle tradisjon?

⁹ Einhart Lorenz, *Jødisk historie, kultur og identiteter: Mangfoldet i jødedommen*, (Oslo, HL – senteret, 2010), HL – senterets temahefte nr. 9, 6.

Historiografisk plasseres oppgaven innenfor den barndomshistoriske disiplinen, mens den forskningsteknisk er innenfor muntlig historie. Det kvalitative forskningsintervjuet er benyttet som primær metode, men oppgaven har kvantitative innslag. Intervju med primærkilder er brukt for å få en helhetlig framstilling av livshistoriene. Det er de intervjuedes eget perspektiv som legges til grunn og disse er oppgavens og tekstens fortellende kilder. Barna og de unge er studiens aktører og subjekter. Tretti personer er dybdeintervjuet, og det er minnehistorien til disse som er oppgavens sentrale forskningsgrunnlag.¹⁰ Primærkildene var på intervjutidspunktet mellom syttitre og åttini år gamle, mens de var mellom fire og nitten da de flyktet. Tjueen er definert som barn da de flyktet, (fire til tretten år), mens ni er definert som ungdom, (fra tretten til nitten år).

1.2 Kilder og arkivmateriale

Muntlige kilder

De tretti primærkildene er født mellom 1923 og 1938 og ble dybdeintervjuet i et halvstrukturert intervju mellom april 2010 og april 2011. Utvalget består av femten menn og femten kvinner. To flyktet i henholdsvis 1940 og 1941, de øvrige tjueåtte flyktet mellom oktober 1942 og januar 1943.

Ytterligere trettini personer har vært muntlige sekundærkilder. Fem av disse er gjenlevende grenseløser på strekningen mellom Halden og Finnskogen hvor de fleste norske jødene flyktet. De øvrige sekundærkildene er lokalhistorikere, barn og slektninger av motstandsfolk som var involvert i flyktningstransport og andre jødiske barneflyktninger. Selv om oppgaven primært er skrevet innenfor en muntlig historietradisjon, er den også basert på omfattende skriftlige kilder:

Arkiv

Arkiv i Norge og Sverige er brukt for å innhente dokumentasjon som kunne brukes i utfylling og verifisering av flyktingenes egne beretninger. De svenske landsfiskalenes protokoller, med løpende registrering av flyktninger og av politiforhør, er den første registreringen på svensk side. De løpende protokollene inneholder data på så vel myndige som umyndige flyktninger. Forhørsprotokoller ble ført på de voksne som var ansvarlig for barnet/barna. Tre av primærkontaktene som var nitten år da de flyktet, har egne forhørsprotokoller.

Landsarkivet i Karlstad, Värmlandsarkivet, har landsfiskalarkivene for Nordre og Søndre Finnskoga, Charlottenberg og Järnskog, og disse er gjennomgått der. Dette omfatter de distriktene hvor de fleste norske jøder flyktet over grensen. Ni av primærkildene flyktet

¹⁰ Utvalgsriteriene for primærkildene beskrives i 1.5

over Finnskogen, ni over Järnskog og en over Charlottenberg. Landsfiskal Åke Hiertners originalprotokoll for tidsrommet fra 01.10.1941 til slutten av mai 1945 for Järnskog landsfiskaldistrikt er oppbevart på Beredskapsmuseet på Hembygdsgården i Järnskog. En kopi av denne er gjennomgått der. Arkivet etter landsfiskalen i Årjäng har det ikke lyktes å finne, og i følge Värmlandsarkivet er det muligens gått tapt.

Landsarkivet i Göteborg har en fullstendig flyktningeprotokoll fra landsfiskalen i Strömstads distrikt og forhørsrapport for en av primærkildene er gjennomgått der. Protokoller for de øvrige landsfiskaldistriktene i Dalsland og Bohuslän er ikke funnet. Det er innhentet skriftlig materiale fra landsarkivene i Uppsala og Östersund.

I Riksarkivet på Marieberg i Stockholm er sentralmappene på alle primærkildene og deres familier gjennomgått. Dette er materiale fra Statens utlänningskommisjon, Kanslibyrån for eksilperioden. Hvert individ over seksten år har sentralmappe med politirapporter, søknader om oppholds- og arbeidstillatelse mm.. Barn under seksten år inngår i foreldrenes mapper bortsett fra de tilfellene der barn kom uten foreldre til Sverige. Disse barna har egne sentralmapper.

Riksarkivet i Oslo har Kjesäterkartoteket med skannet alfabetisk register for samtlige registrerte flyktninger fra Norge til Sverige. Dette er tilgjengelig på internett og samtlige primærkilder er registrert der. De fleste forhørsrapportene fra Kjesäter er også i Riksarkivet i Oslo som del av arkivet etter Den norske legasjonen i Stockholm og er gjennomgått der.¹¹

Norsk Folkemuseum har arkivet fra prosjektet «Wergelands barn». Arkivet er fysisk plassert på Holocaustsenteret i Oslo.¹² Prosjektet hadde som mål å dokumentere dagliglivet for jøder i Norge etter opphevelsen av «Jødeparagrafen» i Grunnlovens § 2 i 1851. Arkivet inneholder intervju med femtiture norske jøder. Fem av de intervjuede er også primærkilder for min studie. Disse intervjuene har en betydelig bredere tilnærming enn tematikken i denne oppgaven. Det har likevel vært av interesse å granske noen av intervjuene, ikke minst fordi det er ti år mellom dem. Samsvar eller forskjell i fortellingene er interessant i forhold til erindring og hvilke faktorer som trekkes fram i de to helt ulike settingene. Det er imidlertid lite fokus på intervjuobjektene opplevelser under annen verdenskrig i materialet.

Ragnar Ulsteins bakgrunnsmateriale fra arbeidet med bl.a. bøkene «Svensketrafikken» og «Jødar på flukt» er i arkivet ved Hjemmefrontmuseet i Oslo. Det omfattende materialet består bl.a. av intervjuer med personer som var sentrale i flyktningetrafikken: i organiseringen, i selve transporten og i grenselosvirksomheten.

¹¹ RA, Oslo: Flyktningekontoret i Stockholm 1940-1945, Dokumenter (RA/S-2080/V/L0022), 1940-1945. Kjesäterkartoteket. Alfabetisk register A-Å.

http://arkivverket.no/URN:db_read/db/43434/1/ (Lest 12. januar 2012.)

¹² Norsk Folkemuseum, *Wergelands barn. Norsk Jødisk Dokumentasjon*, (Oslo: 2000-2001).

Riksarkivet i Oslo har et lite privatarkiv med Tove Filseth Tau sine etterlatte papirer. Arkivet inneholder rapporter, notater m.m. vedrørende Nansenhjelpens virksomhet fra 1938 – 1945 og brev til Den norske regjeringen i London og Svenska Socialstyrelsen om statsløse flyktninger fra Norge og deres situasjon, herunder understøttelses- og tilbakevendingsspørsmålet, notater om hjelpetrengende statsløse barn, rapport fra besøk på barnehjemmet Engabo i Alingsås, intervjuer m.m.¹³

Lillemor Rubinsteins (senere Rødner) dagbokopptegnelser fra eksilet i Stockholm og korrespondansen mellom henne og mannen Willy, som arbeidet for Den norske regjeringen i London, er bevart som privatarkiv ved Holocaustsenteret i Oslo. Materialet er av de få selvbiografiske beretningene fra eksilet i Sverige under andre verdenskrig.¹⁴

Jødisk museum i Trondheim har en samling med minnemateriale. I dette materialet er det bilder og beretninger som vedrører oppgavens primærkilder fra Trøndelag.

1.3 Forskning og litteratur

Norsk forskning og litteratur

Internasjonalt var det begrenset forskningsinteresse for nazistenes jødeforfølgelser fram til 1980-årene, men senere har dette vært i endring. Hverken i framstillinger av okkupasjonstiden eller som eget tema så man samme tendens i Norge.¹⁵ Dette har forandret seg, men overlevende, jødiske barn og unges flukt- og eksilerfaringer og livsskjebne etter 1945, er fortsatt lite behandlet.

Unntaket er flukten fra det jødiske barnehjemmet i Holbergs gt. 21 i Oslo som er av de få erfaringene som er systematisk behandlet. Irene Levin har arbeidet med denne flukthistorien i flere sammenhenger. I en artikkel i tidsskriftet «Barn» intervjuet hun tre av barna fra barnehjemmet og beskrev deres flukt.¹⁶ «Redningen av barnehjemmet var en bragd som ikke har vært inkludert i den kollektive erindringen om krigen», sier Levin.¹⁷

Berit Nøkleby og Guri Hjeltnes gir en bred behandling av barns generelle situasjon i Norge under andre verdenskrig i boken *Barn under krigen* fra 2000. Guri Hjeltnes har i et eget kapittel behandlet de jødiske barnas situasjon.¹⁸ Kari Margrethe Hamkoll setter i sin masteroppgave: «*Den uheldigste form for immigrasjon*»: *Jødiske barneflyktninger som kom til Norge i 1938-1939* fokus på de jødiske barneflyktningene og på norsk og nordisk

¹³ RA, Oslo: RA/PA-1662: Tove Filseth Taus privatarkiv.

¹⁴ Ruth Rubinstein, *Dagbok 1941-1945*, og brevveksling mellom Willy og Ruth Rubinstein, (Oslo: privatarkiv, HL-senteret).

¹⁵ Irene Levin, «Barn på flukt-26. november 1942», i *Barn*, (Trondheim: Norsk Senter for barneforskning, 2006, 2).

¹⁶ Levin, 2006.

¹⁷ Irene Levin, «Det jødiske barnehjemmet og Nic Waal». I *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, volum 46, nr. 1, (2009), 76-80.

¹⁸ Berit Nøkleby og Guri Hjeltnes, *Barn under krigen*, (Oslo: Aschehoug, 2000).

flyktningepolitikk etter Hitlers maktovertakelse i 1933.¹⁹ Kirsti Hanssen Skolt skrev om deportasjonen av norske skolebarn i 1942 i en masteroppgave ved Høgskolen i Oslo i 2006: *Deportasjon av norske jødiske skolebarn i 1942: - et stykke norsk skolehistorie*.²⁰

Ragnar Ulstein ga i 1995 ut boka *Jødar på flukt*.²¹ Dette er en utvidelse av kapitlet ved samme navn i bind en av *Svensketrafikken: Flyktningar til Sverige 1940-43*.²² Ulstein løfter der fram barneflyktningene og synliggjør deres historier. Han formidler jødiske barns flukthistorier fra flere steder i Norge, bl.a. flere av primærkildene bak denne oppgaven.

Skjebnen til jødene og jødiske barn på regionalt nivå er blitt belyst gjennom flere studier: Jon Reitan ved Falstadsenteret skrev *Jødene fra Trondheim* i 2005. Boken gir et verdifullt bidrag til flukt- og eksilhistorien til jødiske barn og unge som flyktet fra Trondheim. Hans bok omhandler også situasjonen for hjemvendte barn og unge etter 1945.²³ Frode Sæland ga i 2009 ut boken *Hermann Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*. Boken gir bl.a. informasjon om de tre barna fra Tsjekkoslovakia som Nansenhjelpen skaffet fosterforeldre til i Rogaland i oktober 1939. Ett av barna returnerte til Tsjekkoslovakia, de to andre ble reddet over til Sverige.²⁴ Eivind Hasle skrev: *Menneskejakt og brennoffer. Jødane i Møre og Romsdal 1940-45* og forteller bl.a. historien om de tsjekkoslovakisk-jødiske søsknene Vera og Tibor Taglicht som ble arrestert under flukt til Sverige, deportert og drept.²⁵ *Skammen* av Kjell Staal Eggen ble gitt ut posthumt. Deler av boken omhandler en jødisk families situasjon i Nedre Telemark under krigen. Boken setter et kritisk søkelys på motstandsbevegelsens holdninger til å hjelpe jøder på flukt. Boken omhandler flukthistorien til en av denne oppgavens primærkilder.²⁶

Per Ole Johansen var redaktør for boken *På siden av rettsoppjøret*. I artikkelen *I forkant av jødeforfølgelsene* behandler Johansen norsk innvandrings- og flyktningepolitikk fram til 1940 samt antisemittismen i offentlige og sivile deler av det norske samfunn.²⁷ I samme bok har Tore Pryser en artikkel om jødeforfølgelsene i Hedmark og Oppland. Flere barn og

¹⁹ Kari Margrethe Hamkoll, «Den uheldigste form for immigrasjon»: *Jødiske barneflyktninger som kom til Norge i 1938-1939*. Masteroppgave i historie UiO 2010.

²⁰ Kirsti Hanssen Skolt, *Deportasjon av norske jødiske skolebarn i 1942: - et stykke norsk skolehistorie*. (Oslo: Masteroppgave i flerkulturell og internasjonal utdanning ved Avdeling for lærerutdanning, Høgskolen i Oslo, 2006).

²¹ Ragnar Ulstein, *Jødar på flukt*. (Bergen: Samlaget, 2006).

²² Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken I, flyktningar til Sverige 1940-43*. (Oslo: Det norske samlaget, 1974).

²³ Jon Reitan, *Jødene fra Trondheim*, (Trondheim, Tapir akademiske forlag, 2005).

²⁴ Frode Sæland, *Hermann Beckers krig: Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*, (Oslo, Aschehoug, 2009), 96-98 og 212-213.

²⁵ Eivind Hasle, «Menneskejakt og brennoffer: Jødane i Møre og Romsdal 1940-45». i *Årsskriftet for 1990 for Romsdal sogelag*. Se også under 2.3 i denne oppgaven, Nansenhjelpens barn, s. 37

²⁶ Kjell Staal Eggen, *Skammen: -en bok om sviket mot norske jøder under krigen 1940-1945*, (Porsgrunn: Norgesforlaget, 2008).

²⁷ Per Ole Johansen, «I forkant av jødeforfølgelsene», i Per Ole Johansen, (red.) *På siden av rettsoppjøret*, (Oslo, Damm, 2005).

unge fra disse fylkene ble arrestert og deportert. Enkelte klarte å flykte, og blant disse er noen av primærkilder for denne oppgaven.²⁸

Harald Skjønbergs artikkel *Norsk politikk overfor jødiske flyktninger 1933-40* er basert på hans hovedoppgave i historie: *En flyktningepolitikk tar form. Norsk politikk overfor tyske flyktninger, 1933-1940* og er en kritisk gjennomgang av myndighetenes holdninger og handlinger overfor de ulike flyktningegruppene, herunder de jødiske barneflyktningene.²⁹

I artikkelen *Taushetens tale* fra 2001 setter Irene Levin fokus på jødene som flyktet til Sverige, og etterkrigstidens taushet i de jødiske familiene og miljøene om det som hadde skjedd.³⁰ Levin har også skrevet om situasjonen før og under jødernes flukt fra Norge til Sverige i et temahefte utgitt av HL-senteret.³¹ I 2010 skrev Vibeke Kieding Banik og Irene Levin artikkelen *Jødisk liv i etterkrigstiden. Integrering og egenart*.³²

I *Solidaritet og tilhørighet: Norske jøders forhold til Israel 1945-1975* gir Vibeke Kieding Banik en bred drøfting av identitet, og hun belyser bl.a. hvilken betydning Holocaust og opprettelsen av staten Israel hadde for norsk, jødisk identitet i etterkrigstiden.³³

Mats Tangestuens hovedfagsoppgave: 'Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942' *Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940-1945*, er en sentral kilde for denne oppgaven i det den behandler så vel de norske jødernes flukt som det svenske eksilet.³⁴

Tittelen på Tangestuens oppgave henspiller på den ene setningen i Grimnes' «*Et flyktningsamfunn vokser fram*» som så vidt nevner jødernes flukt høsten 1942. Grimnes har sammen med Stig Ekman redigert boka *Broderfolk i ufredstid. Norsk - svenske forbindelser under annen verdenskrig* i 1991.³⁵ *Et flyktningsamfunn vokser fram* var lenge det sentrale verket om nordmenn i svensk eksil. Måten jødernes flukt og eksil ble behandlet var karakteristisk og tidstypisk for «rangeringen» og vurderingen av jødernes rolle i norsk krigshistorie. Synne Corells bok *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker* er basert på Corells doktoravhandling. Her tar hun for seg den norske

²⁸ Tore Pryser, «Holocaust i innlandsregionen». I Per Ole Johansen, (red.) *På siden av rettsoppgjøret*, (Oslo, Damm, 2005).

²⁹ Harald Skjønberg, *Norsk politikk overfor jødiske flyktninger, 1933-1940*, i: *Arbeiderhistorie 1987: Eksil i Norge*, (Oslo, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 1987), 83-95.

³⁰ Irene Levin, «Taushetens tale», *Nytt Norsk Tidsskrift* 4, (2001).

³¹ Irene Levin, *Flukten. Jødernes flukt til Sverige under annen verdenskrig*. (Oslo: HL -senteret, temahefte nr. 2, 2007).

³² Vibeke Kieding Banik og Irene Levin, "Jødisk liv i etterkrigstiden. Integrering og egenart", i Anne Bonnevie Lund og Bente Bolme Moen, *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*, (Trondheim: Tapir forlag 2010).

³³ Vibeke Kieding Banik, *Solidaritet og tilhørighet: Norske jøders forhold til Israel 1945-1975*, (Oslo, dr.-grads-avhandling, UiO, 2009).

³⁴ Mats Tangestuen, "Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942" *Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940-1945*. (Bergen: Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen, 2005).

³⁵ Ole Kristian Grimnes, *Et flyktningsamfunn vokser fram*. (Oslo: Aschehoug 1969); Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red.), *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*. (Oslo: Universitetsforlaget, 1991).

historiefortellingen om krigen, bl.a. omtalene av jødeaksjonene og politifolks medvirkning i aksjonene mot jødene.³⁶

Av forskning med en bredere tilnærming til antisemittisme og Holocaust nevnes her Einhart Lorenz sitt arbeid spesielt. Han har bidratt med omfattende arbeider om bl.a. antisemittisme, Holocaust og eksilforskning. Viktige bidrag til denne studien har vært: *Exil in Norwegen: Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933-1943*, *Exil und Exilforschung in Skandinavien*, *Flyktningspolitikken* og *Antisemitische Judenbilder und die norwegische Haltung zur Deportation*.³⁷

Nils Johan Ringdal har behandlet det norske politiets rolle i boken *Mellom barken og veden*. Boken har et betydelig fokus på politiets rolle under fasene fra registrering til arrestasjoner av de norske jødene.³⁸

Halvard Tjelmeland behandler problematikken rundt rasebasert politikk og jødeforfølgelse i okkupasjonstiden og norske eksilmyndigheters politikk overfor jødene på 1940- tallet i en artikkel i bind tre av *Norsk innvandringshistorie*. Her retter han kritisk blikk mot myndighetenes rolle under jødeforfølgelsene og viser til en dyp konflikt i regjeringen. Hjemmefrontens rolle og manglende prioritering av jødene samt politiets nazifisering og rolle under arrestasjonene av jødene, er også behandlet av Tjelmeland.³⁹

Bjarte Brulands hovedfagsoppgave fra 1995 *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene* var et sentralt arbeid ikke bare historiefaglig, men hans forskning og aktive deltakelse dannet også et viktig beslutnings-grunnlag for Stortinget under behandlingen av erstatningssaken for norske jøder.⁴⁰ Av relevante senere arbeider av Bruland kan nevnes artiklene *Jødeforfølgelserne i Norge* og *Det norske Holocaust* samt heftet *Det norske Holocaust*, i HL-senterets publikasjonsserie.⁴¹

³⁶ Synne Corell, *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*, (Oslo: Scandinavien Academic Press/Spartacus, 2010).

³⁷ Einhart Lorenz, «Exil und Exilforschung in Skandinavien», i Lorenz, Einhart, Klaus Misgeld, Helmut Müssener og Hans Uwe Petersen (Hg). *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*. (Hamburg: Ergebnisse Verlag, 1998); Einhart Lorenz, *Exil in Norwegen. Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933-1943*, Mit einem Vorwort von Willy Brandt, (Baden- Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1992); Einhart Lorenz, «Flyktningspolitikken», i Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz. *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. (Oslo: Damm, 2005); Einhart Lorenz, «Antisemitische Judenbilder und die norwegische Haltung zur Deportation», I *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, årgang 16, (Berlin: Metropol Verlag, 2008).

³⁸ Nils Johan Ringdal, *Mellom barken og veden: Politiet under okkupasjonen* (Oslo: Aschehoug, 1987).

³⁹ Hallvard Tjelmeland, «Krigens innvandrere», i Knut Kjeldstadli (red) *Norsk innvandringshistorie: I globaliseringens tid 1940-2000*. (Oslo: Pax forlag A/S, 2003).

⁴⁰ Bjarte Bruland, *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. (Bergen: Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen, 1995); NOU 1997: 22 Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig. Utredning fra utvalget som kartla hva som skjedde med jødernes eiendeler i Norge under den 2. verdenskrig og oppgjøret etter krigen. (Skarpnesutvalget).

⁴¹ Bjarte Bruland, *Det norske Holocaust*, i Bernt Hagtvædt [Red.] *Folkemordets svarte bok: Politisk massevold og systematiske menneskerettighetsbrudd i det 20. århundret*, (Oslo, Universitetsforlaget, 2008); ⁴¹ Bjarte Bruland, *Jødeforfølgelserne i Norge*, i Dahl, Hans Fredrik, Hans Kirchhoff, Joachim Lund. *Danske*

Oscar Mendelsohn ga i 1986 ut bind II om *Jødernes Historie i Norge* som omhandler okkupasjonen og etterkrigstiden. I tre kapitler behandler Mendelsohn jødernes flukt, svenske reaksjoner og situasjonen for jødiske flyktninger i Sverige.⁴²

Integrert i primærkildenes livshistorie, er deres følelsesmessige reaksjoner på de dramatiske erfaringene i unge år. Enkelte avhandlinger, bøker og artikler innenfor området psykologi og psykiatri er derfor benyttet som kilder: Psykolog Ketil Eide skrev i 2007 artikkelen *Enslige asylbarn og historiens tvetydighet*.⁴³ Artikkelen bygger på hans doktoravhandling.⁴⁴ I hans komparative studie inngår enslige jødiske barn fra Wien som kom til Norge i 1938 og barn som kom med Nansenhjelpen i 1939. Psykolog Ellinor F. Major er en annen norsk forsker som har arbeidet med mentale konsekvenser etter flukt og fangenskap, bl.a. gjennom sin doktoravhandling fra UiO i 1996 *War Stress in a Transgenerational Perspective*. I artikkelen *Barn av konsentrasjonsleirfanger - er de bærere av foreldrenes traumer?* fra 1997 setter hun fokus på «annengenerasjonssyndromet». I hennes komparative materiale for pilotstudien som gikk forut for hovedstudien, inngår barn av norske jøder som flyktet til Sverige og barn av overlevende konsentrasjonsleirfanger.⁴⁵ Leo Eitinger, selv tsjekkisk - jødisk flyktning i Norge og overlevende fra Holocaust, gir i artikkelen «*Flyktingens psykologiske problemer*» fra 1987 en generell innføring i problematikken.⁴⁶

I tillegg til disse kildene, omhandler flere biografiske og selvbiografiske bøker enkeltpersoners flukt og eksil: De jødiske barnehjemsbarnas flukt blir omtalt av Helge Waal i hans biografi om sin mor *Nic Waal: Det urolige hjertet*⁴⁷ og av Sigrid Helliesen Lunds i hennes selvbiografi *Alltid underveis*.⁴⁸ Primærkilder er omtalt i Vera Kommisars bok *Nådetid* fra 1992 som er basert på intervju med tolv personer som flyktet til Sverige samt i Siri Walen Simensens bok *Kvinner under krigen* fra 2009.^{49, 50} Ytterligere en primærkilde er intervjuet av NRK, P2 i programmet: «På livet løs.» Robert Levin fortalte sin flukt- og

tilstande- Norske tilstande 1940-45. (København, Gyldendal, 2010); og Bjarte Bruland, *Det norske Holocaust. Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene* (Oslo, HL-senteret 2008)

⁴² Oskar Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind II, (Oslo: Universitetsforlaget, 1986).

⁴³ Ketil Eide, ” Enslige asylbarn og historiens tvetydighet”, i *Barn* nr. 3-4, (Norsk senter for barneforskning, 2007), 41-58.

⁴⁴ Ketil Eide, *Tvetydige barn: Om barnemigranter i et historisk komparativt perspektiv*. (Bergen, UiB, 2005.)

⁴⁵ Ellinor Major, *War Stress in a Transgenerational Perspective*. (Oslo, Universitet i Oslo, 1996); «Barn til konsentrasjonsleirfanger- er de bærere av foreldrenes traumer?», i *Linjer*, nr. 1 (Oslo: Psykososialt senter for flyktninger, 1997).

⁴⁶ Leo Eitinger, «Flyktingenes psykologiske problemer.» I *Årbok for arbeiderbevegelsen*, (Oslo: Arbeiderbevegelsens arkiv, 1987), 99-111.

⁴⁷ Helge Waal, *Nic Waal: Det urolige hjertet*, (Oslo: Pax, 1991), 177-182.

⁴⁸ Sigrid Helliesen Lund, *Alltid underveis*, (Oslo: Tiden, 1981), 96-99, 105-107.

⁴⁹ Vera Kommisar, *Nådetid. Norske jøder på flukt 1942.*(Oslo, Aschehoug, 1992).

⁵⁰ Siri Walen Simensen, *Kvinner under krigen: Norske kvinners innsats, erfaringer og hverdag under 2. verdenskrig*, (Oslo: Pantagruel, 2009).

eksilshistorie til datteren Mona i boken *Med livet i hendene fra 1983*. Begge var flyktninger, men på hver sin transport.⁵¹ I sin selvbiografi *Fra Synagogen til Løvebakken* fra 1985 forteller Jo Benkow om sin flukt som atten-åring. Han flyktet videre fra Sverige til Storbritannia.⁵² Irene Levin Bermann utga i 2008 boken «*Vi skal plukke poteter.*» *Flukten fra Holocaust*. Boken er en familiesaga med mye stoff om jødisk liv i Oslo før, under og etter krigen.⁵³ Frank Rossavik har fortalt historien om Edgar Brichta, Nansenbarnet som overlevde krigen i Norge, i boken *Det niende barnet: NS-ordførers jødiske sønn*.⁵⁴

Svensk forskning og litteratur

Det var lenge lite fokus på jødeforfølgelsene også i svensk forskning og forskning på jødiske barns situasjon var fraværende. Ingrid Lomfors' doktoravhandling *Förlorad barndom - återvunnet liv* fra 1996 ble et viktig arbeid som satte fokus på de jødiske flyktningebarna fra Nazityskland til Sverige.⁵⁵ I en bredt anlagt studie behandler hun svensk flyktningepolitikk generelt og i forhold til jøder spesielt. Fokus er satt på den svenske «barnekvoten» og med analyse av livshistorier til barn fra denne kvoten. Psykoanalytikerens Suzanne Kaplan er tilknyttet "Programmet för studier av Förintelsen och folk mord" ved Uppsala universitet. Hennes bok *Barn under Förintelsen - då och nu: Affekter och minnesbilder efter extrem traumatisering* fra 2003 er en grundig metodisk veiviser for arbeid med minner og affekter og er basert på intervjuer med overlevende som var barn under Holocaust. Boken bygger på hennes doktorarbeid.⁵⁶ Malin Thor har i sin doktoravhandling *Hechaluz-en rörelse i tid och rum* fra 2005 undersøkt tysk-jødisk ungdoms eksil i Sverige i årene 1933 til 1943 og innordnet den i en bred svensk og internasjonal kontekst.⁵⁷

Hans Lindberg var sentral i den tidlige svenske forskningen omkring Sveriges rolle i forhold til Nazi-Tyskland. I sin doktoravhandling i 1973 *Svensk flyktningepolitikk under internasjonalt tryck* behandlet han den svenske opinionens og svenske myndighetenes holdning til flyktningespørsmålet og hva som hadde forårsaket disse holdningene. Han bygget i det vesentligste på arkiv fra det svenske utenriksdepartementet.⁵⁸ Steven Koblik

⁵¹ Robert Levin, *Med livet i hendene: Fortalt til Mona Levin*, (Oslo: J.W. Cappelens Forlag A.S, 1983, 2. opplag).

⁵² Jo Benkow, *Fra Synagogen til Løvebakken*. (Oslo: Gyldendal, 1985).

⁵³ Irene Levin Berman, "Vi skal plukke poteter." *Flukten fra Holocaust*. (Oslo: Orion, 2008).

⁵⁴ Frank Rossavik, *Det niende barnet. NS-ordførers jødiske sønn*, (Oslo, Spartacus, 2009).

⁵⁵ Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom: återvunnet liv: De judiska flyktningbarnen från Nazityskland*, (Göteborg, UiG, Historiska institusjonen, doktoravhandling, 1996).

⁵⁶ Suzanne Kaplan, *Barn under Förintelsen-då och nu. Affekter och minnesbilder efter extrem traumatisering*.(Stockholm: Natur och Kultur, 2003).

⁵⁷ Malin Thor, *Hechaluz- en rörelse i tid och rum*. (Växjö: 2005)

⁵⁸ Hans Lindberg, *Svensk flyktningepolitikk under internationellt tryck 1936-1941*.(Stockholm: Allmänna Förlaget 1976).

skrev i 1987 *Om vi teg, skulle stenarna ropa: Sverige och judeproblemet 1933-1945*.⁵⁹

Dette er en bred behandling av Holocaust. I Paul A. Levines doktoravhandling i 1996 ved Universitetet i Uppsala *From Indifference to Activism, Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938-1944* behandlet Levine diplomatiets og byråkratiets innsats for å redde europeiske jøder. Levine har en mer positiv vurdering av Sveriges bistandsrolle enn det mange andre forskere har hatt.⁶⁰

Klas Åmark som var koordinator for forskningsprogrammet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen”, publiserte i 2011 boken *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*.⁶¹ I boken tegnes det nye bilder av, på den ene siden, nøytralitetspolitikken og den ideologiske kampen mellom rasisme, nazisme og antisemittisme, og, på den andre siden, demokratiske avveininger og en flyktningepolitikk i endring.

I Karin Kvist Geverts doktoravhandling *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktningpolitik och de judiska flyktingarna 1938-1944* fra 2008 beskrives og analyseres de svenske myndighetenes, politikernes såvel som byråkratiets, holdninger og handlinger og beskriver det hun kaller «den negative særbehandlingens uttrykk». ⁶² Kvist Geverts er tilknyttet programmet for studier kring Förintelsen och folk mord i Uppsala.

Ingvar Svanberg og Mattias Tydén behandler i bred skala eskaleringen av anti-jødiske holdninger og tiltak i Nazi-Tyskland og svenske reaksjoner på dette i boken *Sverige och Förintelsen: Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945*, fra 1997.⁶³

Lars M. Andersson og Mattias Tydén var i 2007 redaktører for *Sverige och NaziTyskland: Skuldfrågor och moraldebatt*.⁶⁴ I boken gransker historikere og andre forskere Sveriges holdning på 1930- og 40-tallet. Samlingsregjeringens politikk, avisenes linjer, næringslivets dilemmaer og svensk flyktningepolitikk blir behandlet. I *Flykt och överlevnad. Flyktningverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933-1950* satte Svante Hansson

⁵⁹ Koblik, Steven. 1987. *Om vi teg, skulle sternarna ropa: Sverige och judeproblemet 1933-1945* (Stockholm: Norstedts förlag, 1987).

⁶⁰ Levine, Paul. 2004. *From Indifference to Activism, Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938-1944*, (Uppsala: Acta Universitatis, 1996).

⁶¹ Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen*. (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2011).

⁶² Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktningpolitik och de judiska flyktingarna 1938-1944*, (Uppsala: Uppsala Universitetet, 2008).

⁶³ Ingvar Svanberg, & Mattias Tydén, *Sverige och Förintelsen: Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945*. (Stockholm: Bokförlaget Arena, 1997).

⁶⁴ Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, (Stockholm: Dialogos, 2007).

fokus på Den mosaiska församlingen og deres posisjonering i det følsomme flyktnings spørsmålet.⁶⁵

Nevnes kan også Ola Larsmoes bok *Djävulssonaten: Ur det svenska hatets historia* fra 2007 som bl.a. fokuserer på hvordan radikale høyrekrefter preget studentmiljøene.⁶⁶

Interessen for de jødiske barneflyktingenes opplevelser under andre verdenskrig har i all hovedsak vært begrenset også internasjonalt. Det foreligger det en del memoarbøker og noe forskning som Hans Keilsons traumatiseringsstudier.⁶⁷ Den omfattende redningsaksjonen til Storbritannia er behandlet i bl.a. artikkelen *Flucht, Fürsorge und Anpassungsdruck. Die Rettung von Kindern nach Großbritannien 1938/39* av Claudia Curio fra 2006 med en betydelig litteraturliste og i Caroline Sharpless artikkel *Reconstructing the Past: Refugee Writings on the Kindertransport*.⁶⁸ Vera K. Fast publiserte i 2011 boken: *Children's Exodus: A history of the Kindertransport*.⁶⁹ Enkelte forskningskonferanser er avholdt. Nevnes kan det også at det i 2004/2005 var det en utstilling i Centrum Judaicum i Berlin med tematikk om barneflyktingene: «*Aus Kindern wurden Briefe.*» Interessante skjønnlitterære bidrag er romanen *Austerlitz* av W. G. Sebald og, for Sveriges vedkommende, Annika Thors bok *En ö i havet*.⁷⁰ I Storbritannia finner vi organisasjonen «The Association of Jewish Refugees in Great Britain» som publiserer «IJR- journal» og har sin medlemsmasse primært blant barn fra Kindertransport.

1.4 Metode og egen undersøkelse

Valg av metode

Muntlig historie forstås her som et forskningsfelt og ikke som en spesifikk metode. Det er flere ulike metoder som kan benyttes for å samle inn muntlige kilder.⁷¹ Primærmetoden som er valgt i denne studien, er det kvalitative forskningsintervjuet. Det defineres som et

⁶⁵ Svante Hansson, *Flykt och överlevnad. Flyktningverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933-1950*. (Stockholm: Hilleförlaget, 2004).

⁶⁶ Ola Larsmo, *Djävulssonaten: Ur det svenska hatets historia*, (Stockholm, Albert Bonniers Förlag, 2007).

⁶⁷ Hans Keilson: *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern* (Stuttgart, 1979), *Trennung und Traumatisierung* (i: Ute und Wolfgang Benz (red.), *Sozialisierung und Traumatisierung* (Frankfurt, 1992) og „Sie wurden von niemandem erwartet“. Eine Untersuchung über verwaiste jüdische Kinder und deren sequentielle Traumatisierung, i: *Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch*, bd. 3 (München: Text + kritik, 1985), 374 ff..

⁶⁸ Claudia Curio, “Flucht, Fürsorge und Anpassungsdruck. Die Rettung von Kindern nach Großbritannien 1938/39”, i: *Kindheit und Jugend im Exil- Ein Generationenthema. Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch*, bd. 24, (München: Text + kritik, 2006), 62 ff.; Caroline Sharpless, *Reconstructing the Past: Refugee Writings on the Kindertransport*, i *Holocaust Studies*, vol. 12, no 3, (2006).

⁶⁹ Vera K. Fast, *Childrens Exodus. A history of the Kindertransport*. (London/New York: I.B. Tauris & Co Ltd, 2011).

⁷⁰ W.G. Sebald, *Austerlitz*, (Oslo: Gyldendal 2001); Annika Thor, *En ö i havet*, (Stockholm: Bonnier Carlsen, 1996.)

⁷¹ Malin Thor, 1. Innledning, i Lars Hansson och Malin Thor (red), *Muntlig historia*, (Lund, Studentlitteratur, 2006), 8.

intervju som har som hensikt å innhente beskrivelser av de intervjuedes livshistorie med henblikk på fortolkning av det beskrevne.⁷²

Målet med intervjuene har vært å få fram helhetlige livsløpsberetninger som kan brukes til å besvare problemstillingene. Det ble utarbeidet et strukturert dybdeintervju med en kronologisk oppbygd spørsmålsmal. (Vedlegg 4) I samtaleprosessene ble det likevel åpnet for spontane, supplerende opplysninger, refleksjoner m.m.. De gjennomførte intervjuene ble derfor som resultat halvstrukturerte, men i varierende grad.

Erindring, minner og glemsel

Problemstillingene tar sikte på å hente fram det subjektive elementet, og i denne studien er de knyttet til «hvordan» informantene opplevde flukt, eksil og «hvordan» livet ble etter krigen. Bruken av dybdeintervju muliggjør en aktivering av informantenes personlige opplevelser, og intervjustudier er en velprøvd metode innenfor Holocaustforskningen. Ingrid Lomfors sier om dette: ”Utan intervjumetoden hade vi fortfarande haft mycket sparsamma uppgifter om de judiska flyktingebarnens bakgrund, data som saknas i det skriftliga källmaterialet. Vi hade också förblivit ovetande om vad som hänt dem efter kriget.”⁷³

Muntlige kilder representerer et kildekritisk problem sammenlignet med skriftlige kilder. Det individuelle minnet vil alltid være subjektivt og representerer en utfordring i forhold til en mer objektiv virkelighet. Som nevnt tidligere er supplerende skriftlige kilder brukt for å verifisere hovedlinjene i fortellingene.

I intervjusituasjonen var det primærkildene som var fortellerne. De fortalte og fortolket tanker, følelser og opplevelser fra sin fortid. Siden informantene var unge, noen i førskolealder da de flyktet, var erindringsproblematikken utfordrende. Kriteriene for hva som er «riktig», og hva som er «feil» og «mangler», ble opplevd som utfordrende, særlig av de yngste som ble intervjuet. Flere av informantene ga uttrykk for at de var usikre på hva som var egne spesifikke minner, og hva som var blitt fortalt dem.

Hukommelse er subjektiv og selektiv med glemselskurver, fortregning og erindringsforskyvning. Minnet og det å huske er dynamisk og foranderlig; hva vi husker og hvordan vi husker det, er situasjonsavhengig.⁷⁴ Det må nødvendigvis forekomme glemsel og feil. Aldringsprosesser påvirker også hukommelsen. Det er imidlertid ingen enkel, lineær sammenheng mellom avstand i tid og glemsel. Vi glemmer mest rett etter en hendelse, og deretter kan langtidshukommelsen være stabil. Samtidig er erindring en aktiv prosess der vi

⁷² Steinar Kvale, *Det kvalitative forskningsintervju* (Oslo: Gyldendal akademiske, 12. oppl, 2009), 21.

⁷³ Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom- återfunnit liv: De judiska flyktingebarnen från Nazityskland*, (Göteborg, Historiska institusjonen, 1996), 46.

⁷⁴ Sverre Varvin, *Flukt og eksil: Traume, identitet og mestring*. (Oslo: Universitetsforlaget, 2003), 48-49.

mer eller mindre ubevisst konstruerer vår egen fortid.⁷⁵ Vi fortsetter alle å viderefortolke våre minner gjennom hele livet, dette er en allmennmenneskelig prosess. Ingar Kaldal sier at minnene ikke bare bærer med seg spor etter de hendelsene som blir husket, men også etter fortolkningsprosesser. De vitner derved om *hvordan* det som blir husket, har blitt tilskrevet betydninger og meningsinnhold i årenes løp.⁷⁶

Erindringer er generelt kompliserte og utfordrende som kildemateriale. Dette gjelder ikke minst potensielt negative minner der fortrenningsmekanismer gjør seg særlig gjeldende. I følge Ellen Schrupf er det viktig å være seg bevisst de kulturelle og mentale filtre som har vært virksomme på ulike tidspunkt i fortolkningen av fortiden.⁷⁷

De minnene som ble hentet fram gjennom denne intervjuprosessen, var potensielt traumebelastet. Dette måtte prege dialogen fra begge parter. Minnene kunne være for sterke og smertefulle til at informanten maktet å sette ord på dem. I andre tilfeller kunne informantene ha fortrenget minnene i så stor grad at de ikke lot seg hente fram. Dette krevde årvåkenhet fra intervjuerens side, en god lytteevne, innsikt i posttraumatisk problematikk og en empatisk tilstedeværelse.

Hva er historisk sant?

Hva er historisk «sant» i denne type forskning? Noen uforfalsket kunnskap om det som hendte og det som var, kan ikke denne intervjuemetoden gi, men det kan normalt heller ikke skriftlige kilder fullt ut gi. Hvordan var *egentlig* flukten, eksilet og livet etter 1945 for informantene? Uansett hvor realistisk de forsøkte å skildre sine opplevelser, var minnet og erindringen alltid tilført et minimum av tolking.⁷⁸ Dette er allment ved bruk av muntlige erindringsfortellinger, men er det nærmeste man kommer «*det som var*» for informantene i denne studien. Man må legge informantenes egen fortelling og fortolking til grunn for analysen. Det er det som blir «sannheten», det som framstår som de fortidige opplevelsene for primærkildene. Kombinasjonen av muntlige og skriftlige kilder bør kunne gi et godt grunnlag for å belyse denne flyktningegruppens erfaringer.

En faglig utfordring som er knyttet til alle intervjuprosesser, er hva informantene tror intervjueren vil høre. Dette påvirker enhver framstilling ved at en informant tolker sin fortidige historie. Alle gjør et mer eller mindre bevisst utvalg av fortellinger i en slik situasjon. Den nonverbale så vel som den verbale dialogen mellom to parter er en del av et

⁷⁵ Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den engang var: En innføring i historiefaget 4. utgave* (Oslo, Universitetsforlaget, 1992), 188.

⁷⁶ Ingar Kaldal, *Historisk forskning, forståing og forteljning*, (Oslo: Samlaget, 2003), 98.

⁷⁷ Ellen Schrupf, "En tredje vending i barndomshistorien? Fra struktur til kultur og materialitet". I *Historisk tidsskrift*, 2012, 263.

⁷⁸ Ingar Kaldal, 2003, 149.

komplisert samspill som alltid preger resultatet. Denne utfordringen er forsøkt håndtert med det strukturerte intervjuet som er benyttet som grunnmetode og ramme rundt intervjuet.

1.5 Planprosess

Utvalgskriterier

Utgangspunktet var at materialet skulle balanseres etter kjønn, bosted, alder og opprinnelig nasjonalitet: norsk-fødte flyktninger og flyktninger til Norge fra Mellom-Europa. For å få et representativt utvalg var det nødvendig å få en størst mulig oversikt over hvor mange jødiske barn og unge som faktisk flyktet til Sverige under andre verdenskrig og hvor mange av disse som fortsatt var i live. Etter mine registreringer levde minst førtifem personer i målgruppen (født mellom 1923 og 1938) i Skandinavia og Storbritannia da intervjuingen startet i april 2010. Ytterligere noen få i målgruppen levde i andre deler av verden. Utvalget på tretti utgjorde om lag to tredjedeler av de som fortsatt var i live i Skandinavia på intervjutidspunktet. Av praktiske årsaker omfatter utvalget kun personer i Skandinavia med ett unntak for en person bosatt i Storbritannia. I alt ble trettiseks personer forespurt om å delta. Seks stykker svarte ikke, var syke eller ønsket ikke delta.

Tretti personer kan sies å være i overkant stort for en masteroppgave. Begrunnelsen for å inkludere så mange var verdien av å få inn dette biografiske materialet før det er for sent.

Bosted, nasjonalitet og statsborgerskap

Syv av primærkildene flyktet fra Trøndelag, fem fra Østlandet utenom Oslo, tretten fra Oslo og fem var flyktninger fra det jødiske barnehjemmet i Holbergs gt. 21 i Oslo. Geografisk avspeiler utvalget det jødiske bosettingsmønsteret i 1942. Tjuefire personer var født i Norge og tjueto av disse var norske statsborgere da de flyktet, mens to var født i Norge, men statsløse.⁷⁹ Seks var kommet som flyktninger fra Mellom-Europa. Samtlige av disse var statsløse og var fratatt sine statsborgerskap ved individuell ekspatriasjon.⁸⁰ To kom fra Tsjekkoslovakia til Norge i 1939 i regi av Nansenhjelpen. De benevnes i det følgende Nansenbarn. De var kommet sammen med foreldre som var politiske og/eller jødiske flyktninger. Fire primærkilder tilhører de såkalte Wienerbarna som kom fra Wien til Norge i

⁷⁹ Sjøbye, 2003, 42; Forklaringen på at noen norske jøder manglet norsk statsborgerskap var flere. Jøder var grovt diskriminert med hensyn til statsborgerskap og deres søknader var trenert på forskjellig vis, hevder Per Ole Johansen. (Johansen, 2006, 42) En grunn til treneringen kunne være at de ikke hadde klart å skaffe til veie en attest på at de ikke lenger hadde forpliktelser i det landet de kom fra. Mange jøder som i sin tid hadde flyttet fra Tsar- Russland og områder okkupert av Tsar- Russland slik som de baltiske land, hadde ikke mulighet for å få en slik attest da landet som de reiste fra, ikke lenger eksisterte som legitimert stat. To av primærkildene som var født i Norge tilhører denne gruppen. De store territoriale endringene i Sentral-Europa etter første verdenskrig som oppløsningen av Østerrike-Ungarn resulterte i store grupper med statsløse.

⁸⁰ Kollektiv ekspatriasjon av samtlige jøder i Tyskland og tyskokkuperte områder ble iverksatt fra 25. november 1941. Før denne dato ble statsborgerskap fratatt borgere ved såkalt individuell ekspatriasjon.

1938 på sommerferie. Disse var opprinnelig ikke flyktninger, men da det ble klart at de ikke skulle vende tilbake til Østerrike ble deres status endret til flyktninger.⁸¹

Alder og kjønn

Utvalget omfatter femten menn og femten kvinner født mellom 1923 og 1938 som var fra fire til nitten år da de flyktet. Fem var førskolebarn, seksten gikk på folkeskolen, fem på gymnas eller handelsgymnas, mens fire var i arbeid. Når fødselsår for de yngste i utvalget ble satt til 1938, var det ut fra en vurdering av at fire år var et minimum for å ha noen grad av selvstendig erindring.

Tap av nær familie under Holocaust og familiær status i Sverige

Samtlige primærkilder mistet nær familie. Sytten mistet den ene eller begge av sine foreldre. Tre av de som er intervjuet mistet begge foreldre i Holocaust, tolv mistet far og to mistet mor. Syv mistet søsken, ti mistet besteforeldre og nitten mistet tanter onkler og søskenbarn.

Tre bodde i Sverige uten foreldre, ti bodde med mor, tolv bodde med begge foreldre mens seks bodde på barnehjemmet Engabo ved Alingsås.

Elleve av de tolv foreldrepårene i Sverige bodde sammen med sitt/sine barn, mens ett barn bodde på Engabo p.g.a. foreldrenes arbeidssituasjon.

Utforming av spørreskjema og henvendelse til primærkildene

Gjennom bruk av et strukturert intervjukskjema har jeg ønsket å få fram en livsløpsbeskrivelse for hver enkelt primærkilde. På den måten får jeg også fram sammenlignbare data bygd opp over de tre hovedbolkene: Flukt, eksil og livet etter 1945. Denne tilnærmingen fanger opp informasjon som ikke finnes i de skriftlige kildene ved at den personlige opplevelsen får sitt uttrykk. (Vedlegg 4).

Det ble sendt brev med informasjon om prosjektet og spørsmål om de kunne tenke seg å bli intervjuet til trettiseks personer, som tidligere nevnt. (Vedlegg 1). Spørsmålene som skulle stilles, lå ved brevet. Ut fra tematikken og den påkjenningen intervjuet kunne medføre, ble det vurdert som viktig at alle kunne forberede seg faktisk og mentalt på intervjuet. Sammen med brevet fulgte også en samtykkeerklæring. (Vedlegg 2). Før intervjuet startet ble samtykkeerklæringen underskrevet. Dette legaliserte bruken av informasjonen. Erklæringen ble skrevet under av den som skulle intervjues i to eksemplarer, ett til dem selv og ett til meg. I noen tilfeller ble det foreslått en konkret dato for intervju i brevet, men de fleste ble oppringt etter noen dager.

⁸¹ Lorenz, 2003, 20 og 26.

Etiske aspekt

Bruk av muntlige kilder krever en grundig, etisk refleksjon i forkant av intervjuprosessen. I den type intervju som her er utført, har det vært nødvendig å ha det etiske perspektivet bevisst med. Det har vært nødvendig å etterstrebe så vel en empatisk tilstedeværelse som en rasjonell objektivitet. En har måttet være forberedt på å hjelpe de som ble intervjuet hvis psykiske reaksjoner oppsto. Alle primærkildene er personer som har opplevd potensielle livskriser.

Det viktigste har vært å nærme seg dem med varsomhet og respekt. Det har vært lagt stor vekt på at rammen rundt samtalen skulle være trygg slik at det lå til rette for initiativ, direktehet og åpenhet. Ved å få til en dialog basert på tillit har en ønsket at de som ble intervjuet, følte seg så trygge som mulig og kunne formidle så «usensurert» som mulig. Slike intervju krever ro over samtalen. Alle intervjuene har vært lagt opp med god tidsramme. Alle intervjuene har vært avsluttet med en type «debriefing», en rolig refleksjon over det som kom opp i intervjuet. Her prøvde jeg å ha så gode «antenner» som mulig slik at det ble en god dialog til slutt, alt etter reaksjon og situasjon. Noen av primærkildene har ikke ønsket noen slik «debriefing» og avsluttet med en gang.

1.6 Intervjuene

Gjennomføring

Alle intervjuene med unntak av ett, fant sted i den intervjuedes hjem. Ett intervju måtte deles opp over to dager p.g.a. informantens helsetilstand. I ett tilfelle ble det gjennomført et supplerende intervju. Intervjuene ble gjennomført følgende steder: London, København, Göteborg, Örebro, Stockholm, Lofoten, Trondheim, Elverum, Skien og Oslo. Intervjuene varte vanligvis i to til to og en halv time. De ble tatt opp både på mikrokassettbånd og på digitalopptaker for å sikre seg mot teknisk svikt. De intervjuede ble gitt mulighet for å reservere seg mot opptak, men alle aksepterte dette. Spørreskjemaet ble, som tidligere nevnt, brukt «mykt» og fleksibelt slik at en ikke skulle stenge for supplerende opplysninger. Samtidig sikret metoden at alle var innom alle spørsmål. En aktiv lytting var viktig for å kunne legge inn relevante tilleggsspørsmål. Det ble også gitt tid og rom for pauser og for småprat underveis, noe som var helt nødvendig for de fleste. Det ble, som tidligere understreket, lagt vekt på en empatisk nærhet i intervjusituasjonen for å kunne ivareta den som ble intervjuet, på en god måte. Tematikken var sterkt personlig, og intervjusituasjonen kunne medføre psykiske påkjenninger.

Transkribering

Intervjuene ble transkribert. Den primære kilden anses som muntlig selv om transkribering er en skriftliggjøring. To studenter ble engasjert til utskrivningen. Begge skrev under på at de hadde og for alltid vil ha full taushetsplikt i forhold til alt innhold i det materialet de har skrevet (Vedlegg 3). Transkriberingene ble skrevet ut *verbatim*. Alle intervjuene ble deretter redigert av meg. Prinsippene for redigeringen var å beholde all relevant informasjon i forhold til oppgavens intensjoner og problemstillinger. Det redigerte intervjuet ble deretter sendt til den enkelte for merknader, korrigeringer eller direkte godkjenning. Der hvor vedkommende hadde e-post, ble intervjuet sendt over nett, og svar kom tilbake over nettet. De øvrige fikk sine intervju per post og ble kontaktet over telefon for eventuelle kommentarer. Alle har fått beskjed om at intervjuet er å anse som deres eiendom i den forstand at de kan dele det med andre, men ikke publisere det.

Analyse og tolking er imidlertid basert på en tematisert gjennomgang av alle intervju der spørsmålene fra intervjuet utgjør malen. Det ble også gjort en meningsfortetning av samtlige intervju. Dette ble gjort for å ha et oversiktlig materiale på så vel individ- som på helhetlig nivå. Dette lettet arbeidet i de bolkene der analysen er knyttet opp til geografi og til familiær situasjon i Sverige.⁸²

Primærkildenes kvalitet

I hvilken grad gir det individuelle, kvalitative forskningsintervjuet kvalitetssikret informasjon om den aktuelle, historiske erfaringen? Kvantitative forskningskriterier om reliabilitet (pålitelighet) og validitet (troverdighet) kan ikke uten videre overføres til kvalitative undersøkelser. *Påliteligheten* er knyttet til hvilke data som er benyttet, hvordan de er samlet inn og hvordan de bearbeides. I denne studien var det samtalen/intervjuet som la grunnlaget for den primære datainnhenting. Hensikten med intervjuene var tydeliggjort for primærkildene skriftlig. Intervjuene var basert på en strukturert og ensartet spørsmålsmal.

I prinsippet kan undersøkelsen *bekreftes* ved at den gjentas av andre. Dette er under forutsetning av at informantene fortsatt lever og er villige til å delta. Den subjektive beskrivelsen av *hvordan* flukt og eksil ble opplevd, kan bare bekreftes gjennom nye eller tidligere beretninger fra de samme primærkildene. Som nevnt under 1.3. har flere av informantene blitt intervjuet i biografier, av NRK eller i annen forskning. Dette har gitt mulighet for å sammenholde intervjuene som er gjort i denne studien med tidligere intervjuer av noen av informantene. De innspilte eller transkriberte intervjuene vil, etter

⁸² Kvale, 2009, 126.

særskilt tillatelse, kunne være tilgjengelig for andre forskere senere og vil kunne bekrefte dataene.

Intervjumaterialet består av fire søskengrupper der alle er intervjuet hver for seg. To av de intervjuede flyktet i samme gruppe, men uten å kjenne hverandre eller å ha hatt kontakt senere. Tre av de fem barnehjemsbarna fra Holbergs gt. 21 som er intervjuet, flyktet sammen. Disse elleve primærkildenes faktaberetninger kan derved bekreftes eller avkreftes ved sammenhold av intervjuene.

Bekreftelse kan også fås gjennom beskrivelsen av gjennomføringen. De enkelte trinn i studien er nøye beskrevet over. Det er gjort rede for alle trinn i prosessen rundt planlegging og gjennomføring. Det er gitt fakta og kontekstinformasjon som setter beretningene inn i historisk sammenheng. På denne bakgrunnen finner jeg at dataene og måten de er innhentet på, er *pålitelige* og kan *bekreftes*.

«*Validitet* i kvalitative undersøkelser dreier seg om i hvilken grad forskerens framgangsmåter og funn på en riktig måte reflekterer formålet med studien og representerer virkeligheten.»⁸³ Har jeg valgt en metode som lar meg undersøke det jeg har til hensikt å undersøke? Hensikten med denne studien er å finne ut hvordan et utvalg på tretti jødiske barn og unge opplevde flukten fra Norge til Sverige, det svenske eksilet og hvordan livene deres er blitt etter 1945. Fremstillingen som er resultatet av forskningsintervjuene og som kommer til uttrykk i oppgavens kapitler 3, 4 og 5, er systematisert, analysert og tolket etter prinsipper beskrevet over. Jeg finner at de narrative beretningene, analysene og tolkningene må kunne benevnes som troverdige og valide.

Man kan spørre om det kan foreligge en felles gruppehistorie ved at fortellingene om flukt og eksil har vært fortalt i etterkrigstiden. Med få unntak viser intervjuene at denne delen av informantenes tidligere liv har vært lite omtalt utenfor egen primærfamilie.⁸⁴ Jeg finner at overensstemmelsene i de sammenlignbare dataene er stor, og at dette bør kunne være uttrykk for at så vel reliabilitet som validitet, er god.

Opgaven er oppbygd med et realhistorisk kapittel der svensk og norsk flyktningepolitikk under nazitiden behandles. Her er det spesielt fokus rettet mot barneflyktninger. Deretter følger kapittel tre om primærkildenes flukt fra Norge til Sverige, kapittel fire behandler deres eksil i Sverige, mens kapittel fem omhandler deres liv etter 1945.

⁸³ Asbjørn Johannessen, Per Arne Tufte og Line Christoffersen, *Introduksjon til samfunnsvitenskaplig metode*, (Oslo, Abstrakt forlag, 2010, 4. opplag), 230.

⁸⁴ (Se 5.7 Åpenhet eller taushet om opplevelsene i etterkrigstiden)

Kapittel 2. Svensk og norsk flyktningepolitikk i nazitiden

2.1 Innledning

Dette er et realhistorisk kapittel. Innledningsvis settes flyktningeutfordringene etter 1933 inn i en kort, samtidig europeisk kontekst. Hovedfokus i kapitlet er norsk og svensk flyktningepolitikk fra 1938 og konsekvensene flyktningepolitikken fikk for jødiske flyktninger og spesielt for jødiske barn.

Den nazistiske jødepolitikken gjennomgikk flere faser i en dynamisk radikalisering. Den jødiske emigrasjonen utviklet seg fra utvandring til en flyktningebølge fra 1938.⁸⁵ I løpet av årene 1933-1939 forlot om lag 500 000 mennesker Tyskland, Østerrike og Tsjekkoslovakia. 95 % av flyktningene var jødiske. Etter Novemberpogromen 9. -10. november 1938 ble det initiert en internasjonal aksjon for jødiske barn og unge.⁸⁶ «Kindertransport» ble betegnelsen på redningsaksjonene for å få jødiske barn ut av Tyskland og tyskokkuperte områder og de reddet flere tusen barn.⁸⁷ Mellom 17 500 og 20 500 av totalt ca. 85 000 barn under seksten år flyktet ut av Nazi-Tyskland fra høsten 1938 til utgangen av 1939. Nøyaktig hvor mange har det vært umulig å fastslå.⁸⁸ Storbritannia tok i mot nær halvparten av alle som ble berget.⁸⁹ Flere britiske hjelpeorganisasjoner gikk sammen i «Movement for the Care of Children from Germany». Denne «bevegelsen» alene er antatt å ha reddet mer enn ni tusen jødiske barn.⁹⁰ De skandinaviske land ga få jødiske barn innreisetilattelse. Dette behandles nærmere senere.⁹¹ Ca. en og en halv million, 90 % av de jødiske barn og unge som ble værende igjen i Tyskland og i de tyskokkuperte land, ble drept.⁹²

Jødiske flyktninger ble ikke betraktet som politiske, men i hovedsak som økonomiske flyktninger.⁹³ Dette prinsippet preget både norsk og svensk flyktningepolitikk.⁹⁴ «Likegyldighet, sosialistfrykt, jødeangst, til dels antisemittisme, men også naivitet og en ikke-ville-vite- mentalitet preget skandinavenes holdninger overfor flyktningene,» sier Lorenz.⁹⁵

⁸⁵ Lorenz, 1992, 18.

⁸⁶ Novemberpogromen benyttes her i stedet for Krystallnatten.

⁸⁷ Lynn H. Nicholas, *Europas barn under nazismen: I Hitlers grep*, (Oslo, Aschehoug, 2007), 179 ff..

⁸⁸ Lomfors, 1996, 70,76.

⁸⁹ Vera K. Fast, *Children's Exodus: A History of the Kindertransport*. (New York, I.B. Tauris & co.2011), 15.

⁹⁰ Nicholas, 2007, 188.

⁹¹ Se 2.2.1 og 2.3.1

⁹² Lomfors, 1996, 17 og 74.

⁹³ Einhart Lorenz und Hans-Uwe Petersen, Fremdenpolitik und Asylpraxis, i Einhart Lorenz et al, *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*, (Hamburg, Ergebnisse Verlag, 1998), 22.

⁹⁴ Åmark, 2011, 474.

⁹⁵ Lorenz, 1992, 15.

Det var lite formell samordning av flyktningepolitikken i Skandinavia og i Norden for øvrig. I juni 1938 ble det avholdt nordisk konferanse i Danmark for å diskutere og eventuelt samordne landenes flyktningepolitikk, men konferansens konklusjoner ble uten bindende virkning for deltaker-landene og ledet ikke til en felles politikk.⁹⁶ Finland, Sverige, Danmark og Norge var imidlertid enige om at jødiske flyktninger ikke skulle betraktes som politiske flyktninger. Konferansen dokumenterte de nordiske landene manglende forståelse og ansvar for jøder på flukt fra nazistenes forfølgelser og overgrep.

Den internasjonale konferansen i Evian i Frankrike i juli 1938 var ment å skulle drøfte innvandrings-kvoter for tyske flyktninger, men ble resultatløs: ingen av deltakerlandene var villige til å ta i mot jødiske flyktninger. Einhart Lorenz sier at Hitler derved fikk et klart signal: «Verdenssamfunnets motstand mot den ekstreme jødepolitikken var minimal.»⁹⁷ Tendensen var at jødeforfølgelsene ble ansett som et indre tysk anliggende. Først i 1943 da de allierte erklærte Tysklands forfølgelse av og drap på jødene som *en forbrytelse mot menneskeheten*, ble flyktningepolitikken endret og grensene åpnet.⁹⁸ Da var det for sent for de fleste.

Det var ikke et offentlig ansvar å ta hånd om flyktninger i 1930-tallets Europa, disse oppgavene ble overlatt det sivile samfunns frivillige organisasjoner. Det ble etablert hjelpeorganisasjoner, og uten disse hjelpeorganisasjonene hadde mange flyktninger blitt utestengt fra så vel fra Sverige som fra Norge. Noen av organisasjonene framsto som pådrivere i forhold til myndighetene for å hjelpe flyktninger til landene, samtidig som de organiserte og finansierte mottak og opphold for de som kom. Eksempler på dette er Den Mosaiska Församlingens barnehjelpkomité og Arbetarrörelsens flyktninghjälp i Sverige og Nansenhjelpen og Arbeidernes justisfond i Norge.

2.2 Norsk flyktningepolitikk i nazitiden

Norge hadde sterke reservasjoner mot å ta i mot jøder generelt og jødiske barn spesielt.⁹⁹ I likhet med Sverige og svært mange andre land, møtte Norge det økende antall jøder som forsøkte å komme seg ut fra Tyskland og de tysk-okkuperte områdene Østerrike og Böhmen, med en restriktiv innvandringspolitikk. «Han er ikke spesielt forfulgt, bortsett fra at han er jøde.»¹⁰⁰ Sitatet er hentet fra det norske fremmedpolitiet.

⁹⁶ Kvist Geverts, 2008, 52.

⁹⁷ Lorenz, 2005, 461.

⁹⁸ Åmark, 2011, 521.

⁹⁹ Nøkleby/Hjeltnes, 2000, 172, Lorenz 2005, 464-468.

¹⁰⁰ Lorenz 2005, 464. Johansen, 2006, 31, hans note 35.: Notat 18. september 1936. «Den nye fremmedloven. Oppholdstillatelser, J. nr. 2001 og ut 1936.» JD.P.)

Tilsvarende motstand fant man når det gjaldt å ta i mot forfulgte polske jøder som søkte å komme ut av Polen der diskriminering og forfølgelse var omfattende under 1930- tallet.¹⁰¹ Jødernes situasjon ble i det store og hele bagatellisert.

Mens man åpnet for å gi opphold til politiske flyktninger, var det liten eller ingen vilje hos norske myndigheter til å gi oppholdstillatelse til jødiske flyktninger. Jødernes største problem var det følgelig myndighetene som konstruerte: Rasemessig forfølgelse var ikke kriterium for innvilgelse av flyktningestatus. Under den nordiske flyktningekonferansen i København juni 1938, som er omtalt tidligere, var det enighet om at man ville skape et jødeproblem i Norden om man godkjente jødene som politiske flyktninger og slapp dem inn i landene.¹⁰²

I Norge var det en økende erkjennelse av flyktningeproblemet uten at det ble noen tydelig innrømmelse av norsk ansvar. Det ble imidlertid åpnet for begrenset arbeidsinnvandring innen yrker med mangel på arbeidskraft og for personer som kunne dokumentere økonomisk selvstendighet. I likhet med Sverige, hadde også Norge gitt enkelte tillatelser til midlertidige ferieopphold for jødiske barn. Initiativet var kommet fra jødisk hold i Norge. Dette skjedde første gang i 1934 da atten barn fra Berlin hadde en måneds ferieopphold i jødiske hjem eller på Jødisk ungdomsforenings hytte i Bærum.¹⁰³ Dette var imidlertid uavhengig av norsk flyktningepolitikk for til tross for en langsom justering i årene 1933 til 1940 lå den grunnleggende målsettingen om å holde flyktningemottaket på et minimum, fast.¹⁰⁴

Ca. 500 jødiske flyktninger fikk en tidsbegrenset innreisetillatelse til Norge mellom 1933 og 1940. De fleste kom i 1938/39. I likhet med hva som var tilfelle i Sverige, var norsk flyktningepolitikk basert på et prinsipp om at Norge skulle være et transittland. Dette ble presisert av Stortinget da det, i likhet med den svenske Riksdagen, bevilget kr. 500 000 til flyktningearbeidet i 1939.¹⁵²

I februar 1939 fulgte Norge Sveriges eksempel og inngikk avtale med Tyskland om at alle tyskere som hadde «J» i passet, trengte visum for å komme inn i Norge. Dette gjaldt ikke andre tyske borgere og gjorde det lett å «sortere ut» jøder. «Problemet» for myndighetene var at det fantes «politiske» flyktninger blant dem som ble definert som «jødiske» flyktninger og jøder blant dem som ble definert som «politiske» flyktninger og understøttet av Arbeidernes Justisfond.

¹⁰¹ Per Ole Johansen, «I forkant av jødeforfølgelser», i: Per Ole Johansen, *På siden av rettsoppjøret*, (Oslo, Unipub forlag, 2006), 27

¹⁰² Lorenz, 2005, 465; Lorenz 2005, 461

¹⁰³ Mendelsohn I, 1974, 650.

¹⁰⁴ Lorenz 1992, 46; Ole Kolsrud, «Framveksten av den norske fremmedlovgivningen», i *Historisk tidsskrift*, nr. 1, 1990, 4 ff..

Antallet jødiske flyktninger i Norge ved den tyske okkupasjonen varierer hos kildene.¹⁰⁵ Mange var transmigranter og hadde reist videre til andre land på tidspunktet for det tyske overfallet på Norge. Det var derfor en betydelig fluktuasjon i den jødiske flyktningemassen. Lorenz har drøftet spørsmålet og refererer ulike tall fra ulike kilder: Ca. 430, 300-400 og 359, alle for tiden rundt 9. april 1940. Noe eksakt antall er det sannsynligvis umulig å fastsette.¹⁰⁶ Det foreligger få data over alderssammensetningen av den jødiske flyktningegruppen i Norge, men en innberetning fra Justisfondet i november 1939 viser at det var 10 % barn under femten år blant de 325 flyktningene som Justisfondet understøttet.¹⁰⁷

Jødiske barneflyktninger til Norge 1938-1940

«Jødiske barn var den varme poteten i det departementale flyktningekjøkkenet», sier Per Ole Johansen.¹⁰⁸ Norske myndigheter var skeptiske til å ta i mot enslige, jødiske barn selv om det var som transmigranter. Et tydelig eksempel på myndighetenes restriktive innreisepolitikk er avvisingen både i 1938 og i 1939 av søknader fra «The Council for German Jewery» om å gi oppholdstillatelse til tretti til førti jødiske ungdommer som skulle ha ubetalt praksis i norsk landbruk noen måneder. Dette var jødiske ungdommer fra den sionistiske organisasjonen Hechaluz som ønsket å bygge kompetanse for senere å etablere seg som håndverkere eller jordbrukere i Palestina. Kvekersamfunnet stilte økonomiske garantier og oppholdene skulle ikke medføre noen offentlige utgifter. Saken ble diskutert på regjeringsskonferanser, men begge årene ble søknadene avslått. Sverige og Danmark hadde tatt i mot ungdom fra denne organisasjonen siden 1933. Hechaluz-ungdom ble innlemmet i Sveriges flyktningekvoter fra 1938/39 som vist under. Danmark tok i mot 720 unge fra Hechaluz fra Novemberpogromen fram til krigsutbruddet 1. september 1939.¹⁰⁹ Danmark tok dessuten i mot 320 såkalte Aliah-barn i alderen tolv til seksten år. Den sionistiske organisasjonen Jugend Aliah sto bak og tanken var at disse barna også skulle videre til Palestina. I en korrespondanse mellom dansk og norsk UD går det fram at norske myndigheter ikke ønsket å ta i mot Aliah-barn.¹¹⁰

Nansenhjelpen ble hovedaktøren i arbeidet med å hente jødiske barn til Norge mens Jødisk Hjelpeforening, Folkehjelpen, Kvekerne og Asylrettens venner var samarbeidspartnere i

¹⁰⁵ Mendelsohn I 1986, 641, Ulstein, 2005, 37, Tangestuen, 2004, 38, Skjønberg, 1987,83, RA, Oslo: RA/PA-1662: Tove Filseth Taus privatarkiv: Statistical information fra T.F. 30.01.1945, P.O. Johansen, *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914- 1943.* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1984,) 131.

¹⁰⁶ Lorenz, 1992, 105 ff..

¹⁰⁷ Lorenz, 1992, 111.

¹⁰⁸ Johansen, 2006, 28

¹⁰⁹ Hamkoll, 2010, 41; Lorenz, 1992, 289.

¹¹⁰ Hamkoll, 2010, 43.

arbeidet med å administrere og finansiere oppholdet.¹¹¹ Nansenhjelpen søkte om innreisetilattelse for 100 jødiske barn i april 1939.¹¹² Barnekvoten som til slutt ble på 60 jødiske barn, ble innvilget etter en omfattende prosess med og mot norske myndigheter. I et møte mellom Nansenhjelpen og justisministeren i mai 1939, sa justisminister Trygve Lie følgende: « Barn uten foreldre er meget verre enn barn og foreldre.» Kildene viser likevel at motstanden mot en barnekvote var større på Centralpasskontoret enn hos justisministeren. Det var spesielt enslige, jødiske barn man vegret seg mot.¹¹³

Nansenhjelpen kunne, trass i motarbeiding fra NS og okkupasjonsmyndighetene, fortsette virksomheten til 1. desember 1942.¹¹⁴ Men allerede 9. april 1940 dro Sigrid Helliesen Lund og Tove Filseth til Nansenhjelpens kontor og brente flyktningekartoteket.¹¹⁵

Nansenhjelpens barn

Nansenhjelpen forhandlet fram en kvote på 200 jødiske og politiske flyktninger med den norske regjeringen i 1939. De politiske flyktningene besto av tsjekkosllovakere, sudetterskere, tyske sosialdemokrater og kommunister. Nansenhjelpen hentet flyktninger til Norge fra Tsjekkoslovakia fra januar 1939 og enkelte av disse hadde med seg barn. To av disse barna er primærkilder, og de kom samtidig til Norge i begynnelsen av april 1939, begge i følge med sin mor. Moren til det ene barnet ble arrestert høsten 1942 og omkom i Auschwitz, men barnet ble reddet over til Sverige.¹¹⁶ Moren og det andre barnet flyktet til Sverige.¹¹⁷

I tillegg fikk Nansenhjelpen barnekvoten på seksti barn i mai 1939 som nevnt over. Forutsetningen var at Nansenhjelpen tok alt økonomisk ansvar for barna.¹¹⁸ Barna fikk midlertidig opphold i Norge for en treårsperiode.¹¹⁹ Flertallet av de tsjekkosllovakiske barna som kom, hadde trolig foreldre som hadde fått såkalt «Affidavits» for USA. Dette innebar at de var kommet på en kvote for senere emigrasjon til USA.¹²⁰ Trettisju jødiske barn i alderen sju til tretten år kom til Norge mot slutten av oktober 1939, og de fleste ble plassert i fosterhjem i Sør-Norge.¹²¹ Om lag halvparten av barna returnerte til Tsjekkoslovakia høsten 1940 etter anmodning fra foreldrene. Høsten 1942 var nitten av dem igjen i Norge og

¹¹¹ Nansenhjelpen, eller Nansen-hjelp for statsrettsløse, var etablert av Odd Nansen i februar 1937 etter initiativ av Fredrik Paasche og var aktiv både før og under krigen. Nansenhjelpen var opprinnelig tenkt som organisasjon for statsløse i Sentral-Europa, men oppgaven endret seg etter den tyske okkupasjonen av Østerrike. Målet ble da å skaffe flest mulig midlertidig asyl i Norge. Egne opplevelser og observasjoner i Praha og Bratislava i april 1939 hadde fått Odd Nansen til å prøve å få evakuert jødiske barn til Norge.

¹¹² Sebak 2008; 155; Lorenz 1992, 65 ff.; Rossavik, 2009, 27-34.

¹¹³ Lorenz, 1992, 288-289.

¹¹⁴ Lorenz, 1992, 325.

¹¹⁵ Helliesen Lund, 1981, 77. Tore Pryser, 2005, 166.

¹¹⁶ Hembygdsgården i Järnsög. Landsfiskal Åke Hiertners flyktningeprotokoll for 5. januar 1943.

¹¹⁷ Hembygdsgården i Järnsög. Landsfiskal Åke Hiertners flyktningeprotokoll for 10. desember 1942.

¹¹⁸ Sæland, 2009, 96. Lorenz, 1992, 289.

¹¹⁹ Lorenz 1992, 68.

¹²⁰ Helliesen Lund, 1991, 67.

¹²¹ Berit Nøkleby og Guri Hjeltnes, 2000, 173-174.

barna bodde i Bergen, Ryfylke, Trondheim, Nesjestranda i Romsdal og på Østlandsområdet.

¹²² To av Nansenhjelpens barn flyttet inn på barnehjemmet i Holbergs gt. 21, en var på barnekvoten, den andre var kommet med mor på «voksenkvoten». Det har vært diskusjoner om antallet barn som faktisk kom til Norge og også om de kom med en eller to transportere. Jeg går ikke videre inn i dette, men viser til notehenviisningene.¹²³

De ni tsjekkisk-jødiske barna som Nansenhjelpen hadde i fosterhjem i Bergensområdet, ble ikke registrert da kravet om registrering av jøder kom vinteren 1942.¹²⁴ Disse barna var en del av Nansenhjelpens barnekvote. Mye tyder på at det var lederen for Nansenhjelpens komité i Bergen, Aslaug Blytt, som hadde gitt fosterforeldrene råd om ikke å registrere barna.¹²⁵ Det lyktes Nansenhjelpen å få åtte av disse ni Bergensbarna over til Sverige.¹²⁶ Fem er registrert over Järnskog landsfiskaldistrikt og tre over Strömstad.¹²⁷ Det niende barnet, Edgar Brichta, ble boende hos fosterforeldrene i Laksevåg under hele krigstiden der fosterfaren var NS-ordfører.¹²⁸ Nansenhjelpen berget sytten av de nitten gjenværende barna; seksten kom over til Sverige, en forble som nevnt hos fosterforeldre i Bergen. Tibor og Vera Taglicht som hadde vært på Nesjestranda i Romsdal, ble arrestert under flukt til Sverige på Lillestrøm 11. februar 1943 og omkom i Auschwitz 3. mars samme år.¹²⁹

Til fradrag i den tsjekkosllovakiske barnekvoten kom tretten barn fra Wien som var kommet i 1938, og som bodde på det jødiske barnehjemmet i Holbergs gt.21 i Oslo:

Wienerbarna

15. juni 1938 kom tjueen barn fra Wien til Oslo ved en misforståelse. Det norske general-konsulatet i Wien hadde gitt dem innreisetillatelse uten å konferere med Centralpasskontoret i Oslo.¹³⁰ De kom på det som var ment å være sommerferie på den jødiske ungdomsforeningens hytte i Bærum og var kommet til Norge ved hjelp av innsamlede midler fra Kultusgemeinde i Wien, fra jødiske instanser i Oslo, fra norske jøder, men også fra ikke-jøder.¹³¹ Det mosaiske trossamfunn i Oslo ga i første omgang avslag på søknaden

¹²² Nøkleby og Hjeltnes, 2000, 142.

¹²³ Skjønsberg 1987, 93. RA, Oslo: PA 1662, Tove Filseths etterlatte papirer. Mendelsohn I, 651. Grünfeld og Johansen, 2007, 72. Sebak, 2008, 155. Rossavik, 2009, 30. Nøkleby og Hjeltnes, 2000, 174. Hamkoll, 2010, 58.

¹²⁴ Bruland, *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, 7, 9, 11.

¹²⁵ Sebak, 2008, 242-244.

¹²⁶ Hamkoll, 2010, 62-64.

¹²⁷ Det svenske Riksarkivet: Avd. Karlstad: Värmlandsarkivet, Landsfiskalarkiven, landsfiskalen i Järnskog, serie F I; Handlingar om utländska flyktningar og Göteborg, avd. Polstjärnan: Landsfiskalen i Strömstads distrikt arkiv, "PM och handlingar rörande flyktningar", serie FII. Reg. BHR oktober 2011.

¹²⁸ Sebak, 2008, 248; Rossavik, 2009.

¹²⁹ Ulstein, 2006, 166. Kristian Ottosen, *Nordmenn i fangenskap 1940-1945*, (Oslo, Universitetsforlaget, 1995), 671.

¹³⁰ Lorenz, 1992, 288.

¹³¹ Mendelsohn I, 1969: 650.

om tilskudd, men innvilget et beløp etter en ny søknad.¹³² Ferieoppholdet var ment å skulle vare til begynnelsen av september 1938. Situasjonen ble imidlertid stadig vanskeligere i det okkuperte Østerrike og i samråd med barnas foreldre, ble det bestemt at flertallet av barna skulle bli i Norge inntil videre. Seks barn returnerte imidlertid til foreldrene, mens de resterende femten ble plassert hos fosterforeldre i Oslo. Som tidligere nevnt, ble Wienerbarnas status endret til å være flyktninger.¹³³ To av Wienerbarna emigrerte mot slutten av 1938 eller begynnelsen av 1939 til sine foreldre som hadde fått innreisetillatelse til Australia.¹³⁴

Høsten 1938 flyttet de gjenværende Wienerbarna bortsett fra Hans Reiss, til en leilighet i Industrigaten 34 der Jødisk barne- og gamlehjem holdt til.¹³⁵ Den nye avdelingen ble kalt Wienerhjemmet, og Wienerbarna begynte på Majorstuen skole høsten 1938. Foreningen Wienerbarnas venner fikk driftsansvaret. Bestyrerinnen Ester Karpol var ansvarlig for alle tre enheter, men etter en tid ble Nina Hasvold ansatt som bestyrer for Wienerbarna.¹³⁶ Ester Karpol flyttet senere hjem til Sør-Fron og ble arrestert der høsten 1942 og deportert.¹³⁷ Høsten 1939 kjøpte styret for Jødisk barne- og gamlehjem Holbergs gt. 21. Wienerbarna ble overflyttet dit og to av Nansenbarna flyttet inn.¹³⁸

De statsløse jødiske flyktingenes situasjon under eksilet og ved fredsslutningen

De fleste av de ca. 1100 jødiske flyktingene som kom over fra Norge til Sverige etter den tyske okkupasjonen, var norske statsborgere, mens omlag 100 var statsløse.¹³⁹ (Se også note 79 og 80.) Som nevnt tidligere, hadde enkelte av de statsløse flyktingene bodd i Norge hele eller en stor del av livet med oppholdstillatelse. I en søskenflokk kunne det være både norske statsborgere og statsløse.¹⁴⁰ De øvrige statsløse var personer som flyktet til Norge før den

¹³² Hamkoll, 2010, 54.

¹³³ Lorenz, 1992, 288.

¹³⁴ Informant nr. 1 i notat av 16. april 2010: Hans Reiss, ble boende hos sine fosterforeldre, familien Feinberg i Kirkeveien 123 i Oslo, og han ble deportert sammen med fosterfamilien og omkom i Auschwitz.

¹³⁵ Hans Reiss, ble boende hos sine fosterforeldre, familien Feinberg i Kirkeveien 123 i Oslo, og han ble deportert sammen med fosterfamilien og omkom i Auschwitz.

¹³⁶ Nina Hasvold var opprinnelig russisk, født Hackel i St. Petersburg i 1910. Familien flyktet til Berlin i 1917. Småbarnspedagog 1929, Heilpädagogische seminar, Berlin 1931-32, Studier i psykolog, psykiatri og psykoanalyse i Berlin der hun traff Nic Waal. Proforma ekteskap med Berthold Hasvold i 1936, flyttet til Oslo. Møtte under krigen Peter Meyer, tysk jøde bosatt i Danmark og flyktning derfra. Ble med barnehjemsbarna til Oslo september 1945, til Danmark oktober 1945. Giftet seg med Peter Meyer. Arbeidet noen år som barnehagelærer i København før godkjenning som psykolog i 1947: Jette Lohmann, Peter Meyers datter og Ninas stedatter, i epost 11. og 13. februar 2011. m/ Nina Hasvolds egenskrevne CV. Nina Hasvold ble boende i Danmark resten av sitt liv og døde i København i desember 1999; Hamkoll, 2010, 57-58. Mendelsohn II, 1986, 516-517.

¹³⁷ Pryser, 2006, 94.

¹³⁸ Mendelsohn II, 1986, 517.

¹³⁹ NOU 1997: 22, 88

¹⁴⁰ Tangestuen, 2004, 97.

tyske okkupasjonen.¹⁴¹ Noen av de statsløse barna var kommet til Norge med foreldrene, andre var enslige barn med Nansenpass eller var blant Wienerbarna. Nolhaga slott ved Alingsås ble mottakssentral for statsløse flyktninger fra Norge. (J.fr. 4.2)

Mendelsohn opplyser at den norske eksilregjeringen hadde godkjent at Flyktningekontoret i Stockholm likebehandlet norske statsborgere og statsløse som hadde hatt hjemstavnsrett i Norge før 1933 når det gjaldt bl.a. økonomisk bistand.¹⁴² Andre statsløse kom under svenske styresmakters sosialomsorg, eventuelt med tilskudd fra svenske Mosaiska Församlingen og fra JOINT.^{143, 144} Den svenske, statlige støtten ble i hovedsak gitt etter de samme prinsippene som vanlig fattigunderstøttelse, og bidragene lå langt under de satser det norske flyktningekontoret ved Legasjonen benyttet seg av. Marcus Levin var norsk, jødisk flyktning og ble tilknyttet flyktingeseksjonen ved Mosaiska Församlingen i Stockholm. Han var et sentralt kontaktledd mellom de statsløse jødene og svenske myndigheter.¹⁴⁵ Et annet bindeledd var Tove Filseth som etter eget utsagn ble engasjert av den svenske staten fra november 1942 til å ta seg av de statsløse flyktingene.¹⁴⁶ Det var en liten gruppe blant de statsløse som trengte hjelp. En oversikt over hjelpetrengende statsløse fra Norge i hennes etterlatte papirer på Riksarkivet i Oslo viser at det primært var kvinner og barn som trengte hjelp. Oversikten er udatert, men er sannsynligvis fra slutten av 1943 eller begynnelsen av 1944.¹⁴⁷ Oversikten viser at det dreide seg om de tjueen barna som var på Engabo barnehjem i Alingsås, tretten barn som var plassert i fosterhjem, de fleste i Göteborgområdet og tolv voksne, de fleste i Alingsåsområdet. To av familiene hadde barn. Filseth påpeker at «man har forsøkt å rette på dette forhold, og krefter har vært i gang for om mulig å få hevet understøttelsene, men dette har møtt på motstand med den begrunnelse at flyktingene ikke kan vente å ha det bedre enn svenske fattigunderstøttede.» Filseth påpeker også at de statsløse flyktingene heller ikke har noen samlet instans der de kan henvende seg for å få juridisk bistand¹⁴⁸

¹⁴¹ En del av de tsjekkiske flyktninger som hadde vært statsløse i Norge, fikk i Sverige pass fra den tsjekkiske eksilregjeringen i London.

¹⁴² Mendelsohn, 1986, 259; RA, Oslo: Tau, Tove Filseth: RA/PA-1662/F/L0001/0008. Udatert PM: De statsløses stilling i Sverige. Fra mappe merket: Den amerikanske legasjonen 1944: Tove Filseth hevder det var krav om 25 års botid i Norge for at statsløse kunne få bidrag fra Flyktningekontoret.

¹⁴³ Svante Hansson, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933-1950*. (Stockholm, Hilleförlaget, 2004), 252.

¹⁴⁴ JOINT: American Jewish Joint Distribution Committee er en verdensomspennende jødisk hjelpeorganisasjon med hovedkvarter i New York, etablert I 1914.

¹⁴⁵ Tangestuen, 2004, 60-61.

¹⁴⁶ RA, Oslo: Tau, Tove Filseth: RA/PA-1662/F/L0001/0008. Intervju med URD 8. juni 1946 og Göteborg: SE/GLA/11240/FII (PM och handlingar rörande flyktingar). Filseth flyktet 8. november 1942. Reg. oktober 2011. BHR.

¹⁴⁷ Beregnet etter angitt alder sett i forhold til kjente fødselsdata, j.fr. fotnote 145.

¹⁴⁸ RA, Oslo: Tau, Tove Filseth: RA/PA-1662/F/L0001/0008.

Det har vært vanskelig å konkretisere hvor mange barn og unge det befant seg blant de statsløse, men det antas at det var minst seksti.¹⁴⁹

Det ble tatt flere initiativ for å få den norske eksilregjeringen i London til å gi forsikring overfor de statsløse som var kommet fra Norge om at de kunne returnere til Norge etter krigen, men regjeringen vegret seg for å gi slikt forhåndstilsagn. To av de som gjorde henvendelser var Tove Filseth i februar 1943 og Marcus Levin i september 1943. Levins henvendelse gjaldt primært retur til Norge for overlevende, statsløse deporterte jøder. I Legasjonens følgeskriv til Levins brev til Eksilregjeringen i London tas imidlertid samtlige statsløses situasjon opp, både flyktninger og deporterte. Legasjonen gjorde det klart at norske myndigheter først etter krigen vil ta stilling til de statsløses situasjon, noe som bekreftes av justisminister Trygve Lie i hans tilbakemelding av 22. oktober 1943.¹⁵⁰ I motsetning til norske myndigheters restriktive holdning, hadde, i følge Tove Filseth, Den Danske Legasjons Flyktningekontor i Sverige erklært at samtlige flyktninger fra Danmark skulle få vende tilbake etter krigsslutt uansett om de var danske eller statsløse.¹⁵¹

Først etter freden ble det avklart at de om lag 100-150 statsløse, jødiske flyktningene ville få innreisetillatelse, men regjeringen ville ikke betale hjemreisen slik de gjorde for alle andre nordmenn. Statsminister Nygaardsvold skal ha bekreftet at dette var en avgjørelse av prinsipiell natur.¹⁵² Da freden kom, måtte statsløse som hadde kommet til Norge etter 1933, søke Centralpasskontoret om ny oppholdstillatelse. De statsløse som reiste tilbake til Norge, dro derfor senere enn de øvrige, men de fikk tilslutt fri hjemreise.¹⁵³

2.3 Svensk flyktningepolitikk i nazitiden

Svensk flyktningepolitikk etter 1933 var preget av restriktivitet, men også av ulike faser fram til 1945. Klas Åmark påpeker en manglende koordinert og overordnet politisk styring av flyktningepolitikken: «Egentlig är det anakronistisk att tale om 'flyktningpolitik' under 1930-talet. Flyktningpolitiken var ännu inte etablerad som ett eget politikområde. Det fanns inte särskilda myndigheter som enbart skötte flyktningfrogorna.»¹⁵⁴ Åmark påpeker at det i perioden 1933-1939 var en generell motstand mot flyktninger, hverken politiske flyktninger eller jøder var spesielt velkomne.

¹⁴⁹ Riksarkivet i Oslo har arkivet etter repatrieringskontoret, Flyktnings- og fangedirektoratet. Her er statsløse flyktninger fra Norge til Sverige registrert alfabetisk fra 1940-1945, men arkivet mangler for A- M. Fra N- Z er det tretti statsløse, jødiske barn og unge under tjuen år.

¹⁵⁰ Tangestuen, 2004, 97.

¹⁵¹ RA, Oslo: Tau, Tove Filseth; RA/PA-1662/F/L0001/0008. P.M. av 25. februar 1944:De statsløses stilling i Sverige. Ikke signert.

¹⁵² NOU 1997:22, Skarpnesutvalget, 88-89.

¹⁵³ Mendelsohn, 1986, 258-259; Tangestuen, 2004, 97-99; J.fr. 5.2 og 5.9.

¹⁵⁴ Åmark, 2011, 480.

Raseaspektet var tydelig i den svenske flyktningepolitikken under en stor del av 1930-tallet og synlig allerede i forarbeidene til utlendingsloven av 1927. Frykten for en jødisk innvandring fra Øst-Europa kom til uttrykk i debatter i Riksdagen. Øst-europeiske borgere måtte etter loven fra 1927 ha visum for å komme til Sverige, mens loven ga øvrige utlendinger fortsatt rett til fri innreise og opphold i inntil tre måneder.¹⁵⁵

Loven ble revidert i 1932 og regulerte svensk flyktningepolitikk under den første naziperioden fram til en ny utlendingslov trådte i kraft 1. januar 1938. Loven av 1938 forverret mulighetene jøder hadde hatt for å få legal innreise.¹⁵⁶ Det var likevel aldri noen totalstopp for jødiske flyktninger til Sverige, men en nøye utvelgelse av hvilke jøder som fikk innreisetillatelse. Loven ga mulighet for oppholdstillatelse for personer som var politisk forfulgte. Dette innebar at jøder som hovedregel måtte dokumentere at de var politisk forfulgte for å bli vurdert som aktuelle for innreisetillatelse. Om lag 3 000 jødiske flyktninger kom fra Tyskland, Østerrike eller Tsjekkoslovakia til Sverige fram til utbruddet av andre verdenskrig.¹⁵⁷

Antisemittisme, forfølgelse og trakassering i hjemlandet ga ikke grunnlag for asyl. Jøder hadde intet rettskrav på asyl i Sverige, understreker Einhart Lorenz.¹⁵⁸ Flyktningenes behov for beskyttelse spilte liten rolle i bedømmingen av søknadene om oppholdstillatelse i Sverige, det var mer spørsmålet om de passet inn i det svenske samfunnet eller ei som var avgjørende, sier Åmark.¹⁵⁹ Ikke- jødiske flyktninger fikk i langt større grad bosette seg i Sverige enn jødiske flyktninger som ble transittert videre.¹⁶⁰ Av jødiske flyktninger som kom inn i 1939, fikk 99 % innreisetillatelse med transittklausul, noe som innebar at det ble stilt krav om at de skulle reise videre til et tredje land.¹⁶¹ Dette var en klar parallell til norsk flyktningepolitikk, begge land prioriterte transmigrantflyktninger.¹⁶² Ledende representanter for Mosaiske forsamlingen i Stockholm, som overrabbiner Ehrenpreis, ga sin støtte til transmigrantpolitikken. De jødiske flyktningene som ønsket å bli i landet var lite velkomne. Forsamlingen var ikke ansvarlig for Sveriges politikk overfor jødiske flyktninger, men har fått mye kritikk for sin restriktive holdning og manglende forståelse.¹⁶³ Som frivillige hjelpeorganisasjoner, var imidlertid de mosaiske trosforsamlingene i Sverige viktige aktører i denne perioden.

¹⁵⁵ Hugo Valentin, *Judarna i Sverige: Från 1774 till 1950-talet*, (Judiska museet/Natur och Kultur, 1964/2004), 164.

¹⁵⁶ Lomfors, 1996, 60.

¹⁵⁷ Svanberg & Tydén, 1997 (andre opplag), 163.

¹⁵⁸ Lorenz 1992, 19.

¹⁵⁹ Åmark, 2011, 515- 516.

¹⁶⁰ Lindberg, 1973, 176. Sitert etter Tangestuen, 2005, 24.

¹⁶¹ Kvist Geverts, 2008, 181.

¹⁶² Åmark, 2011, 484

¹⁶³ Åmark, 2011, 506-510.

Flere land så med økende bekymring på utviklingen som eskalerte etter Tysklands erobring av Østerrike i mars 1938, og Sveriges innreisepolitikk overfor utlendinger ble ytterligere innstrammet: Fra september 1938 ble det ikke gitt innreisetillatelse til personer som ikke kunne vende tilbake til hjemlandet. Dette rammet primært de jødene i Tyskland og Østerrike som på det tidspunkt var fratatt sine statsborgerskap ved individuell ekspatriasjon.

Høsten 1938 undertegnet Sveits og Tyskland en avtale om merking av tyske jøders pass med en rød J. Kort tid senere, den 15. oktober 1938 inngikk Sverige og Tyskland en, i prinsippet, lik avtale.¹⁶⁴ «Noe som framstår som et høydepunkt i det svensk - tyske samarbeidet», sier Einhart Lorenz om denne avtalen.¹⁶⁵ Det er ikke entydig avklart om initiativet til J-stemplingen kom fra Tyskland eller Sveits.¹⁶⁶ Men konsekvensen av avtalene Sveits og Sverige inngikk med Tyskland ble at de antijødiske «Nürnberglovene» ble virksomme utenfor Tyskland og tyskokkuperte områder.¹⁶⁷

Svensk passkontroll mottok 27. oktober 1938 en hemmeligstemplet ordre om ikke å slippe inn personer med J i passene om de ikke hadde spesiell tillatelse.¹⁶⁸ Etter krigsutbruddet 1. september 1939 innførte Sverige visumtvang for alle bortsett fra nordiske statsborgere, og innreisepolitikken ble derved ytterligere strammet inn. Dette rammet i særlig grad jødiske flyktninger fra Sentral-Europa. Sverige hadde sin legasjon i Berlin gjennom hele krigen, og hadde mulighet for å gi jøder visum til Sverige fram til oktober 1941 da Nazi- Tyskland stoppet all jødisk emigrasjon.¹⁶⁹ Fram til dette tidspunktet var problemet for de tyske jødene å slippe inn i et annet land, ikke å forlate Tyskland.

Etter krigsutbruddet 1. september 1939, ble mulighetene for videre reise for transmigrantene svært vanskelig. Hjelpeorganisasjonene sto derved overfor en økonomisk krevende oppgave med permanent forsørgelse. I denne situasjonen tok den svenske staten etter hvert et økende ansvar for flyktningene.¹⁷⁰ Men det var først i februar 1939 at Riksdagen ga statlig finansiell støtte til flyktningearbeidet med en bevilgning på kr. 500 000.¹⁷¹ Etter den tyske okkupasjonen av Danmark og Norge 9. april 1940 innførte Sverige visumtvang for danske statsborgere 12. april, for norske og islandske borgere 24. mai 1940

¹⁶⁴ Klas Åmark, 2011, 476-477.

¹⁶⁵ Lorenz 1992, 19.

¹⁶⁶ Åmark. 2011, 476-477.

¹⁶⁷ «Nürnberglovene» ble kunngjort 15. september 1935 som lover til «beskyttelse av tysk blod og tysk ære.» Ariere ble Reichsbürger mens jøder ble erklært som Staatsangehörige og mistet sine medborgerlige rettigheter. Dette sammen med dekret noen måneder senere som definerte hvem som var jøde etter nasjonalsosialistisk målestokk la grunnlaget for Holocaust.

¹⁶⁸ Larsmo, 2007, 145.

¹⁶⁹ Lomfors, 1996, 56, 58

¹⁷⁰ Åmark, 2011, 508 og 519.

¹⁷¹ Åmark, 2011, 495.

og for finske statsborgere 13. juni 1941. 7. juni 1940 ble det innført en ordning med nødvisum for borgere fra de nordiske land.¹⁷²

Svensk utenrikspolitikk under andre verdenskrig hadde to viktige særpreg: den offisielle nøytraliteten, men også et økende nordismeaspekt. Den politiske holdningen tydeliggjorde at det var en selvfølge å hjelpe nabolandene og dette fikk bred folkelig oppslutning.¹⁷³ Sveriges restriktive og segregerende flyktningepolitikk ble da også endret i løpet av krigsårene, men det diskuteres når denne endringen skjedde.¹⁷⁴ I hvilken grad justeringer og endringer i svensk flyktningepolitikk gjenspeiler vendingen i krigsutviklingen har vært gjenstand for mye diskusjon. Da massearrestasjonene av jøder i Norge fra oktober 1942 ble kjent for svenske myndigheter, engasjerte det svenske Utenriksdepartementet seg i et forsøk på å redde de norske jødene. Dette representerte en ny dreining i svenske myndigheters aktive reaksjonsmønster, men redningsaksjonen ble innledet for sent.¹⁷⁵ Ola Larsmo omtaler det som skjedde da kunnskapene om arrestasjonene og deportasjonene av jøder i Norge nådde svenskene som «en opinionsstorm som växer underifrån».¹⁷⁶

Den solidariteten som ble de norske jødene til del fra november 1942, omfattet fortsatt ikke alle: Da britene i desember 1942 ønsket at Sverige skulle ta i mot en gruppe polskjødiske barn, var døren lukket igjen.¹⁷⁷

Da Sverige fikk etterretning om tyske planer for deportasjon av danske jøder høsten 1943, så man et sterkt engasjement fra svensk UD i redningsaksjonen. Så også med senere redningsaksjoner som av ungarske jøder i 1944 og med «de hvite bussene» våren 1945. Den siste aksjonen reddet i alt over 20 000 ut fra de tyske leirene, og av disse var mellom 6 000 og 7 000 jøder.¹⁷⁸

Jødiske barneflyktninger til Sverige 1938-1942

Fra 1933 var det gitt kvoter for *midlertidig* opphold i Sverige for jødiske barn. Tyskjødiske barn hadde fått inntil to års opphold ved den private internatskolen Landschulheim Kristinehov i Skåne i årene fra 1934 til 1940. 300 barn hadde også vært på kortere ferie i Sverige fra 1933 til 1938.

¹⁷² Åmark, 2011, 524 og 529.

¹⁷³ Andersson & Tydén, 2007, 160

¹⁷⁴ Slik f. eks. Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, 1997, 159 og Lomfors, 1996, 65-66: Oppmykning etter Novemberpogromen i 1938; Kvist Geverts, 2008, 182 og 271-272: Mer restriktiv etter Novemberpogromen, oppmykning først oktober 1943; Åmark, 2011, 533: Oppmykning høsten 1941;

¹⁷⁵ Åmark, 2011, 535-536.

¹⁷⁶ Larsmo, 2007, 146 og 157

¹⁷⁷ Svanberg & Tydén, 1997, 262-263, 297-299.

¹⁷⁸ Åmark, 2011, 551-553.

Etter Novemberpogromen i Tyskland 9.-10. november 1938 ble hjelpebehovet akutt.¹⁷⁹ Mosaiska Församlingen i Stockholm tok initiativ til en hjelpeaksjon for jødiske barn fra Nazi-Tyskland og de tyskokkuperte områdene. Høsten 1938 ble det forhandlet fram kvoter for fire grupper jødiske flyktninger som alle var ment å skulle reise videre. Barn og unge var prioritert i denne overenskomsten mellom Mosaiska Församlingen og myndighetene. Forutsetningen var at samtlige som kom på de fire kvotene, skulle ha et midlertidig opphold, og at ingen kostnader skulle belastes det offisielle Sverige, og så vel det praktiske som det økonomiske ansvaret ble overlatt til Mosaiska Församlingen eller andre hjelpeforeninger. I desember 1938 ble det etablert en nasjonal barnehjelpskomite som fikk som hovedoppgave å skaffe fosterhjem eller plassere barna i barnehjem eller internat. De svenske jødene støttet primært hjelpeaksjonene økonomisk, og det viste seg vanskelig å skaffe fosterhjem. Fra tyskjødisk hold ble det etterhvert akseptert at også ikke-jødiske fosterhjem kunne godkjennes; det viktigste var å redde barnas liv.¹⁸⁰

To kvoter ble gitt til ungdom som etter å ha fått utdanning i Sverige, skulle reise til Palestina: 300 på Kristinehovskvoten¹⁸¹ og 300 på Hechaluzkvoten. Den sionistiske bevegelsen Hechaluz hadde etablert seg i Sverige i 1933 og hadde som et av sine mål å utdanne unge jøder mellom atten og trettifem år for praktiske yrker før de dro til Palestina.¹⁸² Krigsutviklingen gjorde at 238 personer fra Hechaluzkvoten ble værende i Sverige. Hechaluzungdommene utgjorde derfor en betydelig del av de jødiske flyktningene som fikk fast opphold i Sverige.¹⁸³ I forhandlinger mellom ledere for Mosaiska Församlingen i Stockholm og svenske myndigheter i juni 1939 ble det avtalt en kvote på 500 barn under seksten år som skulle gjenforenes med foreldrene i et tredjeland. I tillegg til de 500 barna som er nevnt under barnekvoten, kom om lag 150 døpte, jødiske barn til Sverige i regi av Den svenske israelsmisjonen.¹⁸⁴ Våren 1939 var det gitt tillatelse til innreise for seksti barn i alderen fjorten til seksten år fra den sionistiske organisasjonen Jugend Aliah. Disse ble boende på Hälsinggården ved Falun og inngikk i barnekvoten. Ved utgangen av 1939 var 300 barn kommet på barnekvoten, og i 1940 ble førti barn som var på Kristinehov også innlemmet i den. Da *barnekvoten* var fylt, fikk ikke flere jødiske barn og unge innreisetillatelse.¹⁸⁵ Den fjerde kvoten var en voksen transmigrantkvote på 150 personer.¹⁸⁶

¹⁷⁹ Larsmo, 2007, 98.

¹⁸⁰ Lomfors, 1996, 90, 91 og 94.

¹⁸¹ Lomfors: 100 barn på denne kvoten.

¹⁸² Svanberg og Tydén, 2007, 163.

¹⁸³ Åmark, 2011, 512.

¹⁸⁴ Lomfors, 1996, 260; Åmark, 2011, 512.

¹⁸⁵ Lomfors, 1996, 19, 62, 67, 92, 96 og 101.

¹⁸⁶ Åmark, 2011, 472,508.

I løpet av den finske vinterkrigen 1939/40 tok Sverige i mot omkring 9 000 finske flyktningebarn og ytterligere mer enn 60 000 barn ble overført fra Finland til Sverige i løpet av andre verdenskrig.¹⁸⁷ Dette framstår i sterk kontrast til restriktiviteten i svensk flyktningepolitikk overfor jødiske barn på flukt fra Sentral-Europa.

Svenske myndigheters flyktningepolitikk overfor flyktninger fra Norge 1940-45

I mai 1945 var det ca. 45 000 norske flyktninger i Sverige.¹⁸⁸ Ved mottakssentralene i Sverige ble det totalt registrert 46 418 personer som var kommet fra Norge i løpet av krigsårene, men det totale antallet var høyere. Det antas at det i løpet av den tyske okkupasjonen kom ca. 60 000 flyktninger fra Norge, men så mange flyktninger var ikke samtidig i Sverige.

De første jødene flyktet allerede i april 1940, mange fra Trøndelag, men også fra Oslo. Flere av de jødiske flyktningene fra Mellom-Europa flyktet til Sverige rett etter den tyske okkupasjonen. Enkelte av disse ble værende i Sverige, noen vendte tilbake til Norge, mens andre dro videre til andre land. Mange av de norske jødene vendte hjem i løpet av sommeren 1940 etter som forholdene i Norge hadde stabilisert seg. Enkelte fikk imidlertid opphold i Sverige allerede fra våren 1940, og rundt 100 jødiske flyktninger fra den første fluktperioden kan ha blitt værende i Sverige under hele krigen.¹⁸⁹ Det tok tid før det organiserte mottaket kom i gang, og registreringen fra våren 1940 til høsten samme år var tilfeldig og mangelfull. Antallet er derfor usikkert, og det er mulig at enkelte jødiske flyktninger ikke hadde kontakt med Den norske legasjonen i Stockholm i denne tidlige fasen.¹⁹⁰

Flyktingestrømmen fra Norge våren 1940 kom overraskende på svenske myndigheter, og fram til 24. mai 1940 var det fri ferdsel over grensen. Fra denne dato ble det, som tidligere nevnt, innført visumplikt, og visum ble utstedt av Sveriges generalkonsulat i Oslo. 7. juni 1940 innførte svenske myndigheter, som tidligere nevnt, en ordning med nødvisum som kunne gis for 14 dager. Dette innebar at den norsk - svenske grensen i realiteten var stengt i to uker mellom 24. mai og 7. juni 1940 for alle som ikke kunne skaffe seg visum. Myndigheten for å innvilge nødvisum var delegert til de lokale landsfiskalene.¹⁹¹ Kriteriene for å få nødvisum fulgte hovedlinjene i svensk flyktningepolitikk slik den er beskrevet over: Nødvisum kunne gis til en person som kunne defineres som politisk flyktning. Om

¹⁸⁷ Lomfors, 1996, 17-18 og 66-67.

¹⁸⁸ Åmark, 2011, 577.

¹⁸⁹ Reitan 2005, 118.

¹⁹⁰ Tangestuen, 2004, 54.

¹⁹¹ Tor Arne Barstad, «Norske flyktninger i Sverige», i Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red), *Broderfolk i ufredstid: Norsk – svenske forbindelser under annen verdenskrig*. Oslo, Universitetsforlaget, 1991, 65.

forutsetningene for å innvilge nødvisum ikke var til stede, skulle personen avvises. At en flyktning var jødisk, hindret ikke en utvisning.¹⁹² Bestemmelsene la grunnlag for utpreget bruk av skjønn, og de ble da også tolket ulikt og brukt mer eller mindre smidig. Forskriftene ga lokale fortolkningsmuligheter og det utviklet seg en lite ensartet praksis. «Alt beror på den tjänesteman man möter», hevder Larsmo og viser til vikarierende landsfiskal i Järnskog Bertil Lindals avvisning av jødiske Leiba Wolfberg i april 1941. Etter et direktiv av 14. oktober 1940 skulle samtlige saker vedrørende nødvisum tas opp med UD, men i følge Larsmo det er ikke gjort funn i UDs arkiv, heller ikke i Socialstyrelsens arkiv som tyder på at Lindahl kontaktet høyere myndighet før avvisningen av Wolfberg.¹⁹³ Barstad hevder imidlertid at Wolfberg ble avvist etter samråd med UD.¹⁹⁴

Avvisningene er ikke tallfestet for den første perioden, men Den norske legasjonen i Stockholm tok opp problematikken med svenske myndigheter gjentatte ganger våren og sommeren 1940. Legasjonen var ikke bemannet og organisert slik at den kunne bistå nordmennene på grensen. 9. april besto den av bare fire personer, og et flyktningekontor ble etablert ved legasjonen allerede i slutten av april 1940.

I 1941 ble ca. 800 flyktninger fra Norge avvist av svenske myndigheter, og dette utgjorde nærmere en tredjedel av alle som forsøkte å flykte fra Norge til Sverige. I bare et fåtall av sakene, omlag en tiendedel, er begrepet «avvist» brukt, mens de øvrige returnerte mer eller mindre «frivillig». Fra høsten 1941 avtok så vel de «frivillige» som de ufrivillige avviste i antall og etter november 1941 var det svært sjelden at reelle flyktninger ble avvist.

Landsfiskalene hadde ikke formelt mottatt endrede retningslinjer, men trolig skyltes endringene økt kunnskap om hva som faktisk skjedde i Norge. Den svenske utenriksråden Gösta Engzell skrev i et PM mot slutten av november 1941: «Allt eftersom förhållandena utvecklats i Norge, har den svenska gränspolitiken i förevarande avseende förts derhän, att numera praktiskt taget alla norska flyktningar erhålla tillstånd att stanna i landet.»¹⁹⁵

Åke Hiertner ble ansatt som landsfiskal i Järnskog fra 1. oktober 1941, og han bekrefter endret innreisepraksis i brev til landsfogden i Värmland av 8. desember 1941.¹⁹⁶

En gjennomgang av flyktningeprotokollen for hele Hiertners landsfiskalperiode, dvs. fra 1. oktober 1941 til 30. mai 1945, viser at etter 1. november 1941 ble ingen jødisk flyktning avvist av landsfiskalen i Järnskog. Flyktningeprotokollen for Järnskog landsfiskalsdistrikt

¹⁹² Kvist Geverts, 2008, 184-85.

¹⁹³ Larsmo, 2007, 148, 149-153.

¹⁹⁴ Barstad, 1991, 63-79.

¹⁹⁵ PM av Engzell av 26. november 1941. RA-S, DU, p, vol 70, mp3. Sitert etter Barstad, 1991, 78; Det vises for øvrig til den historiefaglige diskusjonen i Sverige som er behandlet over i 2.3 om når endringene faktisk ble gjennomført.

¹⁹⁶ ArA, Erlander, serie F1, vol. 1, mp. «F-F1». Sitert etter Barstad, 1991,78.

er interessant ettersom dette distriktet tok i mot flest jødiske flyktninger. Fra 1. oktober 1941 til 31. desember 1943 har jeg registrert til sammen 637 flyktninger over Järnskog, 528 voksne og 109 barn og unge, som jeg antar kan være jødiske.¹⁹⁷

Åke Hiertner hadde, under krigen så vel som i etterkrigstiden, et omdømme som en restriktiv og lite fleksibel landsfiskal med en høyrradikal holdning. Hiertner var utvilsomt lojal overfor føringene for flyktningepolitikken, men kan muligens ha blitt utsatt for kritikk som skulle vært rettet mot sentrale, svenske myndigheter.¹⁹⁸ En av de eldste informantene presiserte for øvrig spesifikt at hans møte med Åke Hiertner hadde vært helt greit. Denne informanten var atten år da han flyktet.¹⁹⁹

2.4 Konklusjon

Norge og Sverige møtte flyktningeproblemet med en proteksjonistisk og restriktiv politikk. Det var heller ikke noe internt opinionspress. I Skandinavia viste den overveiende delen av befolkningen liten interesse for den økende trakasseringen av tyske jøder etter 1933. «[...] reaksjonene på flyktningestrømmen fra Hitlers maktområde var økende likegyldighet, stengte grenser og restriksjoner», sier Einhart Lorenz.²⁰⁰

De stengte grensers politikk ble etter hvert selvforsterkende. Landene fryktet en flyktningebølge om akkurat *de* åpnet for de forfulgte jødene. Det ble et Svarte-Per-spill som både Norge og Sverige deltok i.²⁰¹ Internasjonalt lukket landene sine grenser for jøder og Shanghai framsto til slutt som den eneste frihavnen.²⁰²

Så vel norske som svenske politikere og embetsverk kjente til forholdene i Tyskland etter hvert som radikaliseringen i de antijødiske tiltak skjøt fart gjennom 1930- tallet. Nazimyndighetene selv var forholdsvis åpne om tiltakene mot jødene. Likevel hevdet norske og svenske myndigheter at jødene ikke led spesiell overlast. Selv om det ble tatt avstand fra nazistenes overgrep, ble jødiske flyktnings situasjon bagatellisert og undervurdert. Dette var ikke spesielt for Norge og Sverige. Antisemittiske holdninger, ikke minst blant eliten, var utbredt i Europa og Nord Amerika.²⁰³ Jødene ble betraktet som økonomiske, ikke politiske flyktninger med mindre de hadde vært politisk aktive. Både Sverige og Norge tok i mot tyske, politiske flyktninger fra venstresiden. Blant disse var det

¹⁹⁷ Hembygdsgården i Järnskog, Beredskapstidsmuseet, Landsfiskalen flyktningeprotokoll 01.10.1941-30.05.1945. Reg juni 2011, BHR.

¹⁹⁸ Anders Johansson, *De glömde agentarna: norsk-svenska vapenbröder mot Nazi-Tyskland*, (Stockholm: Fischer & co, 2010), 85-104.

¹⁹⁹ Informant nr. 29 i intervju 4. april 2011.

²⁰⁰ Einhart Lorenz, Flyktningepolitikken, i Trond Berg Eriksen, Håkon Harket, Einhart Lorenz, *Jødehat*, N.W. (Oslo, Damm og sønn, 2005), 459.

²⁰¹ Lorenz, 2006, 467.

²⁰² Lorenz, 2005, 466, 468.

²⁰³ Tangestuen 2005, 23.

også personer med jødisk bakgrunn, men de ble «klassifisert» som politiske og ikke jødiske flyktninger.

Hva var motiveringen bak denne politikken i Norge og Sverige? De offisielle argumentene var i stor grad felles og handlet primært om beskyttelse av arbeidsmarkedet og at man ville forhindre at landene fikk et «jødeproblem». Arbeidsmarkedet var imidlertid i bedring i begge land mot slutten av 1930-tallet, og andelen jøder i begge land var minimal.

«Antisemittismens utvikling i 1930-årene påvirket de nordiske landene i stor grad. Det var først og fremst den restriktive flyktningepolitikken som er den store fellesnevneren for Norge, Sverige og Danmark,» hevder Hamkoll.²⁰⁴ Det var betydelige innslag av antisemittisme i både Sverige og Norge. Parallelt var det et sterkt og påfallende element av likegyldighet og manglende empati i myndighetenes vurderinger av jødernes situasjon i Tyskland og de landene som Tyskland etter hvert okkuperte. Det var i all hovedsak frivillige organisasjoner og grupperinger som engasjerte seg i jødernes sak.

I 1940 utgjorde andelen jøder 80 % av den samlede flyktningemassen i Sverige, mot 45 % i Norge.²⁰⁵ Var dette et uttrykk for at norsk flyktningepolitikk var sterkere preget av antisemittisme enn hva tilfellet var i Sverige? Einhart Lorenz hevder at det er vanskelig å generalisere siden situasjonen var ulik i Norge og i Sverige. Svensk restriktiv flyktningepolitikk var ikke et resultat av tysk press, men farget av så vel antisemittisme som raseideologi. Det var holdninger og vurderinger på det nasjonale planet som var avgjørende.²⁰⁶ Karin Kvist Geverts sier at antisemittismen lå som et bakgrunnsbrus og var en del av det normale i 1930-tallets Sverige.²⁰⁷ Etter den tyske okkupasjonen av Danmark og Norge i april 1940 kom riktignok det nordiske aspektet og ansvaret for «de nordiske brødrene» sterkere inn i svensk flyktningepolitikk. Rasefokuset ble mindre uttalt, men ikke borte.²⁰⁸

Mot slutten av 1942 sendte den norske legasjonen i Stockholm en anmodning til Sivorg om at det helst ikke måtte sendes flere jødiske flyktninger. Bakgrunnen var at fluktapparatet var kommet under press, og mange ikke-jøder måtte flykte. Dette dreide seg hovedsakelig om menn fra motstandsbevegelsen.²⁰⁹ Oppfordringen var kommet til Sverre Lie som var sentral i Sivorgs eksportapparat. Hverken de eller andre eksportorganisasjoner valgte å følge anmodningen.²¹⁰ Var dette et utslag av antisemittisme, av jødeskepsis eller en feilvurdering

²⁰⁴ Hamkoll, 2010, 49.

²⁰⁵ Lorenz, 1998, 24.

²⁰⁶ Åmark, 2011, 515.

²⁰⁷ Kvist Geverts, 2008, 254.

²⁰⁸ Åmark, 2011, 571-573.

²⁰⁹ Nils Johan Ringdal, *Mellom barken og veden: Politiet under okkupasjonen*, (Oslo, Aschehoug, 1987), 242-245.

²¹⁰ Tangestuen, 2004, 80.

fra legasjonens side? Det er et naturlig spørsmål å stille. Bakgrunnen var at det hadde fått alvorlige konsekvenser for norsk motstandsbevegelse at fluktruter og dekksteder var blitt kjent ikke bare i Sverige, men også av norsk og tysk politi i Norge. Flyktninger hadde fått vite for mye. I den intense, kaotiske og storstilte redningsaksjonen høsten 1942 var forsiktighetsregler av og til satt til side, og til tross for instruksjoner om det motsatte, klarte ikke alle å holde tett om det de hadde fått vite. På denne bakgrunn forstår man bedre behovet for å få fraktet motstandsfolk som var ettersøkt over grensen. Man vet i ettertid at lekkasjene kom fra hele spekteret av flyktninger, også fra motstandsfolk.²¹¹ I anmodningen fra legasjonen pekes det ensidig på jødene. Var legasjonens utspill et isolert tilfelle uten politisk forankring? Det er dokumentert at utenriksminister Trygve Lie hadde kunnskap om massedrap på jøder ved bruk av gass allerede i august 1942, men regjeringen utviste passivitet fram til 8. desember samme år. Da først erklærte eksilregjeringen at alle norske flyktninger, uansett «rase» eller religion, skulle få samme hjelp og støtte.²¹² Det var etter at legasjonen i Stockholm den 30. november hadde henstilt overfor eksilregjeringen i London at «noe» måtte gjøres for de deporterte norske jødene. Da var det imidlertid for sent.

Mange av de statsløse, jødiske flyktninger som ikke kom i arbeid pga. alder, helse eller av andre grunner og som ikke fylte norske myndigheters krav til botid, kom i en vanskelig sosial og økonomisk situasjon. De var henvist til svensk sosialhjelp og/eller til hjelp fra en svensk mosaisk forsamling. Det var mange barn i denne gruppen, men hvis Filseths registrering er fullstendig, dreide det seg om kun førtiåtte personer inkludert barnehjemsbarna på Engabo. Sett på denne bakgrunn er den norske avvisingen av å ta ansvar for denne flyktningegruppen under eksilet ekskluderende og diskriminerende.

Det at regjeringen nektet å gi forhåndsgaranti for retur til Norge for de statsløse jødene, ble en påkjenning for de som var berørt. Da det etter freden ble klart at de ville få oppholdstillatelse, ble de i første omgang nektet fri hjemreise som alle andre flyktninger fra Norge hadde fått. De fleste statsløse kom imidlertid tilbake til Norge i løpet av sommeren og høsten 1945, og alle fikk til slutt fri hjemreise. Prosessen ble opplevd som en betydelig belastning for de involverte.²¹³ Tre av de statsløse blant primærkildene i denne studien opplevde å måtte vente på retur helt til september 1945. På spørsmål til en av dem om han følte seg velkommen da han kom tilbake i 1945, svarte han: «Fra regjeringens side var det ingen varm velkomst. De var betenkte, så der var det ingen begeistring.»²¹⁴ Myndighetenes avvisende holdning og manglende inkludering av denne flyktningegruppen er påtakelig.

²¹¹ Ulstein, 1974, 250-251.

²¹² Tangestuen, 2004, 80-82.

²¹³ Tangestuen, 2004, 97-99.

²¹⁴ Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010; Se også 5.2 og 5.9.

Var det antisemittisme som var den avgjørende kraften bak den restriktive flyktningepolitikken overfor jøder før krigen, anmodningen om å slutte å sende jøder til Sverige høsten 1942, uvilje mot å gi statsløse jøder fra Norge sosial hjelp under krigen og motvilje mot å la statsløse jøder som hadde flyktet fra Norge under krigen, vende tilbake våren 1945? Selv om det fantes tydelige antisemittiske miljøer i Norge, var det mer snakk om redsel for å få et «jødeproblem» og en generell xenofobi enn en tydelig uttalt antisemittisme som preget holdningene her til lands. Dette ble hevdet av Lorenz i 2005.²¹⁵ Religiøst fundamentert antijudaisme med motvilje og antipati mot jøder var et gammelt og velkjent fenomen også i Norge. Lorenz har senere sterkere påpekt betydningen av «[...] die Existenz eines einheimischen Antisemitismus».²¹⁶ Mens deler av norsk, borgerlig presse hadde stilt seg forholdsvis velvillig til nasjonalsosialismen i 1933-1935, og nazistenes jødepolitikk hadde hatt sine tilhengere i mindre grupperinger, vendte norsk, politisk opinion seg i sterkere grad mot Tyskland etter vedtakelsen av de rasistiske og antisemittiske Nürnberglovene i 1935. Flere hoved- og masteroppgaver har vist at antisemittismen ikke var et fenomen i politiske randgrupper.²¹⁷ Unntaket var NS som *ble* antisemittisk etter 1935.²¹⁸

Det er allmenn konsensus om at det ikke er noe som tilsier at norske myndigheter kan kalles antisemitter etter tysk målestokk, men Per Ole Johansen har hevdet at: «Embetsverk og offentlighet gikk inn i krigen med en blandet ballast, antisemittisk grums og rettsstatstenkning.»²¹⁹ Mats Tangestuen sier at det er lite som tyder på at den antisemittismen som i sin ytterste konsekvens førte til folkemord, gjorde seg sterkt gjeldende i Norge *før* krigen.²²⁰ Terje Emberland peker på at tyskernes norske samarbeidspartnere i NS i flere tilfeller radikalisererte anti-jødiske tiltak *under* okkupasjonen. Han stiller spørsmålet om forklaringen kan være en latent antisemittisme som var så sterkt tilstede at jødene ble overlatt til sin egen skjebne, de var så allikevel ikke en del av det kollektive vi.²²¹

²¹⁵ Lorenz, 2005, 464-468.

²¹⁶ Einhart Lorenz i «Handbuch des Antisemitismus», hg. von Wolfgang Benz, bd. 1, 246. (München, K..G. Saur, 2008).

²¹⁷ Einar Kjørven, *Den norske Israelmisjonens syn på jødene 1918-1942*. (Hovedoppgave i historie, UiO 2004); Kristin Foskum, *Nasjonen og antisemittismen. En undersøkelse av avisa Nationens holdninger overfor jøder i perioden 1926-1938*. (Hovedoppgave i historie, UiO, 2005); Kjetil Braut Simonsen, «Den store jødebevegelse.» *Antisemittiske bilder av jødene i bondeavisene Nationen og Namdalen, 1920-1925*. (Masteroppgave i historie, UiO, 2009).

²¹⁸ Hans Fredrik Dahl, «Antisemittismen i norsk historie», i Bernt Hagtvædt [Red] *Folkemordets svarte bok*, (Oslo, Universitetsforlaget, 2008), 456-458.

²¹⁹ Johansen, 2006, 42-43.

²²⁰ Tangestuen, 2004, 71.

²²¹ Emberland i: Berg Eriksen, Harket og Lorenz, 2005, 419-20.

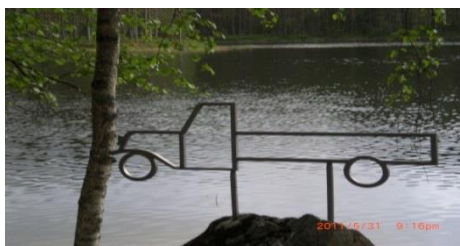
Kapittel 3. Jødiske barn og unges flukt fra Norge til Sverige

3.1 Innledning

Dette er et kapittel som skal behandle og beskrive hvordan de tretti informantene opplevde fluktens ulike faser. Eksempler fra et utvalg enkelthistorier og enkelte sitater brukes for å illustrere ulike opplevelser. Materialet i dette kapitlet er inndelt i fire grupper etter bosted: Trøndelag, Østlandet, Oslo og det jødiske barnehjemmet i Oslo.

Samtlige primærkilder er gjenfunnet registrert i Det svenske riksarkivets ulike arkiv og i Det norske Riksarkivet.²²² Arkivkildene viser at de tretti krysset grensen mellom Strømstad og Storlien der de ble registrert i henhold til hvilket landsfiskaldistrikt de kom over til. Den største gruppen kom over til Värmlands län: Ti over Järnskog, åtte over Finnskoga og en over Charlottenberg landsfiskaldistrikt. En kom over Strömstad. Seks av informantene som flyktet fra Trondheim, kom over Storlien, en over Røros.

Flertallet flyktet ved hjelp av motstandsbevegelsen. Mange grupperinger hadde fluktruter over til Sverige allerede fra en tidlig fase av okkupasjonstiden. Etter hvert ble det etablert fire store eksportgrupper som var knyttet til Milorg, Sivorg, Komorg og XU. Mindre grupperinger og til dels helt private ruter, eksisterte imidlertid parallelt eller i mer eller mindre tett samarbeid med organiserte eksportgrupper. «Carl Fredriksens transport» (CFT) var en viktig transportorganisasjon under redningsaksjonen for jødene. Flere hundre jøder ble reddet fra Oslo til Sverige med denne eksportruten.²²³ CFT fungerte nærmest som en ad hoc-organisasjon noen uker fra november 1942 til nyåret 1943 etter at transportapparatet var kommet under sterkt press og flere Milorg- og Sivorg-ruter hadde sprukket.²²⁴ Tre av primærkildene flyktet med «CFT».

Minnesmerke for Carl Fredriksens transport mot Orderudsetra i grenseområdene mellom Marker og Rømskog. Foto: 31.mai 2011 BHR

²²² Det svenske riksarkivet: Avd. Marieberg, Stockholm: arkivet etter Statens Utlänningsbyrå, canselibyrån 1940-1945. Avd. Värmlandsarkivet i Karlstad: Landsfiskalarkiven serie FI og avd. Göteborg, Hisingen, Landsfiskalarkiven serie FII. Det norske Riksarkivet: RA/S-1560/F/Fc/L0282/007, sak 603./ Flyktningskontoret i Stockholm 1940-1945, Dokumenter (RA/S-2080/V/L0022), 1940-1945 (Kjesäterarkivet).

²²³ Ulstein, 1975, 327-329.

²²⁴ Tangestuen, 2004, 79.

De norske politistyrkenes rolle i jødeaksjonenes ulike faser, er klart kritikkverdig. Samtidig er det vel dokumentert at enkelte av politi- og lensmannsetatens folk på ulikt vis hjalp så vel motstandsbevegelse som sivile. I dette materialet ser vi fire eksempler på at de direkte eller indirekte var med og reddet liv.

3.2 Initiering, organisering og flukt

Hvem initierte og organiserte flukten?

Foreldre eller annen nær familie hadde tatt initiativet til flukten for om lag halvparten av informantene. To som tok initiativ selv, var begge nitten år og flyktet alene. Tre vet ikke hvem som initierte deres flukt.

Alle de tjuetatte som flyktet høsten 1942 og vinteren 1943 hadde bistand underveis. Fem oppgir at de er ganske sikre på at de flyktet ved hjelp av private kontakter og uavhengig av motstandsbevegelsen. Tjuetre er sikre på at motstandsbevegelsen organiserte flukten og at personer med tilknytning til motstandsbevegelsen hjalp dem og fulgte dem på ulike deler av fluktruten, men få kjenner detaljene. De fem som flyktet fra Trondheim høsten 1942 har imidlertid detaljert kunnskap om hvem som var involvert på ulike trinn av planlegging og gjennomføring av flukten. Motstandsbevegelsen var i større eller mindre grad engasjert i deres omfattende fluktrute, og vi kjenner navnene på de fleste losene.²²⁵ Vi har konstatert at tre informanter fra Oslo flyktet med hjelp av CFT. Barnehjemsbarna ble også reddet ut av motstandsbevegelsen. Sammen med Nic Waal hadde Nina Hasvold begynt å planlegge flukt for barna fra barnehjemmet i Holbergs gt. og hadde etablert kontakter inn i motstandsbevegelsen, blant annet med den tyske politiske flyktningen og motstandsmannen Hans Holm, som var i familie med et av barna på barnehjemmet.^{226, 227} Tre av de fem informantene fra barnehjemmet har kunnskaper om gjennomføringen av flukten, men kan ikke identifisere hvilken del av transportapparatet som sto bak. Både Sivorg og Komorg kan ha stått bak denne transporten. Nic Waal var engasjert i Sivorgs flyktningeapparat.²²⁸ Drosjesjåføren Martin Solvang og Holm var aktive i Komorgs apparat.²²⁹ De øvrige som selv mener de flyktet ved hjelp av motstandsbevegelsen, har vi ingen sikre «spor» på. Det var viktig ikke å vite.

²²⁵ Informantene nr. 9, 11, 14, 19 og 23. Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken III, Flyktninger frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*, (Oslo, Det norske samlaget, 1977), 123-127. Ulstein 2006, 2. utgåve, 152-166. NMH 16 Z-004. Ulstein: Kildemateriale til arbeidet med «Jødar på flukt, MP 2 Trøndelag.

²²⁶ I. Levin, 2009, 76-80.

²²⁷ Waal, 1991, 181. Nic Waal var lege og barnepsykiater og tilhørte det psykoanalytiske miljøet rundt bl.a. Wilhelm Reich. Hun var aktiv i motstandsbevegelsen.

²²⁸ Ulstein, 1974), 124-125; Waal, 1991, 163; Neri Ljødal, *Fra Eidsvoll i krigsåra: Opplevelser og minner 1939- 1945*, (BokEidsvoll, Eidsvoll historielag, 2009), 271-273.

²²⁹ NMH: M 6: Ragnar Ulstein: Intervju med Thure Andersen 1971, s. 2-3.

To av primærkildene var Nansenbarn. Den ene visste at Nansenhjelpen sto bak hans og morens flukt. Den andre kjente ingen av dem han flyktet med og vet ingen ting om hvem som sto bak den. Undersøkelser i landsfiskalarkivet for Järnskog viser imidlertid at han kom over grensen sammen med to av Nansenbarna fra Bergen 5. januar 1943.²³⁰ Det er all grunn til å tro at Nansenhjelpen sto bak hans flukt. Vi vet at Nansenhjelpen koordinerte flukten hele veien fra Bergen, via Oslo til Sverige for «deres» barn i Bergen, og min informant ble trolig med samme gruppe fra Oslo.²³¹

Hvem flyktet de sammen med og hvor flyktet de?

Fire primærkilder flyktet sammen med begge foreldre. Seksten flyktet sammen med mor, men uten far. To flyktet med annen nær familie. Som tidligere nevnt, flyktet to av de eldste alene uten noen kjente og en flyktet med en voksen som hadde legal utreise til Sverige. Tre av fem primærkilder fra det jødiske barnehjemmet flyktet i gruppe én med kjent voksenperson, det var Nina Hasvold. En som er intervjuet flyktet i gruppe to og med, en for henne, ukjent voksenperson. Denne voksenpersonen var magister og psykolog Ellen Stephanie Pedersen.²³² Den femte og siste av primærkildene blant barnehjemsbarna kjente ingen i sitt følge som vist over.

Syv flyktet fra Trondheim, mens fem flyktet fra byer i østlandsområdet, og to av disse var i dekning i Oslo før den endelige flukten. Atten flyktet fra Oslo, og fem av disse fra det jødiske barnehjemmet. Informanten som flyktet fra Trondheim i april 1940, er den eneste i materialet som flyktet helt uten ekstern assistanse, mens jenta som flyktet derfra i 1941, hadde bistand fra Røde Kors. De øvrige fem fra Trøndelag flyktet over Sylane i oktober, november og desember 1942. Primærkildene fra Oslo og Østlandet flyktet gjennom skogsområdene mot grensen, mens en kom over Ytre Oslofjord med båt.

De som flyktet fra Trøndelag, vet eksakt hvor fluktruten gikk. Typisk for flukten til disse er at de flyktet sammen med sin lille familiegruppe og ingen andre. Samtlige fra Trøndelag har hatt kontakt med sine hjelpere i ettertid. Flertallet av informantene fra Østlandet kjenner også detaljene i fluktrutene, mens flertallet fra Oslo bare har en vag formening om hvor de krysset grensen. «Vet du hvor dere krysset grensen»? «Jeg vet ikke, men jeg tror det var omkring Kongsvinger.»²³³ Uttalelsen er typisk for de som flyktet fra Oslo i større grupper

²³⁰ Värmlandsarkivet, Karlstad. Landsfiskalarkivet for Järnskog. Forhørsprotokoll 5. januar 1943. Reg. 27. juni 2011, BHR.

²³¹ Sebak, 2008, 248. Hamkoll, 2010, 63-64.

²³² Stefi (Stephie) (Ellen Stephanie) Pedersen. F. 1908 i Berlin. D. 1980 i Stockholm. Fra en tysk-jødisk familie i Berlin. Kommunist. Utdannet ved Berliner Psychoanalytisches Institut og Universitetet i Oslo. Magistergrad i psykologi 1940. Einhart Lorenz i notat til BHR 20. oktober 2012; RA, Marieberg: SUK, canselibyrån, F 1 ABB 2279- c dos. 206.151: Flyktet etter at hun ble ettersøkt for å ha gjemt personer på flukt i sin leilighet i Grønneg., Oslo. Bodde i Stockholm hos red. Frahm. (Willy Brandt).

²³³ Informant nr. 15 i intervju 11. november 2010.

med lukkede lastebiler. Flyktingene skulle ikke vite hvor rutene gikk. Dels på grunn av faren for angivere i flyktningegruppene, dels fordi de fryktet for «løsmunnethet» etterat flyktingene var kommet over til Sverige. En konsekvens av dette er at få av de som flyktet fra Oslo har fått mulighet til å takke sine hjelpere etter krigen.

Elleve av informantene flyktet mer enn en gang. De fire Wienerbarna og de to som var kommet med Nansenhjelpen, var annengangsflyktninger. Blant informantene er det enkelte som hadde flyktet i 1940. Fire hadde flyktet til Sverige fra Trondheim, men tre av disse vendte tilbake da forholdene så ut til å ha roet seg i Norge. To flyktet fra Oslo til Gudbrandsdalen umiddelbart etter okkupasjonen, men returnerte etter kort tid.

3.3 Dekning

Flertallet av de intervjuede har flere faser i flukten. To tredjedeler lå i dekning før de flyktet og denne perioden kunne vare fra noen dager til flere uker. Dekkstedene varierte fra familiehytter til leiligheter og sykehus.

Trøndelag

Flere var svært nær arrestasjon da de rømte hjemmefra til dekningsstedet. To flyktet med familien med båt fra Trondheim til nordsiden av Trondheimsfjorden. Det kom tyske soldater om bord, og informanten selv er sikker på at det var SS-soldater. «Jeg lå gjemt under en presenning på båten fra Trondheim. Det ble razzia om bord. Presenningen ble revet av og jeg stirret inn i øynene på en SS-soldat med geværet pekende mot meg. Han la presenningen tilbake igjen uten å si et ord.»²³⁴ Dette er et unikt eksempel på at en SS-soldat reddet liv.

I en av fjellbygdene i Sør-Trøndelag var lensmannen formelt NS-medlem, men i følge en av dem jeg har intervjuet, tilhørte lensmannen motstandsbevegelsen.²³⁵ En av de minste var i dekning sammen med mor og far på familiehytta i Trøndelag i oktober 1942 da naboen kom med bud fra denne lensmannen om at det var best at faren prøvde å komme over til Sverige. Faren rømte samme natt alene over fjellet. Dagen etter kom politiet for å arrestere ham. Noen dager senere snakket den samme lensmannen med en veivokter i bygda og sa at «fru [...] nok kunne vente seg besøk en av dagene.»²³⁶ Moren forsto umiddelbart hva det innebar. Naboer og annet bygdefolk ble engasjert, og ved hjelp av en hovedløs og ytterligere fire andre losere, ble mor og barn reddet over til Sverige i en krevende flukt.

²³⁴ Informant nr. 19 i intervju 20. januar 2011.

²³⁵ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

²³⁶ Olav Prytz: Dramatisk tur i Sylene. *Oppunder Fjellbandet*. Udatert artikkelkopi. Fra nr. 23's privatarkiv.

Østlandet

Tre fra Østlandet var i dekning før den endelige flukten. Et søskenpar lå hjemme med kusma den 26. november 1942. Tyskerne var redd for smitte, og søsknene ble overvåket av distriktslegen som var pålagt å gå på sykebesøk to ganger daglig for å ha kontroll på når de ble friske nok til å arresteres. Det lyktes motstandsbevegelsen å få transportert moren og barna til dekning i Oslo der de ble værende en uke. De var fortsatt ikke friske da de ble sendt med en transport mot grensa, og de sier de husker flukten som særdeles slitsom.²³⁷

En gikk på handelsgymnas og bodde på hybel høsten 1942, da han ble oppsøkt av en ukjent person som ba han gå i dekning umiddelbart. Faren var allerede fengslet. Da motstandsfolk i hjembyen ba det lokale Milorg om hjelp til å få han over til Sverige, ble de avvist. Milorg skal også ha avvist å hjelpe moren og to yngre søsken.²³⁸ Han ble værende i dekning i flere uker før det lyktes motstandsfolkene å få familien over til Sverige.²³⁹

Oslo

Flere fra Oslo lå i dekning i bygårder. Ingen måtte høre at det var andre personer i leilighetene, og belastningen på de som lå i dekning kunne bli stor. Kom det besøk, måtte de være helt stille. En var hos en eldre kvinne som hver dag fikk besøk av diakonisser. Disse besøkene kunne være langvarige. Da ble de to barna låst inn på et rom og måtte sitte på gulvet i et hjørne. De fikk ikke lov å sitte i en stol eller i en sofa, det kunne knirke.²⁴⁰

En av jentene som var åtte år, var i dekning i fire uker. Hun var sammen med moren og en søster hos et ektepar som begge var i full jobb. På dagtid kunne de ikke snakke sammen, de kunne ikke annet enn å gå i sokkelesten, de kunne ikke trekke ned på do, ikke tappe vann. «Vi kunne ikke gjøre noe». ²⁴¹ Denne familien opplevde at de ikke kunne reise den dagen flukten var bestemt, fordi fluktruten var avslørt. Det var ikke uvanlig at det oppsto situasjoner som gjorde at flukt måtte utsettes. Det kunne være ruter som ble usikre eller som ble rullet opp. Utsettelse kunne også skyldes at andre måtte prioriteres i et fluktapparat der kapasiteten ble satt på ekstrem prøve senhøstes 1942. Slik vedvarte spenningen, usikkerheten og angsten hos de som var i dekning.

All legal matomsetning foregikk ved innlevering av merker som ble tildelt i henhold til det antall personer som var oppgitt i husholdningene. Rasjonene var små og matsituasjonen utfordrende for de som hadde personer i dekning. En av de eldste var i dekning i en leilighet i Oslo i en uke før de kom videre, og hun fortalte at alle måtte leve på familiens

²³⁷ Informantene nr. 6 i intervju 12. august og nr. 3 3. juni 2010.

²³⁸ Informant nr. 25 i intervju 4. februar 2011.

²³⁹ Historien er beskrevet av Kjell Staal Eggen som siterer den lokale Milorg-lederen slik: « Sett gutten på gaten å la tyskerne ta ham. Det er en ordre». Eggen, 2008, 72 ff..

²⁴⁰ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

²⁴¹ Informant nr. 15 i intervju 11. november 2010.

rasjoneringskort. «Vi levde på deres rasjoner. De var fantastiske, det finnes ikke ord, det gjør det ikke.»²⁴²

Barna fra det jødiske barnehjemmet

Det lyktes å redde samtlige tretten barn og unge som var på barnehjemmet i Holbergs gt. 21 natten til 26. november 1942. «Gudskjelov at hun (Nina Hasvold, m.a.) hadde sine forbindelser, Nic. Waal blant annet. [...] Hele flukten var jo et kvinnekupp, det kan man si.»²⁴³ Så vel Sigrid Helliesen Lund som Nina Hasvold ble varslet om den forestående arrestasjonen av kvinner og barn. Hasvold kontaktet Nic Waal, og de to var de operative i fluktens første fase og fikk barna i dekning i to puljer.²⁴⁴ «Dette er mye alvorligere enn 9. april», sa Nina Hasvold til barna den natten.²⁴⁵ «Jeg var skrekkslagen. Hele opplevelsen var frykt,» sa en av dem om en episode underveis til dekningsstedet da Nic Waals sykebil full av jødiske barn ble stoppet av politiet, men fikk kjøre videre da hun sa de hadde en smittsom sykdom.²⁴⁶ Nina Hasvold ble med den andre gruppen. En av informantene fortalte han så vaktmesteren fra Santalmisjonens bygg i nabolaget da gruppe to hoppet inn i Nic Waals bil. Etter krigen traff han igjen vaktmesteren som fortalte at Gestapo kom for å arrestere dem halvannen til to timer etter at siste gruppe hadde kjørt.²⁴⁷

Barna kom i dekning hos Gerda Tandberg på Ullern der tretten barn var stuert inn i en toroms leilighet. Informantene forteller at de måtte være helt stille, de måtte krabbe på gulvet og fikk ikke vise seg i vinduene.

3.4 Flukten over grensen

Flukten fra Trøndelag

Fem flyktet som tidligere nevnt, over høyfjellet i Sylane senhøstes 1942. I tillegg til den mentale utfordringen var værforholdene med kulde, snø og vind krevende, terrenget særdeles utfordrende og matsituasjonen kritisk fordi flukten tok lengre tid enn beregnet for de tre gruppene de tilhørte. Fysisk sett hadde disse flyktningene den mest krevende flukten av dem som er intervjuet i denne studien.

En var litt over fire år da hun flyktet med mor mot slutten av november 1942 på en rute der faren hadde flyktet en uke tidligere. I et dokument hun selv har skrevet, sier hun at hun husker flukten godt selv om hun bare var fire og et halvt år. Hun husker hun satt i en

²⁴² Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

²⁴³ Informant nr. 8 i intervju 23. august 2010.

²⁴⁴ I. Levin, 2006, 86-87.

²⁴⁵ Informant nr. 1 i samtale 28. nov. 2012.

²⁴⁶ Informant nr. 27 i intervju 16. mars 2011.

²⁴⁷ Informant nr. 1 i samtale 28. november 2012.

ryggsekk og ble båret over fjellet av en mann.²⁴⁸ Denne flukthistorien er senere beskrevet av losen som bar barnet i åtte døgn over fjellene fra Haltdalen over Tydal og Sylane. Han forteller om en dramatisk tur med krevende terreng, uvær, snøfokk og lite mat. Moren fikk store problemer og ville bare stoppe opp. Til slutt var hun så sliten at losen bare fikk dratt henne med femti til seksti meter før hun falt over ende igjen. Da de endelig var kommet over grensen, hjalp noen han av med sekken som så ut som en stor snøball. «Ingen visste det var en jentunge inni det hele.»²⁴⁹ Hun har selv et sterkt minne fra grensestasjonen på Storlien der hun oppdaget en brannhydrant. Hun syntes den så ut som en tysk soldat med hjelm og var sikker på at tyskerne hadde funnet dem. Losen måtte bære henne bort til brannhydranten for å vise henne at det ikke var en tysk soldat. Dette er et helt reelt minne som er knyttet opp til den umiddelbare angsten hun kjente. Dette er hun som ble reddet av lensmannens varslinger, og i intervjuet sier hun at hun takker lensmannen og losene for livet.²⁵⁰ Mor, far og barn kom i sikkerhet i Sverige og er registrert over Storlien 5. november 1942.²⁵¹

Et søskenpar kom på den samme ruten noen dager tidligere, og var fem og ti år da de flyktet sammen med begge foreldrene i slutten av oktober 1942. Flukten gikk over flere døgn, og begge beskriver den som dramatisk. De ble intervjuet hver for seg, og historiene er sammenfallende. De forteller begge at de har hatt stor åpenhet om flukthistorien i familien, og at dette kan ha bidradd til at også den yngste husker mye.

Bonden på gården i Nedalen der familien ble liggende værfast ble intervjuet av Ragnar Ulstein i juli 1973. Han fortalte om en flukt som var satt på vent, men da de fikk melding om at tyske soldater var undervegs, måtte familien flykte videre inn i vinterfjellet.²⁵²

Lokalhistorikeren Nils Alfret har også fortalt om familiens flukt i en lokalavis der han navngir de sju hjelperne som gikk som i en stafett innover fjellet. Han forteller at det ble dramatisk da den eldste av søstrene la seg ned i snøen og ikke orket fortsette. Selv sa hun det slik i intervjuet: «Jeg husker at jeg orket ikke å gå mer, jeg nektet å gå mer og bare la meg ned, og sa: 'Bare gå videre dere,' men det gjorde de jo ikke.»²⁵³ Det yngste av barna ble dratt på en slede eller en slags pulk, mens den eldste var knyttet fast med et tau. Det er en lang og bratt stigningen fra Ekorndøra med en høydeforskjell på flere hundre meter. Foreldrene var i førti-årsalderen, og var ikke trent for slike utfordringer. «Men det utrolige

²⁴⁸ Informant nr. 23 i e-post 31. januar 2011.

²⁴⁹ Olav Prytz. Dramatisk tur i Sylene. *Oppunder Fjellbandet*. Udatert artikkelkopi. Fra i. nr. 23's privatarkiv.

²⁵⁰ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

²⁵¹ Svensk Riksarkiv, Marieberg: Statens Utlänningskommisjon, kanselibyrån: F1ABA: 1889 C-dos. Reg. 15. januar 2013. BHR.

²⁵² NHM 16 Z, 0004, MP2.

²⁵³ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

kan skje når det gjelder liv eller død»²⁵⁴ Familien kom velberget over grensen og til Sverige over Storlien 26. oktober 1942.²⁵⁵ «Men det jeg husker er at når vi kom til grensen, vi hadde med oss matpakke, da tok far opp en bit av matpapiret og skrev noe på det, så la han det i en steinrøys, og så sto han og sang: 'Ja, vi elsker.' Det husker jeg så godt.»²⁵⁶

En hadde flyktet med hele familien i april 1940, men senere returnert sammen med faren. Moren og broren var igjen i Sverige. Det var planlagt ny flukt i 1941, men hun ble syk med kusma og flukten med faren måtte utsettes. «Hadde det ikke vært for min kusma så, så hadde kanskje far og jeg flyktet».²⁵⁷ Faren ble arrestert hjemme, og hun var vitne til denne arrestasjonen. Mens faren satt fengslet, fikk hun lov å besøke ham. «Jeg så ham i fengselet», sa hun. En bror fortalte i sitt intervju at en fangevokter ba henne se godt på sin far for han fikk hun ikke se igjen.²⁵⁸ Informanten ble tatt hånd om av andre i familien, kom over til Sverige og til sin mor ved hjelp av Røde Kors, men faren døde i Auschwitz.

En mor og to barn flyktet fra Trøndelag, faren og en bror fra Oslo, mens en søster flyktet alene med los over fjellene i Trøndelag. De to barna var fjorten og elleve år da de flyktet fra dekning på nordsiden av Trondheimsfjorden og begge er intervjuet. Flukten gikk over Trondheim, Haltdalen, Tydal og Essandsjøen før de kom over Sylane til den svenske grensen og Storlien.

Deres flukthistorie dokumenterer hvordan god planlegging og hjelpernes kløkt kunne være avgjørende for utfallet. De flyktet med servicebil fra Trondheim, og det var antakelig servicebilen som berget dem. Tyske vakter var stasjonert ved alle bruer og viktige knutepunkter. Det ble påstått at alle biler, med unntak av servicebiler, ble stoppet for passkontroll.²⁵⁹ Moren og søsteren satt foran hos sjåføren, mens motstandsmannen og broren satt på lasteplanet. Bilen ble stoppet av seks tyske soldater som stilte seg opp på hver side av bilen. Sjåføren ropte ut at de måtte passe seg da han skulle redde en tysk bil med offiserer som var kjørt ut av veien. De to under presenningene var så nær tyskerne at de kunne ha nådd dem med hendene. Broren så at motstandsmannen gjorde klar våpenet, men sier de ville vært sjanseløse. Sjåførens bløff virket imidlertid, og de fikk kjøre videre.²⁶⁰ Denne flukten tok bortimot to uker med ti loser. «Det var en strabasiøs tur. Vi spiste frosne brødsiver i det området der Arnfeld hadde omkommet,» sa søsteren.²⁶¹ Da de kom til

²⁵⁴ Nils Aftret: Kopi av artikkel, ukjent publiseringssted, ca.1993. Fra privatarkiv informant nr. 14, 05. november 2010.

²⁵⁵ Riksarkivet i Oslo: RA/S-1560/F/Fc/L0282/007.

²⁵⁶ Informant nr. 9 i intervju 31. august 2010.

²⁵⁷ Informant nr. 10 i intervju 02. september 2010.

²⁵⁸ Informant nr. 4 i intervju 03. juni 2010.

²⁵⁹ NHM, 16 Z, 0004, MP 2: Johan Moan. Udatert skriv merket 1971-72, sendt R. Ulstein.

²⁶⁰ Informant nr. 19 i intervju 07. januar 2011.

²⁶¹ Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

Storlien var perrongen full av tyskere. «'Vi er fortapt.' Det husker jeg godt at jeg sa, men de gjorde ingen ting. Det var en stor troppekonsentrasjon med soldater på veg til Norge. Det var en uhyggelig opplevelse», sa søsteren i intervjuet.²⁶² «Vi er vitner på at nazistene ikke lyktes,» sa broren.²⁶² Mor og barn ble registrert over Storlien 8. desember 1942.²⁶³

Flukten fra Østlandet

En som var fem og et halvt år gammel, lå på sykehus etter å ha blitt påkjørt høsten 1942. Faren hadde flyktet. Moren var pålagt daglig meldeplikt hos politiet. Han er sikker på at moren ikke ble arrestert fordi Gestapo forutsatte at hun ikke ville flykte fra barnet på sykehuset. Moren gjorde en avtale med overlegen om tidlig utskriving og kontroll om tre uker. Overlegen visste meget godt at de aldri ville komme tilbake til noen kontroll. En drosje hentet dem på sykehuset og kjørte mot grensen der to loser overtok ansvaret. Barnet var gipset og vet han var neddopet. Selv har han ikke mer enn ett minne fra flukten, og det var at han ble båret gjennom skogen i måneskinn.

Naboene fortalte i 1945 at fem minutter etter at mor var gått hjemmefra, var Gestapo kommet med hunder for å arrestere henne. Da Gestapo kom til sykehuset, hadde moren akkurat fått barnet inn i drosjen og kjørt. «Så hadde det ikke vært for den ulykken ville min mor og jeg blitt tatt. Ulykken gjorde at jeg overlevde», sa han i intervjuet.²⁶⁴ I dette tilfellet var historien rundt flukten overlevert fra moren. Takket være en klok overlege, en snarrådig og modig mor og gode hjelpere berget de livet, men marginene var små.

Landsfiskalen i Finnskoga registrerte dem i sin flyktningeprotokoll 29.oktober 1942.²⁶⁵

Faren flyktet over Iddefjorden og er registrert hos landsfiskalen i Strømstad 2. september 1942.²⁶⁶

En av de fire som ble reddet av norsk politi, var nitten år i 1942. Han er en av de eldste i denne studien og var i arbeid i Oslo. Etter at faren og en bror ble arrestert, reiste han hjem. Der våknet han en morgen og forsto at det var politifolk i huset, og han skjønnte raskt at de var ute for å hente ham. Han fikk på seg klær, tittet ut av vinduet og så en politimann i en bil utenfor. Han firte seg ned takrenna og kom seg bort.

Han mener bestemt at mannen som satt i bilen måtte ha sett ham. «Det som ble avgjørende for at jeg overlevde, var den politimannen som satt i bilen og så meg og lot meg løpe.»²⁶⁷

Han forteller at han etter krigen hadde fått konstatert at det fantes «skikkelige» folk på den

²⁶² Informant nr. 19 i intervju 07. januar 2011.

²⁶³ RA, Marieberg, SUK, kansellibyran, F1ABA:288, c-doc. Reg 15. januar 2013 BHR.

²⁶⁴ Informant nr. 22 i intervju 14. januar 2011.

²⁶⁵ Värmlandsarkivet, Karlstad. Landsfiskalarkivet, Finnskoga. Reg. forhørsprotokoll 29. Oktober 1942.

²⁶⁶ Landsarkivet i Göteborg. Landsfiskalens i Strømstad distrikt arkiv. PM och handlingar rörande flyktningar 1941-4/3-1945 (serie FII). Reg. oktober 2011 BHR.

²⁶⁷ Informant nr. 24 i intervju 1. februar 2011.

lokale politistasjonen. Han kom i dekning og flyktet videre til Sverige på sykkel og til fots. Han ble registrert over Bastuknappen i Norra Finnskoga 29. oktober 1942 samme dag som en bror kom over Jubergget i Södra Finnskoga.²⁶⁸ Han er en av dem i dette materialet som ble hardest rammet av Holocaust. Begge foreldrene og fire søsken døde i Auschwitz.

En flyktet med båt over Oslofjorden etter lang tid i dekning. Faren var arrestert. Moren ble også arrestert, men klarte å rømme og fikk fatt i sine yngste barn i en dramatisk flukt. Dette er familien den lokale Milorg-ledelsen nektet å hjelpe og som er omtalt tidligere. Andre motstandsfolk fikk tilslutt organisert en sjøveis flukt til Sverige. Overfarten tok mange dager. Det var dårlig vær og de måtte gjøre vendereis. I Langesund kom det tyskere om bord i båten som var lastet med salpetersekker oppunder lukene, helt oppunder dekk. Det var gjort et rom til moren og barna inne i skottet mot maskinrommet. «Jeg husker jeg kunne se støvlene på tyskerne som gikk og lyste med lommelykt. Broren min var så redd at han hakka tenner, så mamma måtte legge en frakk over hodet hans for å dempe lyden. Han var født i 1929, så han var tretten år, jeg var atten.» Den tredje kvelden krysset båten grenselinjen, og skipperen ba dem komme opp. Han fortalte dem da at en tysk patruljebåt hadde fulgt etter helt til grensen til Sverige. Informanten husker opplevelsen av å se lysene inne på land, i et land uten blanding, Sverige.²⁶⁹ De ble registrert hos landsfiskalen i Strømstad 9. desember 1942.²⁷⁰ Faren døde i Auschwitz.

Sykdom kunne slå forskjellig ut i disse historiene. Kusma hindret flukt i en av de tidligere fortellingene mens samme sykdom reddet en mor og hennes tre barn fra arrestasjon: To søsken som begge er intervjuet, fikk kusma i slutten av november 1942. Faren og to av brødrene var arrestert da politiet kom for å arrestere den gjenværende delen av familien, moren og barna, men ungene var syke og ble ansett som smittefarlige. Tyskerne mislikte smittsomme sykdommer, og distriktslegen ble pålagt å besøke familien to ganger daglig for å melde fra når de ble smittefrie. Ved hjelp av motstandsbevegelsen lyktes det familien å flykte under sykdomsperioden. De var først i dekning en uke før de kom på transport mot grensen. De ble sluppet av uten los, gikk i ring i timevis og ble utmattet av å stampe i snøen. En av søsknene sier de var langt fra friske da de flyktet til Sverige. De hadde feber, følte seg slappe, seine og ikke noe tess. Broren hadde støvler med tresåler, det kladdet og han falt og

²⁶⁸ Informant nr. 24 i intervju 01. februar 2011. Värmlandsarkivet, Karlstad: Landsfiskalen i Finnskoga distrikt. Polisforhørsprotokoll, politiska flyktningar 1942. Flyktning 447/42. Reg. 4. oktober 2011 BHR.

²⁶⁹ Informant nr. 25 i intervju 04. februar 2011.

²⁷⁰ Riksarkivet Landsarkivet i Göteborg: PM och handlingar rörande politiska flyktningar 1941-4/3-45: SE/GLA/11244/ F II.

han opplevde flukten som ekstremt slitsom.²⁷¹ Moren og de tre barna reddet seg over til Sverige 5. desember 1942.²⁷² Faren og de to deporterte brødrene døde.

Flukten fra Oslo

De fleste i dette materialet hadde los fram til grensen, men noen måtte finne fram på egen hånd. En kvinne kom med mor, søster, onkel og tante med drosje til Solør. Sjøføren stoppet på en bomvei, og de fikk beskjed om å følge en sti. Men det snødde og stien ble borte. De gikk rundt i ring og visste at de hadde mistet retningen. De var utslitte, og hun forteller om fortvilelse og sammenbrudd. Etter flere timer så de en liten hytte der det brant et lite stearinlys, og da forsto de at de var kommet over grensen. Skogsarbeideren i hytta hadde lite mat, men det spilte ikke så stor rolle, sier hun. Det viktige var å vite at de var trygge. De ble i hytta over natten, og neste morgen gikk onkelen ut på trammen. Han hadde en liten ampulle i hånden, den brakk han og helte ut i snøen. «Det var gift, det skulle vi tatt i tilfelle vi hadde blitt oppdaget. Han hadde giftampuller til alle sammen. Du vet sånne ting, det glemmer man ikke. Det er litt urettferdig, at man skal dra på sånt hele livet». ²⁷³ Denne opplevelsen sitter sterkt i minnet fortsatt. Moren og barna kom i sikkerhet i Sverige. De ble registrert over Rödjadafors øst for Grue Finnskog.²⁷⁴ Faren døde i Auschwitz.

En flyktet med mor, søster og to til i drosje fra Oslo. De kjørte i retning Kongsvinger, og hadde fått beskjed om at hvis de ble stoppet, så skulle de si de skulle besøke faren på Kongsvinger sykehus. «Det hadde jo ikke holdt, hvis de hadde undersøkt bagasjen, så hadde de jo skjønt at det ikke stemte.» De skulle ros over et grensevann og fikk vite at det hadde vært tyskere med hund der bare et par timer før for å lete etter flyktninger. De fikk senere kjennskap til at de var de siste som gikk den ruten da den ble definert som utrygg. Da de kom om bord i de to båtene, fikk de beskjed om å være dødsstille fordi lyd bæres lett over vann. De så det var lyskasterne på den andre siden. Det ble lyst utover vannet etter flyktninger, men vannet var stort nok til at de kunne holde seg utenfor rekkevidden av lyskasterne. De ble satt i land i Sverige.²⁷⁵ Alle i informantens nærmeste familie overlevde. Moren, barna og to andre voksne i følget ble registrert hos Landsfiskalen i Charlottenberg

²⁷¹ Informantene 3 og 6 i intervju 2. juni 2010 og 12. august 2010.

²⁷² Det norske riksarkivet. Flyktningekontoret i Stockholm 1940-1945, Dokumenter (RA/S-2080/V/L0022), 1940-1945. Kjesäterkartoteket. Alfabetisk register A-Å.

²⁷³ Informant 15 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

²⁷⁴ Värmlandsarkivet, Karlstad: Landsfiskalarkivet, Charlottenberg. PM fra landsfiskalen i Finnskoga 30. november 1942. Reg. 27. juni 2011 BHR.

²⁷⁵ Informant nr. 18 i intervju 02. desember 2010.

14. november 1942 som innkommet over Mitandersfors.²⁷⁶ Faren var registrert samme sted 28. oktober 1942.²⁷⁷

Flere husket at de flyktet i store grupper på en eller to lastebiler, men kun tre husket gartneriet på Økern. En av dem var tolv år i 1942, og hun var svært nær deportasjon. Hun ble arrestert sammen med broren, moren og en tante. Faren hadde gått i dekning tidligere. De satt hjemme i leiligheten og ventet på å bli hentet mens de ble passet på av en bevæpnet vakt. Da de kom til Akershuskaia, ble de vinket tilbake fordi Donau var i ferd med å legge fra kai. Familien gikk umiddelbart i dekning. Hun husket at de ble kjørt til et gartneri da de flyktet. Derfra ble de kjørt med lastebil inn i nærheten av grensen, men hun vet ikke hvilken rute bilene fulgte, de skulle ikke vite noe navn eller noe sted. Mor, far og de to barna ble registrert over Järnskog 4. desember 1942.²⁷⁸

Dette er den ene av tre i intervjugruppen der vi med sikkerhet vet at transporten var i regi av Carl Fredriksens transport. Deres rute gikk normalt over Gjelleråsen, forbi Kjeller over Fetsundbrua via Hemnes og Krogsund bru og til Sverige nær Orderudsetra og Römungsneset.²⁷⁹

En av de eldste vet at de flyktet med CFT. Hun hadde vært i dekning utenfor Oslo og ble hentet tilbake samme dag som Donau gikk den 26. november 1942. En av hennes venner hadde vært nede på kaia og sett innlastingen, og han hadde sagt til henne at svenskene trolig ville stoppe båten i Øresund. Moren og barna ble reddet, men faren døde i Auschwitz. I en rapport 1. desember 1942 fra landsfiskal Åke Hiertner går det fram at de ble tatt i mot av tollbetjenter i Longvassdalen i Töcksfors sokn, gitt nødvisum for fjorten dager og sendt videre til Kjesäter.²⁸⁰

Jødeforfølgelsene påførte de berørte en psykisk belastning det er umulig å sette seg inn i for utenforstående. En opplevde at moren brøt fullstendig sammen da de ble varslet om den forestående massearrestasjonen av resten av den jødiske befolkningen sent om kvelden 26. november 1942. Fra før var ektemannen og sønnen arrestert. Takket være familiens huslege ble moren i all hast innlagt på Ullevål. Informanten fikk ansvaret for å få seg og den yngre

²⁷⁶ Det svenske riksarkivet: Statens Utlänningskommisjon, kansellibyran: Vol. F1ABA:1033. Reg. 15. januar 2013 BHR.

²⁷⁷ Värmlandsarkivet, Landsfiskalen i Charlottenberg, flyktningeprotokoll 1940-1945. Reg. 28. Juni 2011. BHR.

²⁷⁸ Värmlandsarkivet, Karlstad. Landsfiskalarkivet, landsfiskalen i Järnskog: Rapport fra Stadspolisen i Töcksfors 4. desember 1942. Reg. 4. oktober 2011 BHR.

²⁷⁹ Ragnar Ulstein, *Jødar på flukt*, (Oslo, Samlaget, 2006), 216.

²⁸⁰ Värmlandsarkivet, Karlstad: Landsfiskalarkiven. Landsfiskalen i Järnskog. Flyktningerapport 01. desember 1942.

søsteren i dekning før de flyktet til Sverige en uke etter. Hun ble sin søsters omsorgsperson og sier i dag om disse opplevelsene: «Jeg ble voksen på ett sekund.»²⁸¹

Denne flyktningetransporten fra Oslo skal også ha vært i regi av Carl Fredriksens Transport.²⁸² De ble kjørt fra Oslo i en tysk lastebil, og hun er sikker på at bilen hadde hakekors på hver side. De som kjørte, skal ha vært to unge gutter som ikke hadde tyske uniformer, men de var bevæpnet. Flyktingene var gjemt under en grønn presenning. Bilen ble stanset av to tyske soldater eller vakter som spurte sjåførene: «Haben sie Judenschwein darinnen?» «Nein, keine Jüdischen», svarte sjåførene. «De kunne jo bare løftet på presenningen, hvorfor gjorde de ikke det? Det var jo bare til å løfte på dette her, så satt det jo seksten mennesker der inne,» sa informanten. Hun vet ikke hvor de kjørte på norskesiden. Det ble ikke sagt noe, de visste ingenting før de kom over på svensk side: «Og så var det noe hvitt som plutselig rører seg eller reiser seg, [...] Det var svenske soldater og så skriker de: ‘Välkomna till Sverige!’ Det glemmer jeg aldri så lenge jeg lever. Aldri. Da visste vi at vi var reddet.»²⁸³ De kom over grensen ved Östervallskog, rett øst for Rømskog/Rødnes, og ble registrert over Järnskog 3. desember 1942.²⁸⁴

Som nevnt tidligere ble fire i dette materialet direkte eller indirekte reddet av representanter for norsk politi: En av informantene var tolv år og alene hjemme da det ringte på døren. Utenfor sto en norsk politikonstabel som spurte etter moren. «Da må du være flink pike og fortelle mor det jeg nå forteller deg, for jeg kan ikke komme tilbake. Jeg har kjørt din far fra Grini til båten som går til Tyskland i natt. Og jeg kjenner din far, så han fikk hvisket til meg: ‘Gå hjem og fortell familien min hva som har skjedd.’»

Faren var arrestert og satt på Grini og moren vegret seg for å flykte så lenge det var mulighet for å få inn mat eller klær til ham. Da moren kom hjem, besluttet hun å flykte umiddelbart. Noen få timer etter at de hadde reist, kom politiet. Moren og de to barna reiste fra Oslo sammen med en lege og hans svigerfar. De flyktet med drosje til Finnskogen og overnattet i en koie. Dagen etter var de underveis til en gård der de skulle bytte los på et avtalt klokkeslett. Den gamle mannen fikk et hjerteanfall undervegs, og de ble forsinket. Da de kom frem til den gården, viste det seg at tyskerne hadde hatt razzia der på det tidspunktet de skulle vært der. «Denne mannen med hjertet, han reddet livet vårt. Det kan jeg ikke fatte.»²⁸⁵ Flere hadde opplevd at det var små marginer som skilte mellom liv og død.

²⁸¹ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

²⁸² Hentet fra informant nr. 12's: "Application for Righteous Among the Nations" av 25. November 2009, 2

²⁸³ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

²⁸⁴ SRA: SUK, kanselibrån: F1 ABB: 2503. C-dos 215.175. Reg. 15. januar 2013 BHR.

²⁸⁵ Informant nr. 7 i intervju 17. august 2010.

Denne informanten påpeker at flere tilfeldigheter reddet dem. De ble registrert over Falltorp 27. november 1942.²⁸⁶

En kveld, etter at faren var arrestert og satt på Grini, fikk moren til en av de intervjuede en anonym oppringing, men hun kjente igjen stemmen som ba henne gå nedover Kirkeveien da hun hadde viktig informasjon til henne. Denne kvinnen hadde en venn som var politimann, og han hadde informert henne om at den påfølgende natt og morgen skulle politiet arrestere alle jøder. Moren lyktes i å komme i dekning og fikk kontakt med hjemmefronten.

Informanten, hans søster og onkel flyktet med et ikke-jødisk ektepar. Søskenene skulle være barna til ekteparet, og de dro med tog til Østfold. De fikk en meget lang rute på seksten timer gjennom skogen. De måtte overnatte på en gård på norsk side og fikk beskjed om å være stille da det pleide å være tyske patruljer i området. Noen ganger kom soldatene inn for husundersøkelse, andre ganger ikke. Denne kvelden kom det en patrulje, men de gikk forbi.²⁸⁷ Denne primærkilden ble reddet ved hjelp av en varsler i Oslo-politiet og klarte å flykte ved hjelp av kontakter i motstandsbevegelsen. Det ble en strabasiøs tur gjennom Østfolds skoger og en skremmende nærkontakt med en tysk grensepatrulje. Han, hans søster og onkel er registrert innkommet til Sverige 30. november 1942.²⁸⁸ Moren kom til Sverige på annen transport. Faren og en bror døde i Auschwitz.

En av tolvåringene flyktet sammen med moren på lastebil etter en måned i dekning. Han fortalte om en lang og slitsom tur som var krevende såvel fysisk som psykisk. En av de eldre kvinnene i følget fikk panikk og begynte å rope på hjelp. Han mener de må ha gått i minst 13 timer. Til slutt kom de til en liten stue, og han husker han var så trøtt at han sto lent mot et kjøkkenbord og sov. Han vet at han fikk medisiner for å holde seg rolig og mener at dette gjorde ham søvnig. Han minnes at de ga losen penger.²⁸⁹ Han hadde flyktet fra Tsjekkoslovakia til Norge i 1939 på Nansenhjelpens kvote. Han kom over grensen til Sverige sammen med moren og mente det var Nansenhjelpen som initierte og organiserte deres flukt til Sverige. Han er registrert i flyktningeprotokollen til landsfiskalen i Järnskog sammen med moren 10.12.1942.²⁹⁰ Senere lyktes det også faren å flykte til Sverige. Informanten bodde på Engabo barnehjem fram til sommeren 1945.

²⁸⁶ Värmlandsarkivet, landsfiskalen i Finnskoga distrikt. Polisforhørsprotokoll (pol. Flyktningar) 1942.

²⁸⁷ Informant nr. 16. i intervju 15. november 2011.

²⁸⁸ Riksarkivet i Oslo: RA/S-1560/F/Fc/L0282/007. Rapport fra Kjesäter til Den Norske legasjonen 3. desember 1942.

²⁸⁹ Informant nr. 30 i intervju 12. april 2011.

²⁹⁰ Landsfiskalprotokollen för Järnskog över politiska flyktningar 1. oktober 1941-31. mai 1945. Reg. Hembygdsgården i Järnskog 4. juni 2011. BHR.

Barnehjemsbarnas flukt

Etter perioden i dekning flyktet barnehjemsbarna i to grupper med noen dagers mellomrom og ble kjørt med drosje til Arneberg i Solør.

Koia hvor barnehjemsbarna overnattet under flukten.

NMH162 0003-MP2. Foto: Østlendingen 22.12.1973. Avfotografert mars 2012 BHR

Drosjen med den første gruppen punkterte undervegs og barna ble beordret ned i veigrøfta. Mens de lå der kom en tysk motorsykkelpatrolje kjørende, men den stoppet ikke og barna ble ikke oppdaget. Med unntak av dette, synes det som om drosjeturene var ukompliserte, men barna var beordret ned på gulv og seter så lenge drosjen befant seg i Oslo.²⁹¹

De to losene som fulgte barna fra Rauken ved Arneberg til grensen, var Ola Rauken og Ola Breisjøberg. Underveis overnattet barna i en koie. Ola Breisjøberg fulgte dem helt frem til den svenske grenseposten, snudde ved gjerdet og sa at «nå kan dere bare gå inn der.»²⁹² Ola Breisjøberg fortalte i et intervju at barnehjemsbarna ikke hadde blitt ført over ved selve Breisjøberget, men litt lenger sør.²⁹³ Det passer med at de kom over Falltorp. Flertallet av barnehjemsbarna husker flukten som relativt udramatisk, og det samme sa losen Ola Rauken i et intervju.²⁹⁴

Et P.M. fra Finnskoga landsfiskalkontor den 30. november 1942, undertegnet av Gotthard Green, viser at Nina Hasvold og de seks barna i den første gruppen ble «omhändertagen av gränsposteringen i Falltorp, Södra Finnskoga socken». Nina hadde norsk pass utstedt i Oslo 4. januar 1937. Hun fikk svensk flyktningsnummer 558/42 og barna nummer fra 559-564/42.²⁹⁵ Det var seks gutter i den første gruppen, og tre av dem er intervjuet for denne studien.

²⁹¹ Informant nr. 1 i samtale 28. november 2012.

²⁹² Informant nr. 1 i intervju 16. april 2010.

²⁹³ NMH: 16 Z-0003, MP 1. Ulstein, "Jødar på flukt". Informantar A-L.

²⁹⁴ NHM: 16 Z-0003, MP 2. Ulstein, "Jødar på flukt". Informantar M-Å.

²⁹⁵ Värmlandsarkivet, landsfiskalen i Finnskoga distrikt. Polisforhørsprotokoll (pol. Flyktingar 1942).

Neste gruppe som besto av sju barn, fem jenter og to gutter, fikk nødvisum 3. desember 1942, og en fra denne gruppen er intervjuet. De kom over ved Falltorp med de samme grenselosene som den første gruppen. Gruppe to ble fulgt fra Oslo av den tyske psykologen Ellen Stephanie Pedersen. Hun hadde vært gift med en nordmann og hadde norsk pass utstedt i 1939.²⁹⁶ Hun fikk flyktningenummer 594/42 og barna fra 595-601/1942.²⁹⁷ Ingen av dem jeg intervjuet av barnehjemsbarna, visste hvilken voksenperson som fulgte denne gruppen fra Oslo. Alle fikk nødvisum og siden barna fra barnehjemmet var statsløse, ble de ikke sendt til Kjesäter, men til Betaniastiftelsen i Ahlefors, nær Alingsås.²⁹⁸

I denne studien er også en femte informant fra barnehjemmet i Holbergs gt. intervjuet. Han var ett av to tsjekkosllovakiske Nansenbarn som var på barnehjemmet. Han var kommet til Norge sammen med moren i 1939 og var på barnehjemmet i ukedagene da moren jobbet. Moren hentet imidlertid sønnen ut fra barnehjemmet noen dager før evakueringen fordi hun opplevde situasjonen som svært utrygg. Moren ble syk, og han ble tatt hånd om av andre. Moren ble da arrestert og omkom i Auschwitz, men barnet ble reddet og ført over til Sverige. De aller fleste flyktet med foreldrene, familie eller noen de kjente. Dette barnet var åtte år og flyktet med, for ham, bare ukjente mennesker. Hans opplevelse av flukten illustrerer påkjennningene for en ensom, liten barneflyktning. Han har et sterkt minne om hvor alene og redd han var både før og under flukten, han kjente ingen og mor var borte. Erindringen om angsten sitter fast.²⁹⁹ Han er registrert over Järnskog i januar 1943.³⁰⁰

Det ble laget film på 50-tallet om flukt fra barnehjemmet: «Slik en natt». De fire informantene som var med på selve flukten fra barnehjemmet, er alle svært kritiske til filmen. Særlig blir framstillingen av bestyrerinnen Nina Hasvold kritisert.³⁰¹

Hjelperne

De som hjalp flyktninger under krigen, risikerte harde represalier om de ble tatt. I dette materialet er det flere eksempler på at hjelperne ble arrestert. De to som kjørte gutten som ble hentet ut fra sykehuset og moren til grensen, ble senere arrestert og sendt til konsentrasjonsleir i Tyskland. Drosjeeier Martin Solvang som kjørte barnehjemsbarna til Solør, ble arrestert i februar 1943 under retur fra en senere flyktningetransport og satt på Grini til

²⁹⁶ SRA: SUK, kansellibyran, vol: F1 ABB: 2279 c-dos 206.151. Reg 15. januar 2013, BHR.

²⁹⁷ Värmlandsarkivet, landsfiskalen i Finnskoga distrikt. Polisforhørsprotokoll pol. flyktningar 1942.

²⁹⁸ I Alingsås var, som nevnt, Nølhaga slott administrativt mottakssenter for statsløse flyktninger fra Norge og stedet statsløse flyktninger fra Norge normalt ble sendt til.

²⁹⁹ Informant nr. 2 i intervju 1. og 2. juni 2010.

³⁰⁰ Värmlandsarkivet, Karlstad. Landsfiskalarkivet Järnskog. Reg. Forhørsprotokoll 05.01.1943. Reg. 27. juni 2011 BHR.

³⁰¹ Informant nr. 8 i intervju 27.08.2010.

september 1944.³⁰² Gerda Tandberg som hadde hatt barnehjemsbarna i dekning, ble også arrestert av Statspolitiet for sin assistanse ved barnehjemsbarnas flukt, men ble sluppet ut etter en tid.³⁰³

I dette materialet har samtlige fra Trøndelag hatt kontakt med sine hjelpere. Barnehjemsbarna og de fra Østlandet jeg har intervjuet, kjenner også navnene på de som hjalp, og har kunnet takke mange av dem i ettertid. Svært mange av dem som flyktet fra Oslo vet imidlertid ikke navn på hjelperne. Dette er personer som flyktet i regi av de store eksportgruppene som hadde sine sikkerhetstiltak: Flyktingene skulle vite minst mulig. Mange beklager nettopp dette: At de aldri fikk sagt takk. Flere av informantene har kommentert dette, og en av dem sa det slik: «Nei, man skulle ikke vite noe. Det kan jeg bare beklage i ettertid, at man ikke den gangen da man kom tilbake fulgte opp mye raskere og kunne funnet disse menneskene. Det hadde vært veldig fint. De lever vel neppe de lenger nå, men deres etterkommere kan hende».³⁰⁴

Parallelt med beskrivelsene av egne opplevelser, er det ett spørsmål som sto sentralt i svært mange av intervjuene: Hvorfor ble de hjulpet av helt ukjente mennesker som risikerte sitt liv for dem og for mange, mange andre? «Det va'itj godt og sei nei. Det va jo livet det gjaldt».³⁰⁵ Slik svarte en av losene etter krigen. Informantene fra Trøndelag, Østlandet og barnehjemsbarna har hatt oversikt over sine hjelpere og mange rakk å takke dem. Få av informantene fra Oslo har funnet ut av dette og mange har beklaget det i intervjuene.

De som er intervjuet har alle uttrykt sin takknemlighet overfor alle de som hjalp. «Hvilke liv var det han var med på å redde? Folk han aldri hadde sett, men som trengte hans hjelp. «Det er følelse og smerte som ikke kan beskrives.» Slik ordla en seg under intervjuet.³⁰⁶

Noen av de som hjalp, har likevel blitt hedret: Det har vært arbeidet for å identifisere hjelpere for å kunne gi dem utmerkelsen «Righteous Among the Nations» fra Yad Vashem i Jerusalem. I 2010 fikk Randi Sørensen og Ingvild Furre denne utmerkelsen post mortem for sin innsats for å berge en av informantene og hennes søster ved å få dem i dekning i Oslo.³⁰⁷

De syv mest sentrale hjelperne til barnehjemsbarna ble hedret med samme utmerkelse ved åpningen av Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter i 2006. Dette var Nic Waal, Nina Hasvold, Sigrid Helliesen Lund, Gerda Tandberg, Martin Solvang, Ola Rauken

³⁰² NHM: 16 Z-0003. MP1: Ragnar Ulstein, *Jødar på flukt*, informantar A-L. Rapport fra M6 Thure Andersen; Levin, Barn på flukt-26. november 1942, 87.

³⁰³ Mendelsohn, 1986, 240.

³⁰⁴ Informant nr. 18 i intervju 2. desember 2010

³⁰⁵ Intervju fra ukebladet Allers, kopi fra privatarkiv hos informant 11, 20. september 2010

³⁰⁶ Informant nr. 19 i intervju 7. januar 2011.

³⁰⁷ http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/pdf/virtial_wall/norway.pdf. Utskrift 20. juli 2012.

og Ola Breisjøberg.³⁰⁸ Ola Breisjøberg var den eneste som levde da utmerkelsen ble gitt. Breisjøberg døde våren 2011.³⁰⁹

Teodor Brandfjell, som førte to av dem jeg har intervjuet den siste etappen over Sylane i 1942, fikk også en offisiell takk. Ved femti-årsjubiléet for krigens slutt i 1995 mottok han et diplom med innskrift: «Femti trær er plantet i Norges skog i Israel i Teodor Brandfjells navn. Med takk for livet, fra familien [...]» Han ble intervjuet sommeren 2011: «Visste du hvem du førte over til Sverige?» «Til å begynne med skrev mor navn i en notisbok, men far brant den av sikkerhetsmessige grunner. Hvis tyskerne fant denne boken, kunne det ha blitt represalier for øvrig familie som ikke rømte til Sverige. Etter den tid spurte vi aldri hvem de var.»³¹⁰ Teodor Brandfjell døde i juni 2012. I nekrologen i Aftenposten kunne vi lese: «‘Eg har skog i Israel’»³¹¹

Betaling og bestikkelser

De som hjalp, tok en risiko. Det var strenge straffer for å hjelpe jøder på flukt og dødsstraff kunne idømmes. Det var derfor ikke urimelig at det ble tatt betalt. Det er heller ikke usannsynlig at enkelte tok overpriser, men dette synes å ha vært utenom det organiserte flyktningeapparatet. Det er klare indikasjoner på at forholdsvis store summer ble betalt: «Genom förmedling av vissa övrighetspersoner i Oslo, som de icke önskade namngiva, hadde de mot en större ersättning blivit hjälpta över gränsen.»³¹² Sitatet er hentet fra et promemoria fra Malmöpolitiet 7. februar 1943 i forbindelse med søknad om forlenget oppholdstillatelse. Sønnen i denne familien er informant og har aldri hørt om betalingen, men sier i en kommentar:

«Jeg har alltid hørt at de som hadde anledning til det, måtte betale et beløp, antagelig avhengig av betalingsmuligheter og mener at jeg har hørt tale om noen tusen kroner, men kan ikke gå god for det. Noen tusen kroner den gang må jo ha vært virkelig mye.»³¹³

Men at dette nok forekom, blir verifisert av en norsk, jødisk flyktning som Ragnar Ulstein henviser til. I politiavhør etter krigen fortalte at denne flyktingen at han måtte betale kr. 5 000 til eksportfolk i Oslo for å bli transportert over grensa, noe som tilsvarte en middels årslønn.³¹⁴

Foreldrene til to av de som er intervjuet, måtte betale to ganger til en og samme los. Det var betalt en avtalt sum til losen ved starten på en av fluktetappene, men losen krevde ny

³⁰⁸ I. Levin, 2009, 76-80.

³⁰⁹ Opplyst av Anne Berit Breisjøberg i samtale 5. september 2011.

³¹⁰ Jarle Elvemo: *Grensebarn under krigen*. (Skien, Norgesforlaget, 2012).

³¹¹ Aftenposten 14. juli 2012. Nekrolog ved Sverre Sørbo.

³¹² SRA, Marieberg: SUK, kansellibrån, volum: F1ABA:1033. C-dossier.

³¹³ Informant nr.18 i e-post til BHR 22. januar 2013.

³¹⁴ Ulstein, 2005, 229.

betaling da de kom fram. Beløpet er ikke kjent, og søsknene nevnte ikke saken som er avdekket i et intervju Ragnar Ulstein hadde med en av de andre losene som hjalp familien videre.³¹⁵

Ingebjørg Sletten Fosstvedt som var aktiv i motstandsarbeidet under krigen ble spurt om hun hadde hørt om nordmenn som spekulerte i jødetransport? Hun svarte at de aldri hadde opplevd at noen hadde avslått en transport fordi de fikk for lite penger. Men hun sier også at det hendte at noen ville ha en ganske høy pris, men at så lenge man klarte å skaffe pengene syntes de ikke det var så forferdelig umoralsk. «Det var jo å sette livet på spill å hjelpe jøder over til Sverige.»³¹⁶

Kun en i dette materialet hadde selv sett at losen fikk penger.³¹⁷ Ingen av de andre har kunnet fortelle noe om betaling for sin flukt. Rimeligvis kan det være fordi dette ble ordnet av de voksne. Denne siden av flyktingetransporten vil vi neppe noen gang få full innsikt i.

Flyktingetransportene kostet naturligvis, og for de organiserte rutene dekket Sivorg underskuddene. Sverre Sigurdssønn som var sentral i organiseringen av den kommunistiske eksportruta, ble intervjuet i 1968: «Dei som finansierte vårt apparat, var Sivorg. Flyktingane skulle sjølve sleppe og betale, men vi spurte likevel om dei ville gi noe til arbeidet, og dei som hadde noe, gav.»³¹⁸

Alf Pettersen som var sentral i Carl Fredriksens transport, (CFT) opplyste i intervju i 1970 at de i utgangspunktet tok kr. 125 av hver flykting som hadde penger, men at det var mange jødiske flyktinger som ikke hadde penger. Pettersen fortalte at brødrene London hadde gitt Rolf Syversen, eieren av gartneriet på Økern der flyktingene på denne ruta ble kjørt fra, en god del penger som skulle finansiere transportene, og at de også ellers hadde mottatt en større sum fra private.³¹⁹ Et eventuelt underskudd på transporten til CFT ble også dekket av Sivorg.³²⁰

De aller fleste av de mange flyktingetransportene med biler fra Oslo lyktes. Noen av informantene har spekulert i om vakter var bestukket, men kun en av dem har overhørt noe som kan indikere det. Hun forteller: «Vi kjørte til Kongsvingerbroen. Jeg hørte hva de to sjåførene sa, de hadde kontakt, jeg tror de stoppet underveis, de skulle ha noe vann. Og da hørte jeg de sa at: 'Nå kommer vi til et viktig punkt' og det var Kongsvingerbroen og den var 'kjøpt opp.' [...] Ja, kjøpt opp. De hadde betalt for den.» Det må bemerkes at informanten nok har en erindringsforskyvning. Hun flyktet med CFT og er registrert over

³¹⁵ NMH, 16 Z 0004,142: Ragnar Ulstein: Intervju med Oliver Rotvold 14/15 juni 1973.

³¹⁶ NMH: Ragnar Ulstein: 16 J-0005. Intervju med Ingebjørg Sletten Fosstvedt 15. sept. 1978, 23.

³¹⁷ Informant nr. 30 i intervju 12. april 2011.

³¹⁸ NMH 16 J.003 nr. 75. Ragnar Ulstein, intervju med Sverre Sigurdssønn, 1968, 12.

³¹⁹ NHM 16 Z 0003 MP2: Ragnar Ulstein, intervju med Alf Tellef Pettersen 13. februar 1970.

³²⁰ Ulstein, 1974, 243-244.

Järnskog og det må derfor ha vært Fetsundbrua det var snakk om. Uansett er dette en interessant erindring.

Tidligere politimester Jack Stuart ved Romerike politikammer var ansatt ved kammeret under krigen. I et intervju sa Stuart: «Mot slutten av krigen var transportene nok betalt. Soldatene løftet på presenningene, telte flyktningene og la presenningene på igjen.»³²¹

Dette synes å kunne bekrefte at bestikkelser forekom i en senere fase av okkupasjonen. Det har imidlertid ikke vært mulig å finne ytterligere bekreftelse eller avkreftelse på spørsmålet om tyske vaktposter også var bestukket tidligere.

Faksimile fra pressemelding fra Politidirektoratet.

Fra utstilling: Husk oss til livet, Jødisk museum Oslo

Medisinering

Losene var generelt skeptiske til å ha med barn fordi det var helt vesentlig at flyktningene måtte bevege seg så stille som mulig og være tause. Barnegråt kunne avsløre et følge. Det var derfor nærmest rutine å gi barna beroligende medisiner eller sovemedisin. En av losene på strekningen Mysen – Skogstad - grensen under jødeaksjonen i 1942-43, Kjell Nythe, fortalte i et intervju med Ragnar Ulstein at de hadde gitt barna sovemedisiner, men at det ikke alltid hjalp.³²²

Flere av informantene fortalte at de var dopet ned. Samtlige av dem flyktet fra Østlandet og de fleste var små barn. En av åtteåringene sier hun allerede da hun fikk medisinen visste at det var for å roe henne ned. Hun kjente heller ingen angst eller uro og tilla det medisineringsen.³²³ Den eldste i materialet som kunne bekrefte at han var neddopet var tolv år som nevnt tidligere. Hans tilfelle bekrefter at det ikke bare var de minste som fikk beroligende medisineringsen.

³²¹ Tidligere politiavdelingssjef Vidar Amundsen i samtale med BHR 23. mars 2012. Vidar Amundsen har skrevet Romerike politikammers historie. Upublisert manus.

³²² NMH 16. Z.-0004. MP 9: Ragnar Ulstein, intervju 5.11.1974 med motstandsmannen Kjell Nythe, Mysen.

³²³ Informant nr. 26 i intervju 17. februar 2011.

3.5 Hvordan ble flukten opplevd - konklusjon

Hver enkelt flyktning i denne studien har sin egen flukthistorie, sin helt særegne opplevelse og erindring, og mange har sterkt traumatiske minner. Samtlige ble revet bort fra det vante og normale, flere hadde blitt kastet ut av hjemmene,³²⁴ og alle var i en situasjon preget av angst og utrygghet. Da de flyktet, sto alle overfor en overhengende trussel om arrestasjon og tysk fangenskap. Mange hadde opplevd at mor, far eller begge var arrestert, og alle bortsett fra en hadde andre nære pårørende i fengsel da de flyktet. De som hadde minner fra dekning, husket dager og uker fylt av spenning og utrygghet.

Det er svært varierende hva de husker fra flukten. Erindringen avhenger så vel av alder som av de spesielle omstendighetene. Barnehjemsbarna representerer en gruppe der flere gjennomlevde identiske situasjoner. Mens flertallet oppgir at de kjente seg forholdsvis trygge den tiden de var i dekning, opplevde et mindretall det helt annerledes. De følgende sitatene kan eksemplifisere dette og viser hvor ulikt vi kan oppleve en situasjon:

- ✓ «Jeg kan ikke huske at jeg var utrygg eller hadde hjemlengsel i den situasjonen. Jeg opplevde at vi hadde trygge personer hos oss. Nina Hasvold var en enestående personlighet og trygghetsskaper. Jeg kan huske at noen av jentene gråt litt.»³²⁵
- ✓ «Jeg husker at jeg var der. Alt jeg kan huske er frykten, faktisk»³²⁶

Minnesmaterialet viser, helt naturlig og som forventet, at erindring og erindringsdetaljer øker med stigende alder, men det viser også at barn helt ned i fem-årsalderen, husker mye. Det er en tydelig forskjell mellom de som vet de ble dopet, og de som ikke ble det. De yngste som ble medisinert, husker lite eller ingenting. I forhold til det materialet som er undersøkt her, var det, med ett unntak, barn som var med de større transportgruppene som ble medisinert, mens ingen som var med de små familiegruppene har noen erindring om slikt.

Hvordan var det mulig å beskytte seg mentalt i slike pressede, skremmende og truende situasjoner som informantene gjennomlevde? Mange levde naturlig nok under beskyttelse av foreldre og andre voksne omsorgspersoner og for mange var deres unge alder en beskyttelse mot de faktiske forhold. Kvinnen som sa at hun valgte å tro at svenskene ville stoppe Donau i Øresund, sa selv «Det reddet i grunnen sinnet mitt». Hun sa selv at i ettertid

³²⁴ NS-lov av 26.10.1942 om inndragning av formue som tilhørte jøder. I "Forskrift vedrørende inndragning av formue som har tilhørt jøder" av 20.11. 1942 ble det den 15. november 1942 opprettet et likvidasjonsstyre direkte under Quislings finansminister til å forestå forvaltningen av de inndratte jødiske formuer.

³²⁵ Informant nr. 5 i intervju 03. juli 2010.

³²⁶ Informant nr. 27 i intervju 16. mars 2011.

er det er lett å hevde at dette var en helt irrasjonell tanke, men dette illustrerer godt hvordan det var nødvendig å bruke forsvarsmekanismer for å hente mental styrke til å gå videre.³²⁷

Det var flere kvinner enn menn som beskrev følelser de hadde hatt under flukten. Nær halvparten av intervjugruppen opplyste at de hadde kjent på angst, redsel og utrygghet, og at flukten hadde vært nervepirrende og utmattende. Her var det en markant kjønnsmessig forskjell ved at nesten dobbelt så mange kvinner som menn oppga at de hadde opplevd flukten slik. En av kvinnene som var forholdsvis stor da hun flyktet, (elleve og et halvt år), sa hun husket nesten ikke noe av de faktiske forholdene rundt flukten, bare følelsene: angst og redsel: «Alt var redsel fordi de voksne var redde».³²⁸ Motsatt var det tre ganger så mange menn som kvinner som svarte med å beskrive faktiske forhold under flukten og som svarte at de ikke husket følelsesmessige reaksjoner. Om kvinnene i utvalget derved er ærligere enn de mannlige eller om dette faktisk var slik, er vanskelig å vite.

I diskusjonen om hvorvidt erindringene om fluktopplevelsene var deres egne eller overført fra foreldre, blir åpenheten i familien sentral og graden av åpenhet varierte sterkt i ettertid. I familier med åpenhet om krigsopplevelsene, kan mye av erindringene være overført fra foreldre, søsken eller andre og beholdt ved stadig repetering av hendelsene. Det er da utfordrende å sondre mellom egenopplevde og overførte minner. I utvalget er det søskengrupper som har hatt og fortsatt har stor grad av åpenhet omkring flukten og hendelsene som ledet opp til den. Flere av disse påpeker at åpenheten trolig har påvirket, vedlikeholdt og styrket deres egne minner, noe som sannsynligvis er en riktig vurdering.

I enkelte av familiene var det taushet om krigserfaringene. En av de yngste som er intervjuet og har sterke minner om flukten, hadde foreldre som aldri snakket om krigsopplevelsene: «Det var som om en gardin ble trukket ned».³²⁹ Hennes erindring er et eksempel på et reelt, selvstendig minne selv hos et lite barn.

I denne studien var informantene i et stort aldersspenn fra fire til nitten år, og de hadde ulike opplevelser bak seg da de flyktet. Mange hadde opplevd at foreldre var arrestert, at hjem var konfiskert, og de opplevde flukt med varierende grad av fysiske og psykiske utfordringer. Vi mennesker har ulike forutsetninger for å håndtere utfordringer, det gjelder på de fleste alderstrinn. De minste var til en viss grad beskyttet av sin unge alder ved at ikke alt alvor ble forstått. Vi ser imidlertid av materialet at en av minste på fem år forteller at hun endret seg og ble et «vanskelig» barn etter flukten.³³⁰

³²⁷ Informant nr. 28 i intervju 30. mars 2011.

³²⁸ Informant nr. 27 i intervju 16. mars 2011.

³²⁹ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

³³⁰ Se 4.12 og note 452.

Kapittel 4. Det svenske eksilet

4.1 Innledning

Den sentrale problemstillingen i dette kapitlet er hvordan eksilet ble opplevd av de tretti informantene. Innledningsvis gis det en beskrivelse av det svenske mottaksapparatet og av norske eksilmyndigheters oppbygging av sitt administrative flyktningeapparat i Sverige. I underkapittel 4.3 benyttes samme, i hovedsak, geografiske inndeling som i hovedkapittel 3. I 4.6, i 4.7 og 4.12 analyseres materialet etter følgende mal: De som kom alene til Sverige, de som kom med mor, de som kom med begge foreldre. For den øvrige delen av kapittel 4 er underkapitlene temabasert og utvalget behandlet under ett.

4.2 Organisering av flyktningearbeidet

Flyktningene ble møtt av svenske myndigheter ved grensen. Dette kunne være militære mannskaper, tollansatte eller representanter for svenske politimyndigheter, som oftest landsfiskalene. Landsfiskalene registrerte flyktningene og hadde som nevnt, fullmakt til å innvilge nødvisum for fjorten dager etter 7. juni 1940. (J.fr. note 172). Flyktningene ble tildelt flyktningenummer for bruk ved all senere kontakt med svenske myndigheter eller norske eksilmyndigheter. Flyktninger som ikke ble avvist på grensen, ble sendt videre for en første kontroll, herunder hygienekontroll og «avlusing».

Norske eksilmyndigheter opprettet flyktningekontoret i Stockholm 28. april 1940. Formelt lå kontoret under Den norske legasjonen i Stockholm og Utenriksdepartementet i London, men i praksis hørte flyktningekontoret under Sosialdepartementet. Kontorets virksomhet fikk etterhvert et meget stort omfang med en flyktningeadministrasjon med over 1000 ansatte. Hovedkartoteket ved Flyktningekontoret hadde informasjon om hver enkelt flyktning og ble derved et sentralregister. Flyktningenummeret ble i realiteten den enkeltes identitetsbevis. I 1943 ble Medisinaldirektørens kontor i Stockholm opprettet og kontoret hadde ansvaret for at norske flyktninger i Sverige fikk en forsvarlig helsetjeneste.

Flyktningekontoret administrerte mottak, registrering og utsteding av nødvendige papirer og hadde flere underavdelinger rundt i Sverige. Flyktningekontoret drev etter hvert en lang rekke norske skoler, yrkesskoler, det norske gymnaset i Uppsala, forlegninger og hjem, samt en utstrakt velferds- og arbeidsformidling. Flyktningekontoret ble tillagt et overordnet ansvar for humanitær, økonomisk og sosial hjelp til flyktningene. I utgangspunktet skulle flyktningene klare seg selv, men sosialhjelp i form av økonomisk støtte ble ytt etter gitte regler.

Flyktningekontoret hadde omfattende oppgaver etter frigjøringen i forbindelse med flyktingenes hjemreise og med avviklingen av de mange virksomhetene i Sverige. Kontoret ble formelt avviklet 1. juli 1946.³³¹

Fram til mars 1941 måtte alle nyankomne norske flyktninger oppsøke Flyktningekontoret i Stockholm for registrering. Etter hvert som antall flyktninger fra Norge økte, ble det behov for et eget mottakssenter. Öreryd i Småland, fem mil sør for Jönköping, ble anlagt i mars 1941 og var den første norskadministrerte mottakssentralen. Öreryd viste seg fort å være lite egnet. Dels fordi mottaket lå usentralt til, dels fordi det raskt ble for lite. Fra 15. juni 1942 og ut okkupasjonstiden var Kjesäter ved Vingåker i Södermanland det primære flyktningemottaket og viderefremidlingssentralen for personer med norsk statsborgerskap. Et mindre mottak for samer ble opprettet i Jokkmokk i Norrbotten i juni 1943.³³²

Kjesäter var ikke bare et mottak, men var også en fordelingsleir der flyktninger ble viderefordelt etter hvilken gruppering de ble definert inn i. Enslige menn over atten år ble sendt til Öreryd, og enslige kvinner under førtifem år ble sendt til kvinneforlegningen i Katrineholm for arbeidstildeling. Familier ble plassert der det kunne skaffes bolig og arbeid. Dette var i henhold til hovedprinsipper for fordeling som gjaldt i 1942/43.³³³

Flyktingene fikk norske pass på mottakssentrene, og passet dannet grunnlaget for oppholdstillatelsen. Denne ble gitt av Socialstyrelsen ved Utlänningsbyrån og stemplet inn i passet. Fornyelse av oppholdstillatelsen gikk gjennom landsfiskaler og politikamre og ble gitt for et halvt år om gangen. Fram til 6. mai 1943 var oppholdstillatelsen avgrenset til opphold i nærmere definerte områder. Etter denne dato ble avgrensningen opphevet for de fleste flyktninger, men fortsatt måtte det søkes om spesiell oppholdstillatelse i Stockholm, Göteborg og de såkalte forbudte områdene som i hovedsak omfattet grenseområdene mot Norge, Bohuslän og deler av Östersjokysten.

Nolhaga slott ved Alingsås ble mottakssentral for statsløse flyktninger fra Norge. Den svenske flyktingenemnden som var underlagt Socialstyrelsen, var ansvarlig for driften.³³⁴ Eksakt når Nolhaga ble tatt i bruk som mottakssentral, har det ikke lykke å finne ut.³³⁵ Åtte statsløse blant informantene kom til Nolhaga og til Betaniastiftelsen ved Alingsås.³³⁶

³³¹Norsk RA, Oslo: RA/S-2080 Flyktningekontoret i Stockholm - Tidsrom: 1940 – 1946.

³³²<http://www.arkivverket.no/arkivverket/Bruk-av-arkiv/Nettutstillinger/Riksarkivets-vaarslipp-2012/Norske-flyktninger-i-Sverige>. Lest 3. januar 2013

³³³Tor Arne Barstad, «Norske flyktninger i Sverige», i Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red), *Broderfolk i ufredstid: Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1991), 80-95.

³³⁴Tangestuen, 2004, 53.

³³⁵Tove Filseth opplyser i et intervju med Urd 8. juni 1946 at hun ble engasjert av den svenske stat til å ta seg av statsløse flyktninger fra Norge og at svenske myndigheter hadde stilt Nolhaga til disposisjon: Norsk RA/PA-1662/F/L0001/0008. (Tove Filseth flyktet 8. november og fikk nödfallsvisering av landsfiskalen i

De statsløse fikk svensk fremmedpass fra Socialstyrelsen. Barnehjemsbarna fikk fremmedpass etter samlet søknad 28. januar 1943.³³⁷ De to som kom med sine mødre til Nollhaga, ble ført inn i mødrenes fremmedpass. En som kom med sin søster til Nollhaga, fikk også eget fremmedpass.³³⁸ En statsløs kom for øvrig til Kjesäter, sannsynligvis fordi familien hadde botid i Norge før 1933. Hun oppga for øvrig selv i intervjuet at hun hadde vært norsk statsborger.³³⁹ I henhold til rapporten fra landsfiskal Åke Hiertner var moren og alle hennes barn statsløse, men moren hadde bodd i Norge fra ca. 1916.³⁴⁰

4.3 Mottaket på grensen

Hovedinntrykket er at intervjugruppen husker den første kontakten med svenske myndigheter som positiv. Dette samsvarer med Tangestuens funn.³⁴¹ Med ett unntak som er nevnt under, ble de første møtene med representanter for det sivile Sverige også husket som hovedsakelig vennlige og positive.

Aksjonene mot de norske jødene vekket det svenske samfunnet på mange plan. En svensk avis i grensetraktene mot Norge skrev: «Vad som nu skett i Norge kommer aldrig att glömmas. Judiska flyktingar, som reddat sig över gränsen till Sverige, göra ett så beklämmande intryck att hjärtat gråter.»³⁴²

Ti informanter kom over i Järnskog landsfiskaldistrikt, åtte over Finnskoga, seks over Storlien, tre over Dals-Ed mens det kom en over i hhv Charlottenberg og Strömstad landsfiskalsdistrikter. En som flyktet allerede i april/mai 1940, mener de reiste over Røros. Han ble ikke registrert hos svensk politi før 7. mai 1942, og dette stemmer med hans egen forklaring om at de reiste direkte til mormor.³⁴³ Som tidligere nevnt, var den norske grensen mot Sverige åpen de første ukene etter okkupasjonen og ble først stengt fra 24. mai 1940.

Hvordan opplevde denne studiens informanter møtet med Sverige? Først og fremst husker de lettelsen over å være reddet: En kvinne svarte at gleden over å ha blitt reddet,

Strömstad 10. november 1942; Svensk RA, Göteborg: Landsfiskalen i Strömstad distrikts arkiv: «PM och handlingar rörande flyktingar», 1941-1945, SE/GLA/11240/F II).

336 Ra/S-2080/2/D/Dx/L2591: Den kongelige norske legasjon i Stockholm: Flyktingekontoret: Serie Hovedarkivet, Forlegningsavdelingen: 1. april 1943 overtok Den norske legasjonen Socialstyrelsens leiekontrakt på Nollhaga som ble drevet videre av forlegningskontoret, først som et rekreasjonshjem og deretter, fra sommeren 1943 som et aldershjem for flyktinger fra Norge. Driften ble nedlagt 29. juni 1945.

³³⁷ Svensk Riksarkiv, Marieberg. Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån: F1AC: 11606/6469/11945/17080/18727/.

³³⁸ Svensk Riksarkiv, Marieberg. Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån: F1ABA:3300/F1B 567/F1 ABB:2503. 215.175.

³³⁹ Informant nr. 28 i intervju 30. mars 2011.

³⁴⁰ Svensk Riksarkiv, Marieberg. Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån: F1 B: 2527.

³⁴¹ Tangestuen, 2004, 51.

³⁴² "Nya Wermlandstidningen" 28. november 1942. Sitert etter Oscar Mendelsohn 1985, 241

³⁴³ Informant nr. 4 i intervju 4. juni 2010. Svensk Riksarkiv, Marieberg, Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån: F 1 B: 1624

overskygget alle andre følelser, mens en annen beskrev opplevelsen slik: «Når du kommer til grensen så er det et stykke uten trær. Dette var midt i skogen, så var det en åpning der. Da gikk jeg over der og følte meg vektløs. Jeg hadde ikke blitt forbauset om jeg kunne fly, så lettet var jeg». ³⁴⁴ En av de andre sa det slik: «I do remember crossing the border. There were people at the border who said: ‘You are safe’». ³⁴⁵

Trøndelag

De fem som flyktet fra Trøndelag senhøstes 1942 kom, som tidligere omtalt, alle over Sylane, og fra de krysset grensen var det fortsatt mange mil til grensestasjonen, og de dro via Gamla Sylstugan, Nya Sylstugan og Blåhammarstugan før de kom til Storlien og landsfiskalen der.

To søsken husker svært godt den første personen som møtte dem på svensk side. De hadde gledet seg til å komme til Sverige og «å få sjokolade, og all verdens». Da de kom til Gamla Sylstugan, var det stengt for vinteren og de møtte en vaktmester som sa til dem: «Dra tilbake til Norge». ³⁴⁶ Dette er det eneste eksemplet på en negativ og ubehagelig opplevelse i den første fase av eksilet. Etter møtet med vaktmesteren, tok faren kontakt med landsfiskalen på Storlien som han kjente fra før. Landsfiskalen sendte en militærpatrolje for å hente dem, og den eldste av søsknene husker militærpatroljen som hyggelige gutter som muntret dem opp på den tre dager lange turen fra Gamla Sylstugan til Storlien. ³⁴⁷

Et annet søskenpar kom på samme rute noe senere, men de kom til Nya Sylstugan. De hadde også et positivt møte med det offisielle Sverige: Nya Sylstugan var bemannet, og de ble tatt godt vare på av ansatte ved denne svenske militær- og værstasjonen. De fikk hvilt seg før de ble hentet av svenske militære som fulgte dem ned til Storlien.

Svensk jernbane ble tillatt brukt til tysk soldattransport til og fra Norge, den såkalte transitteringen. Da disse søsknene kom ned til Storlien etter sin ti-dagers flukt gjennom Sylane, hadde det nettopp kommet en tysk troppetransport, og tyske soldater sto og røkte på stasjonen. Begge sier at de ropte: «De har lurt oss, de har lurt oss». De ble livredde da de så tyske soldatene på Storlien. De var sikre på å bli arrestert, og de husker begge redselen, spenningen og angsten. Møtet med landsfiskalen husker de imidlertid forskjellig idet den ene erindrer det som negativt: «Politiet der var ikke noe særlig.» ³⁴⁸ Dette er for øvrig den eneste av informantene som har et negativt minne om møtet med landsfiskalene.

³⁴⁴ Informant nr. 17 i intervju 17.11.2011

³⁴⁵ Informant nr. 27 i intervju 16.mars 2011.

³⁴⁶ Informant nr. 9 i intervju 31. August 2010.

³⁴⁷ Informant nr. 14 i intervju 05. November 2010.

³⁴⁸ Informant nr. 19 i intervju 07. januar 2011; Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

Østlandet

Bortsett fra et barn på fem og et halvt år, var de øvrige fire som flyktet fra byer på Østlandet, ungdom mellom tretten og nitten år. De forteller at de ble møtt med stor vennlighet og imøtekommenhet på svensk side og har bare gode minner.

Han som klarte å komme seg ned takrenna da politiet stormet inn på naborommet, kom over til Sverige i et flyktningefølge der han ikke kjente noen. Da de kom til landsfiskalen var denne opptatt med forhør av en annen flyktning. Senere på kvelden, da han var kommet på et lasarett for avlusing, traff han broren, og det viste seg å være broren landsfiskalen hadde vært opptatt med. De hadde flyktet samme dag, men fra forskjellige steder, uten å vite om hverandre, men krysset grensen med få kilometers avstand. De to brødrene var de eneste som overlevde i en familie med seks barn.

Oslo

Alle som var gamle nok til å ha minner, husker lettelse og glede hos seg selv og de som de flyktet sammen med, og samtlige har positive minner fra møtet med det offisielle Sverige. «Vi ble veldig godt tatt i mot. Det var veldig fint. Han som tok i mot oss var smilende, vennlig og hjelpsom.»³⁴⁹ En ble rodd over et grensevann og sier at der sto de da på stranden med bagasjen, og visste ikke hva de skulle gjøre, men det viktigste var lettelsen over at de var i Sverige. Etter få minutter kom en svensk militærpatrolje, og de ble tatt med til forlegningen der de fikk sove: «Da vi våknet neste morgen, det glemmer jeg aldri, våknet vi til duften av varm kakao. Det hadde vi ikke fått på noen år. Og ferske rundstykker, hvite rundstykker, [...], men hvite rundstykker med pølse på, det hadde vi heller ikke fått på en stund. Så stort nærmere himmelriket kom man ikke den gangen.»³⁵⁰

En av de intervjuede flyktet sammen med sin yngre søster og fikk overnatte hos en tollinspektør og hans kone. Disse beholdt kontakten med hverandre livet ut.³⁵¹

Barnehjemsbarna

De av de tretten barnehjemsbarna som har minner, husker at de ble tatt vel imot. De kom over ved Falltorp som vist under 3.3. Etter at gruppe én hadde skrevet seg inn på den militære grenseposten, kom skolelæreren og ba dem inn i skolestua like ved. Der fikk de varm sjokolade og hvite boller. Det hadde de ikke smakt på lenge og husker det som en stor opplevelse. De følte seg velkomne. Deretter ble de transportert med militærbil til et flyktningmottak på Likenäs. Morgenen etter våknet de av at det sto sykepleiere i rommet

³⁴⁹ Informant nr. 16 i intervju 15. november 2011.

³⁵⁰ Informant nr. 18 i intervju 02. desember 2010.

³⁵¹ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

med gitar og sang. En av dem husket dette slik: «Og så våknet jeg sånn halvt i ørska, ikke sant, og trodde jeg var kommet til himmelen.»³⁵²

Det fjortende barnet fra barnehjemmet i Oslo, og som det er fortalt om tidligere, kom i en flyktningegruppe over Järnskog 5. januar 1943, en måned etter de andre. Han husket under intervjuet at han hadde sagt til landsfiskalen: «'Jeg vil til Nina.' Heldigvis forsto landsfiskalen hvem Nina var og hvor hun var».³⁵³ Han kom over i et annet landsfiskaldistrikt enn de øvrige fra barnehjemmet, men det ble avklart hvor de øvrige var. Dette eksemplet viser at det var oversikt over lokaliseringen av flyktninger selv i den mest intense perioden i 1942/43.

4.4 Mottakssentrene

De to informantene som flyktet i 1940 og 1941 kom direkte til sin svenske familie. De åtte statsløse informantene kom til Alingsås hvor tre ble plassert på Nølhaga, mens barna fra barnehjemmet ble sendt fra landsfiskalene til den kristne institusjonen Betaniastiftelsen i Ahlefors nær Alingsås etter hvert som de kom over grensen.³⁵⁴ De øvrige tjue kom til Kjesäter før bosetting. Oppholdet i mottakene varierte fra noe få dager til uker.

Hva de husker fra mottakssentrene varierer. Av de som var på Kjesäter og har minner, påpeker flere at det var et strengt regime med god disiplin. En av informantene betegner det som et autoritært regime, men han understreker samtidig at det var nødvendig med god kontroll. Dette var ikke minst viktig for å hindre at spioner og infiltratører fikk informasjon de ikke skulle ha.³⁵⁵ Det var et sterkt fokus på taushet omkring flukten. Frykten for infiltrasjon var tydelig for flere av de som er intervjuet. En sier det slik: «Nei, det jeg husker derfra, det er bare liksom at alt var hysj-hysj. Jeg visste ikke noe, og jeg skulle ikke vite hvor vi var kommet hen, jeg skulle ikke vite hvordan det så ut der, jeg skulle ikke vite noe.»³⁵⁶

Legasjonen i Stockholm ga ut «Norges Nytt» som var et sentralt meddelelsesblad for nordmenn i Sverige. Eksilmyndighetene brukte bladet for å advare mot infiltratører og tyskvennlige spioner. 11. desember 1942 ble det rykket inn et «Varsko til alle norske flyktninger»: «Vi har stadig i Norges Nytt gjort våre landsmenn oppmerksom på at de må være forsiktige med å snakke her i Sverige. [...] [...]. Glem aldri at vi er i krig, og at det er nødvendig alltid å vise den største forsiktighet og påpasselighet.»

³⁵² Informant nr. 1 i intervju 23. april 2010.

³⁵³ Informant nr. 2 i intervju 1. og 2. juni 2010 i Trondheim. (Se også note 299)

³⁵⁴ Värmlandsarkivet, Karlstad. F 1: Handlingar om utländska flyktningar: Landsfiskalen i Finnskoga distrikt. PM av 30. november og 3. desember 1942.

³⁵⁵ Informant nr. 19 i intervju 7. januar 2011.

³⁵⁶ Informant nr. 15 i intervju 11. november 2010.

En husker Kjesäter som et belastende sted å være: «Der var det var en trykket stemning så det passet meg ikke, så jeg bad om å komme videre til arbeidsleir i skogen. [...] Ti dager etter at jeg krysset grensen var jeg skogsarbeider i Sverige. [...] Du kan tenke deg å gå sammen med mennesker som har forlatt alt og visste lite, det var ikke den høyeste oppmuntringen.»³⁵⁷

En var tolv år, statsløs og kom til Nolhaga sammen med sin mor i desember 1942. Han hadde et tilsvarende minne om Nolhaga: «Du kan jo tenke deg: Hypernervøse mennesker som talade tretti språk og nyheter morgon, middag og kveld på tyska, hollandska, norska, danska, - hela tiden.»³⁵⁸

En annen på tolv år som også var på Nolhaga, hadde et annet fokus: «Det gikk greit, når jeg tenker på alternativet, så var det jo som å komme til himmelen. Jeg hørte noen her fra Norge som senere sa at på mottaket var det ikke nok varmt vann og det var ikke ditt og datt. Det var jo ingen som brydde seg om det! Vi hadde jo unnsloppet! Vi levde! Hva var varmt vann? Det spiller ingen rolle. Jeg har aldri skjønt de som kommer her og sier at vi skal ha det sånn og sånn. Du er jo reddet, du lever!»³⁵⁹

Kjesäter med flyktningebrakker under andre verdenskrig.

Foto: Jon Øyestad³⁶⁰

4.5 Bosetting

Samtlige av de som er intervjuet, bortsett fra en, ble bosatt i byer i søndre del av Sverige: Norrköping: seks, Alingsås: seks, Uppsala: seks, Göteborg: fire, Malmø: tre, Uddevalla: to, Stockholm: to. Dette er stedene de bodde lengst. Enkelte flyttet fra det første bosettingsstedet: Seks flyttet en gang og en flyttet to ganger. En gikk inn i de norske politistyrkene og var med å bygge opp flere av politistyrkens leire i Sverige.

³⁵⁷ Informant nr. 24 i intervju 1. februar 2011.

³⁵⁸ Informant nr. 30 i intervju 12. april 2011. (Informanten snakker en blanding av norsk og svensk)

³⁵⁹ Informant nr. 17 i intervju 17. november 2010.

³⁶⁰ Hentet fra: Wilhelm Haagestad, *Kjesäter slott i Sörmland: Det svenske greveslottet som ble norsk flyktningehjem*. Privat 1993. (Kopi fått under omvisning på Kjesäter 13. januar 2013)

Flertallet av de intervjuede ble sendt til midlertidige oppholdssteder før de ble fast bosatt. Hvor lenge flyktningene måtte vente på bolig, varierte. I dette materialet oppgir ca. en tredjedel at de fikk bolig i løpet av kort tid, og like mange at de måtte vente fra noen uker til noen måneder. Den siste tredjedelen husker ikke. Noen flyttet imidlertid direkte fra mottakssentralen til stedet de ble bosatt.

Alle norske flyktninger hadde fram til 6. mai 1943 begrensninger på områder de kunne oppholde seg i, og også etter den tid var enkelte områder forbudte områder slik som nevnt over i 4.1. For statsløse flyktninger var oppholdstillatelsen normalt ytterligere avgrenset til et bestemt sted eller et mindre område.³⁶¹

Mer enn halvparten, sytten personer, hadde nær familie i Sverige fra før, og flere reiste fra mottakssentralen direkte til sin svenske familie. Fem ble boende sammen med dem resten av tiden i Sverige, og enkelte av dem i områder der det normalt var restriksjoner for utlendinger som Uddevalla, Göteborg, Malmö og Stockholm. Familien skaffet enkelte av informantene og deres familie egne leiligheter.

Det er i materialet kun ett eksempel på at flyktningene ikke bosatte seg der de ble plassert. En betegner sin mor som en sterk kvinne, og da hun og de to barna kom til Borås, der de var plassert, ble ikke oppholdet langvarig: «[...] der var vi i et par minutter før vi dro til Jönköping der mor hadde kjente.» Dette er imidlertid et unntak da de øvrige flyktningene i dette materialet ser ut til lojalt å ha akseptert plasseringene. Ni flyttet senere en eller flere ganger, og av disse flyttet fem til Uppsala, hovedsakelig for å gå på norsk skole. Boforholdene var variable og enkelte oppga at de hadde kummerlige boforhold, særlig den første tiden.

Jentene på Engabo (Foto: Privat)

Barnehjemsbarna ble værende på Betanien til det reetablerte barnehjemmet Engabo ved Alingsås ble åpnet 1. februar 1943.³⁶² Det var ikke opplagt at barnehjemsbarna skulle bli

³⁶¹ Barstad i Ekman og Grimnes, 1991,90-91; Tangestuen, 2004,60.

³⁶² Svensk Riksarkiv, Marieberg: Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån: F1 ABA:1281.

samlet igjen i Sverige. Den eldste informanten blant dem vet det forelå planer om å sende dem til fosterhjem, men at Nina Hasvold motsatte seg dette. «Hvem som planla det, vet jeg ikke, men jeg vet i hvertfall, for det har Nina fortalt, at de ville at vi skulle bli sendt nedover til Skåne og bli fordelt på noen bondegårder der nede. Det satte hun seg i mot da. Hun ville ikke at vi skulle spres. Og så ble det ordnet med at den jødiske menigheten i Göteborg tok vare på oss.»³⁶³ Det kom etter hvert enda flere barn til barnehjemmet, herunder flere av Nansenhjelpens barn fra Norge, men også andre jødiske barn fra Norge og enkelte fra Danmark.³⁶⁴ Engabo var i drift fram til returen til Norge i september 1945.

4.6 Familie, arbeid og økonomi

Familieforhold

Det er i alt intervjuet seks barn og unge som var på Engabo, og fem av dem kom til Sverige uten foreldre. En av dem mistet begge foreldre og fire søsken i Holocaust. Tre mistet en av foreldrene og en beholdt begge. For de fleste ble det først klart hva som hadde skjedd med foreldrene, etter andre verdenskrigs slutt.

Tre av de øvrige var også i Sverige uten noen av foreldrene, og disse var blant de eldste i utvalget, atten og nitten år. To av dem mistet begge foreldrene. Den tredje mistet faren, mens moren overlevde okkupasjonen på psykiatrisk sykehus i Norge.

Ti var i Sverige med mor, og samtlige av disse mistet sin far i Holocaust. Tolv informanter kom til Sverige med begge foreldre. Hele sytten informanter hadde familiære bånd til Sverige og fem av dem hadde svensk mor, og tre av disse fikk svensk statsborgerskap under eksilet.³⁶⁵ Fem ble boende enten hos mors familie eller ble bosatt nær mors familie.

En flyktningsituasjon ga ulike utfordringer. I en slik situasjon kunne det å ha slektninger i Sverige bety mye sosialt, økonomisk, praktisk og mentalt. Med unntak av barnehjemsbarna, hadde halvparten av de øvrige familiene svenske venner fra tidligere og disse ble viktige støttespillere under eksilet.

Arbeid

Svenske myndigheter ønsket å sette de norske flyktingene inn i arbeid på områder der det var mangel på arbeidskraft, som innen skog- og jordbruk. Dette innebar en betydelig styring ved innvilgelse av arbeidstillatelse. Flyktinger måtte som tidligere nevnt, søke Socialstyrelsen ved Utlänningsbyrå om oppholds- og arbeidstillatelse. Arbeidstakerorganisasjoner og arbeidsformidling ga uttalelse før Socialstyrelsen tok sin beslutning. Materialet viser noen av de problemene flyktingene kunne møte på

³⁶³ Informant nr. 1 i intervju 23. april 2010.

³⁶⁴ Informant nr. 8 i intervju 28. august 2010.

³⁶⁵ Informantene nr. 4, 10 og 25,

svensk arbeidsmarked. De sentrale personmappene for informantene og deres familier i Det svenske riksarkivet viser flere avslag på søknader om arbeidstillatelse etter at de hadde fått tilbud om jobb.

Et eksempel kan belyse dette: Far til en av informantene hadde fått praktikantstilling på en konfeksjonsfabrikk i Norrköping og Arbetsförmedlingen og Svenska Beklädnadsarbetarförbundet ble rutinemessig bedt om uttalelse. Arbeidstakerorganisasjonen går mot å gi arbeidstillatelse dels med henvisning til at det ikke er mangel på arbeidskraft i området, dels at bedriften kjører fire dagers uke, og at det derfor ikke er noen grunn til å øke arbeidsstyrken. Her er beskyttelsen av svenske arbeidssøkende tydelig. Organisasjonen har en ryddig argumentasjon og kommer ikke med diskriminerende utsagn. Arbeidsformidlingen sier også at det ikke ville medføre noen vanskelighet i dette tilfellet å anvise likeverdig innenlandsk arbeidskraft. Socialstyrelsen fulgte tilrådingene og ga faren avslag på søknaden om arbeidstillatelse på denne stillingen. To måneder senere fikk han imidlertid innvilget arbeidstillatelse for en annen stilling som lagerarbeider.³⁶⁶

Fra 5. oktober 1943 opphevet imidlertid Socialstyrelsen bestemmelsene om arbeidstillatelser for flyktninger fra de skandinaviske landene, og det var i realiteten et fritt arbeidsmarked for disse med visse unntak knyttet til de forbudte områdene og krigsindustrien.³⁶⁷

Av informantene som hadde mor eller far i arbeid (ti personer), mente åtte at de var fornøyde med arbeidet. Tre av dem var i politistyrkene og trivdes godt. En av fedrene i studien arbeidet i skogbruket gjennom hele eksilet, og datteren er usikker på om han var fornøyd. Hun viser til at barn den gangen ikke ble involvert så mye i de voksnes verden.

En av fedrene hadde et hardt fabrikkarbeid som gjorde ham syk.

Tre av de tjuesju mødrene i denne studien arbeidet utenfor hjemmet under eksilet, mot en av dem før flukten. Disse tre var blant de ti kvinnene som var alene i Sverige og eneansvarlig for å forsørge seg og sine barn. Kvinnenes yrkesaktivitet i dette materialet tredoblet seg, men i prosent var det fortsatt bare 20 % som arbeidet utenfor hjemmet under eksilet. Dette viser at yrkesaktiviteten fortsatt fulgte datidens kjønnsrollemønster under eksilet. Fem av de eldste arbeidet selv under hele eksilet, og to ble med i de norske politistyrkene.³⁶⁸

³⁶⁶ Svensk Riksarkiv, Marieberg: Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån: F1ABA:2380.

³⁶⁷ Ole Kristian Grimnes, Et flyktningsamfunn vokser fram: Nordmenn i Sverige 1940-45, (Oslo: Aschehoug, 1969), 146

³⁶⁸ Informantene nr. 19 og 24.

Barn og unge som var i Sverige uten foreldre

Det var åtte informanter i denne kategorien, og fem av dem var på Engabo. De tre øvrige i arbeidet gjennom hele krigen og forsørget seg selv i større eller mindre grad. En av dem gikk på gymnaset, jobbet som ekspeditør ved siden av og fikk i tillegg noe støtte fra legasjonen.³⁶⁹ En fikk avslag på sine prioriterte jobbønsker da han søkte om arbeidstillatelse, og fikk i stedet arbeid i skogen, deretter i landbruket før han kom inn i de norske politistyrkene.³⁷⁰ En jobbet i konfeksjonsindustrien som syerske.³⁷¹

Barn og unge som var i Sverige med mor

Ti var i Sverige med mor. Som vist over, arbeidet tre av mødrene i denne kategorien under eksilet, mot en før flukten. De øvrige var hjemmearbeidene, flere med omsorgsoppgaver for eldre familiemedlemmer. To av de som var i Sverige med mor, var sytten og nitten år og kom i arbeid etter en tid.³⁷² En av dem hadde fått hjelp av en onkel til å skaffe seg jobb og søkte arbeidstillatelse første gang 3. mars 1943, men fikk flere avslag før han kunne begynne i arbeid.³⁷³ I tillegg til at arbeidet ga nødvendige inntekter, ga det også en følelse av normalitet og en av de intervjuede understreket dette: «Det å ha en jobb å gå til, ga et pusterom hver dag.»³⁷⁴

Barn og unge som var i Sverige med begge foreldre

Tolv foreldrepar var i Sverige, og elleve av primærkildene bodde sammen med foreldrene under eksilet. Det tolvte barnet bodde på Engabo fordi begge foreldre var yrkesaktive. Dette var den eneste moren i denne kategorien som arbeidet utenfor hjemmet, noe hun også hadde gjort i Oslo og Wien tidligere.³⁷⁵ Elleve fedre var yrkesaktive, mens en far var ufør.

En av fedrene fikk flere avslag på søknader om arbeidstillatelse etter at han hadde fått jobbtilbud. Dette bekreftes av dokumenter i den sentrale personmappen i statsarkivet på Marieberg.³⁷⁶ Han valgte da å etablere egen virksomhet i Sverige, noe han var godt fornøyd med ifølge to av barna som er blant informantene.³⁷⁷

Økonomi

Alle med unntak av to som ble forsørget av morens svenske familie, fortalte om en stram økonomi. Flere sier familien hadde dårlig råd under eksilet. Vanskeligst var det der mor var eneforsørger eller far var varig syk. Seks opplyste at de fikk økonomisk sosialhjelp fra Den

³⁶⁹ Informant nr. 29 i intervju 4. april 2011.

³⁷⁰ Det svenske riksarkivet, Marieberg. Utlänningskommisjonen, kanselibyrån: F1ABA:2593.

³⁷¹ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

³⁷² Det svenske riksarkivet, Marieberg. Utlänningskommisjonen, kanselibyrån: F1ABA:4293.

³⁷³ Det svenske riksarkivet, Marieberg. Utlänningskommisjonen, kanselibyrån: F1ABA: 288.

³⁷⁴ Informant nr. 3 i intervju 02. juni 2010.

³⁷⁵ Informant nr. 30 i intervju 12. april 2011.

³⁷⁶ Svensk Riksarkiv, Marieberg: Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån: F1 ABA: 424

³⁷⁷ Informantene nr. 11 og 19.

norske legasjonen. Av personmappene på Marieberg framgår det at syv av informantfamiliene fikk økonomisk hjelp av legasjonen i kortere eller lengre tid. En av disse familiene var statsløse, men siden de hadde botid i Norge før 1933, fikk familien stønad fra den norske stat. (J.fr. 2.2. Statsløse flyktninger.) Engabo ble etablert og drevet med finansiell bistand fra hjelpekomiteen i Mosaiska Församlingen i Göteborg.^{378, 379}

4.7 Livet i det svenske samfunnet

Hvordan ble livet i det svenske samfunnet for en gruppe mennesker som levde i et spenningsfelt mellom det som hadde vært, det som var og det som ventet? De var i en situasjon der spørsmålene om hva som hadde hendt med de deporterte hele tiden lå som et verkende sår. Likevel: Hele tjuefem av de tretti oppga at de hadde det bra eller svært bra på det ytre plan under eksilet i Sverige. Tre svarte at de ikke hadde det bra, mens to ikke svarte på spørsmålet. «Vi hadde det jo fint hvis man ikke tenker på hvorfor vi var der,» sa en av primærkildene under intervjuet og utsagnet er representativt.³⁸⁰ «Jeg følte meg ikke utrygg i Sverige, men jeg var veldig utrygg fordi jeg hadde opplevd dette med flukten. Jeg hadde mye mareritt.»³⁸¹ Dette er et annet typisk utsagn.

På spørsmålet om de kjente på utrygghet under eksilet, svarte tjuefire nei og bare seks ja. Det var nærliggende å anta at mange hadde følt på utrygghet og frykt for at Tyskland skulle okkupere Sverige. De tjuefire svarte at de enten ikke hadde tenkt over faren for tysk okkupasjon av Sverige eller ikke så det som sannsynlig. En av de eldste svarte slik: «Nei, jeg forsto godt svenskene. Tyskerne fikk lov til å kjøre gjennom Sverige så mye de ville. De lot tyskerne få lov å ha gjennomfart, og i og med at de kunne bruke Sverige, så var de ikke interessert i å okkupere det.»³⁸² Tre av dem som svarte ja på spørsmålet, koblet imidlertid utryggheten opp mot faren for tysk okkupasjon, mens en svarte at utryggheten kom da de begynte å få kjennskap til det som skjedde i Tyskland.³⁸³

Til tross for at nesten alle hadde svart at de hadde hatt det bra i Sverige, svarte likevel tjueåtte av tretti nei på spørsmålet om de hadde noe positivt utbytte av eksilet. Flere opplevde spørsmålet som provoserende, og en sa han ikke likte spørsmålet når man så det i sammenheng med hvorfor de var der.³⁸⁴ En svarte at det eneste positive var indirekte ved at foreldrene har gitt henne livet to ganger. Hadde det ikke vært for flukt og eksil ville hun

³⁷⁸ Hansson, 2004, 252.

³⁷⁹ Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010.

³⁸⁰ Informant nr. 9 i intervju 31. august 2010.

³⁸¹ Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

³⁸² Informant nr. 29 i intervju 4. april 2011.

³⁸³ Informantene nr. 14 i intervju 5. november 2010; nr. 28. 30. mars 2011; nr. 19 7. januar 2011; nr. 9 29. august 2010.

³⁸⁴ Informant nr. 6 i intervju 12. august 2010.

ikke overlevd.³⁸¹ En annen påpeker at tiden i eksil og bakteppet for det, gjorde henne tidligere moden, og kanskje ga et videre perspektiv på livet, men at det var erfaringer hun hadde ønsket hun var foruten.³⁸⁵

En sa hun hadde opplevd det som veldig fritt å være jøde i Sverige, friere enn i Norge. Hun hadde opplevd at jøder ble godt mottatt, og at det ikke ble spurt etter hva de var, men hva de kunne bidra med.³⁸⁶

Flyktingene fulgte nøye med på krigens gang. Typisk er beskrivelsen av Europakartet på stueveggen med de forskjellige nasjonenes flagg og andre symboler som hver kveld ble flyttet i nye posisjoner. «Vi hørte mye på London og kong Haakon. Toralv Øksnevad var den store nyhetsoppleseren. Jeg får fremdeles frysninger når jeg hører kallesignalet fra London og Øksnevad si: ‘Dette er London.’»³⁸⁷

Barn og unge som var i Sverige uten foreldre

Samtlige av barnehjemsbarna som bodde på Engabo, opplevde perioden der som positiv, og alle berømmer Nina Hasvold for hennes rolle. En av de som er intervjuet ga et eksempel på Nina Hasvolds omsorgsevne og evne til å se det enkelte barnet: «As I remember it, Nina, came in the nights after we were in bed with a little plate, some little surprise, not necessarily sweets, a little, individual attention to each of us and she did that every night. I think actually, I do not think of anyone you could interview that would not have a very good impression of her». ³⁸⁸ Hun sa også at Engabo mer var et hjem for barn enn et barnehjem i tradisjonell forstand. ³⁸⁹ En tredje omtalte Engabo som «et lykkelig barnehjem» ³⁹⁰³⁹¹

«At Nina betragede alle børnehjemsbørnene som sine egne og betragede sig selv som bedstemor for deres børn resten af livet er der ingen tvivl om», skrev stedatteren Jette Lohmann i en e-post til meg. ³⁹² Nina Hasvold Meyer var tilbake på Engabo 30.august 1980. I gjesteboken hos nåværende eier av Engabo kan vi lese: «Tusind tak for den store opplevelse at oppleve vort gamle ‘Ængabo- barnehjemmet’ på ny igjen. Vi boede her i Svære tider, fra februar 1943- september 1945. Tak for gæstfriheden. Nina Hasvold Meyer.» ³⁹³

³⁸⁵ Informant nr. 15 i intervju 11. november 2010.

³⁸⁶ Informant nr. 28 i intervju 30. mars 2011.

³⁸⁷ Informant nr. 14 i epost 29. januar 2011.

³⁸⁸ Informant nr. 27 i intervju 16. mars 2011.

³⁸⁹ Informant nr. 27 i e-post 9. desember 2012.

³⁹⁰ Informant nr. 5 i intervju 03. juli 2010; Informant nr. 1 i intervju 23.april 2010:

Wienerbarna feiret i flere tiår nyttårsaften sammen, og i tjuefem år reiste Nina Hasvold til Norge for å feire nyttår med «sine barn».

³⁹¹ Informant nr. 1 i intervju 23.april 2010.

³⁹² Jette Lohmann i epost 13.februar 2011.

³⁹³ Husets nåværende eier påpeker i samtale 12. april 2011 at navnet er Engabo, ikke Ängabo.

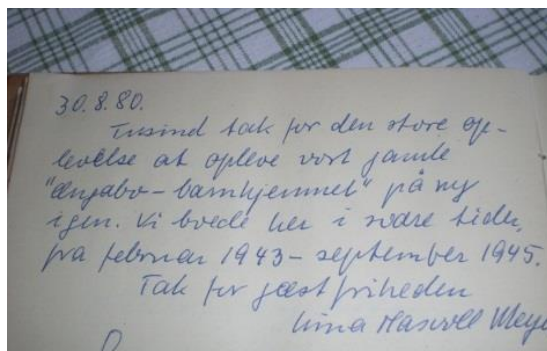

Foto: BHR 12. april 2011

En av de tre som var i Sverige uten foreldre og etablerte en tilværelse helt på egen hånd, understreket i intervjuet at han satte enormt stor pris på alt Sverige gjorde for nordmennene under krigen, og at han også fikk god oppfølging fra legasjonen.³⁹⁴

Barn og unge som var i Sverige med mor

Hovedinntrykket er at samtlige mødre i denne kategorien forsøkte å la sine barn og unge leve så normale liv som mulig. En formidlet sin opplevelse av det ytre livet i Sverige på en måte som er ganske representativt for hele utvalget: «Jeg synes vi levde et så normal liv som overhodet mulig. Vi gikk på søndagsturer, vi forsøkte å se familien, og vi syklet i gata, for vi fikk en sykkel på deling som mor hadde kjøpt for tjuefem kroner, en rød sykkel. Det var så fantastisk. Så det var et så normalt barneliv som det kunne ha blitt. Hadde det ikke vært for at vi var flyktninger, og for den redselen for hvordan mor hadde det når jeg kom hjem fra skolen, og sånt noe, så hadde det vært et normalt liv for ti- elleve-åringer.»³⁹⁵

En blant de yngste sier det slik: «Og folk var jo veldig snille; vi gikk igjennom en kolonihage på vei til skolen, og vi ble lastet fulle med epler og pærer og sånt. Så jeg har veldig gode minner og positive opplevelser, tross alt.»

En sa han hadde hatt en fin tid selv om de hadde hatt dårlig økonomi. Han husker de hadde fått bidrag fra Den norske legasjonen. Han husker han fikk litt lommepenger. Han gikk på skole, spilte fotball og var med i Ungdommens Røde Kors. Han husker tiden som en periode som var grei på alle måter. «Jeg hadde et ganske ålreit barneliv der. Det var ikke noen problemer så vidt jeg kan huske.»³⁹⁶

En av de unge svarte slik: «Rent økonomisk av var vi jo flyktninger og vi bodde [...] sammen med bestemor og to tanter og med min mor og mine søsken. Og det er jo klart at

³⁹⁴ Informant nr. 29 i intervju 4. april 2011.

³⁹⁵ Informant nr. 15 i intervju 11. november 2010.

³⁹⁶ Informant nr. 18 i intervju 02. desember 2010.

bekymringene til familien som er blitt sendt av garde, de var jo til stede. Men i og med at du har en jobb, og du har venner i din aldersklasse, så er jo livet berget på den måten.»³⁹⁷

Barn og unge som var i Sverige med begge foreldre

De fleste i denne kategorien oppga at det ytre sett etter hvert ble en grei tilværelse selv om økonomien var en utfordring for mange av familiene. En kvinne sa Norrköping var den beste delen av barndommen, og at det var helt udiskutabelt. Hun mente imidlertid at de måtte ha hatt kjennskap til gasskamrene og krematoriene i 1944. Hun fortalte at moren unngikk et spesielt område ved elven der de bodde. Der lå det et vaskeri hvor det røk av pipen og moren sa hun ikke orket gå der da det minnet henne om krematoriene.³⁹⁸ Det er fullt mulig at moren hadde kjennskap til utryddelsene på dette tidspunkt. (J.fr. 4.11.)

Vennskap

Vennskap er viktig i alle livets faser. Hvordan etablerte disse unge flyktingene vennskap under tiden i Sverige? Det er ingen forskjeller mellom kategoriene når det gjelder det å etablere vennskap, her er det i større grad alder som markerer forskjeller. Det var først og fremst sterke kontakter og forbindelser innad i det norskjødiske miljøet. Det var i dette miljøet de fleste hadde sine venner. Nesten alle, tjuseks, hadde kontakt med andre, jødiske barneflyktinger fra Norge. De som ikke hadde slik kontakt, var personer som var bosatt i de områdene/sonene i Sverige med restriksjoner for utlendinger, som er nevnt tidligere.

To tredjedeler av utvalget hadde ikke eller lite kontakt med ikke-jødiske, norske flyktinger. Dette gjelder i hovedsak de yngste. De som var tenåringer, hadde i større grad norske, ikke-jødiske kontakter og venner. De eldste hadde større aksjonsradius og mulighet for å oppsøke miljøer utenfor skole og nærmiljø på egen hånd. Tre som var i tenårene, framhevet at de var mye på Norskehjemmet i hhv. Göteborg og Norrköping og at disse stedene betydde mye sosialt.

Bare fire oppgir at de ikke fikk svenske venner. To av disse bodde i et område med store konsentrasjoner av norske flyktinger, og begge hadde aktive sosiale liv og svært mange norske venner. Samtlige som var i tenårene, hadde svenske venner og for manges vedkommende ble det livslange vennskskapsforhold.

De som var på Engabo, påpeker at de opplevde de var medlemmer av en storfamilie, og at de hadde nære vennskap innad. De fikk noen svenske venner fra skole og nærmiljø, men samtlige sa de i hovedsak hadde hatt hverandre og at det var begrenset kontakt med jevnaldrende i Alingsås utenfor skoletid. Det synes derfor som om de hadde et mindre aktivt eksternt sosialt miljø enn resten av utvalget. Det er antakelig en helt naturlig

³⁹⁷ Informant nr. 3 i intervju 02. juni 2010.

³⁹⁸ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

konsekvens av at det var et stort nok miljø i seg selv og nok lekekamerater. I en udatert oversikt fra Tove Filseth Tau over statsløse flyktninger fra Norge finner vi navnene på tjueen barn og unge på Engabo.³⁹⁹ Det synes også å ha vært mange besøkende på Engabo: “A lot of people in and out, but none was staying.”⁴⁰⁰ I følge en av dem var det noe kontakt med de statsløse flyktningene fra Norge som var på Nolvaga.⁴⁰¹ I mappen merket Nolvaga i arkivet fra Flyktningekontoret ved legasjonen i Stockholm, er det et takkebrev datert 8. januar 1945 fra barna på Engabo til forlegningen på Nolvaga. Barna og Nina Hasvold takker der for gaver de fikk til jul. Brevet viser at kontakten med Nolvaga fortsatte også etter at stedet var blitt norskrevet aldershjem.⁴⁰²

4.8 Barnehage og skole

Lars Evensen som var sjef for skolekontoret som var en del av flyktningekontoret ved den norske legasjonen i Stockholm, opplyste i et intervju med «Norges Nytt» at skolekontoret planla norskkvelder for norske barn som gikk i svensk folkeskole i Stockholm og et par andre større byer. Kveldskursene skulle ledes av norske lærere og omfatte norsk-undervisning, litteraturlesing, historie og hyggelig samvær.⁴⁰³ En som bodde i Norrköping opplyste at hun gikk på slike norskkvelder.

Skolekontoret etablerte også korrespondanseundervisning i norsk som et tilbud til norske elever som var integrert i vanlig svensk skole. Hensikten var primært å hjelpe barna til å holde morsmålet vedlike og sikre at de var på et nivå i norsk som ville gjøre det enklere å komme inn på samme klassetrinn i Norge, når de kom tilbake. I en kunngjøring i «Norges Nytt» som antas å være fra november 1943, anmodes norske foreldre om å la barna få ta korrespondansekurset. En tok brevundervisningen i norsk da han ikke hadde noe norskopplæring i sin svenske skole, og to som bodde i Norrköping, gikk på norskundervisning om ettermiddagen.⁴⁰⁴ Norske elever kunne bli fritatt fra å delta i skriftlig svensk hvis de deltok i norskopplæringen, og et av barnehjemsbarna opplyste at de fikk skrive stilene på norsk.⁴⁰⁵ Flyktningekontoret hadde en del midler som ble brukt til skolegang og opplæring for unge flyktninger, og en i utvalget fikk slik støtte.

Aldersspennet i intervjugruppen gjør at mens noen gikk i barnehage, var andre i arbeid under eksilet. Flertallet av de minste gikk i barnehage og begynte deretter på svensk

³⁹⁹ Riksarkivet i Oslo: Tove Filseths etterlatte papirer. PA 1662.

⁴⁰⁰ Informant nr. 27 i intervju 16.mars 2011.

⁴⁰¹ Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010.

⁴⁰² Riksarkivet i Oslo: Ra/S-2080/2/D/Dx/L2591: Den kongelige norske legasjon i Stockholm: Flyktningekontoret, hovedarkivet, Forlegningsavdelingen, Fra mappe Nolvaga slott.

⁴⁰³ Norges Nytt nr. 2 (96) 9. juli 1943.

⁴⁰⁴ Informant nr. 14 i intervju 05. november 2010.

⁴⁰⁵ Informant nr. 1 i intervju 23. april 2010.

folkeskole. Sverige hadde alternative skoleløp til den offentlige folkeskolen og middelskolen.⁴⁰⁶ Noen av skolene var private, mens andre var offentlige. Blant informantene var det en som begynte på en pikeskole, «flickskolan», som synes å ha vært privat, to begynte i Läroverket som var et statlig gymnas, mens åtte informanter fortsatte på framhaldskole, middelskole og andre gymnas, og to begynte i lære. Fire gikk på norsk middelskole og gymnas på «Det norske gymnasium» i Uppsala. Vårsemesteret 1942 var det seksti norske studenter og sytti gymnasiaster i Uppsala. I løpet av skoleåret 1942/43 vokste antallet til hhv. åtti og ett hundre og førti, og «Norges Nytt» kalte den norske kolonien for «Uppsalaforlegningen».⁴⁰⁷ De fire som gikk på skole i Uppsala, betegnet den som en svært god skole: «Veldig fin med et helt eget, norsk miljø.»⁴⁰⁸

Samtlige informanter som bodde på Engabo, gikk på sentralskolen i Alingsås. «Da jeg begynte på skolen i Alingsås fikk jeg for første gang en riktig skolegang», sa en av dem.⁴⁰⁹

To av de eldste på Engabo avsluttet skolegangen og begynte i lære under eksilet. Enn så lenge var de som bodde på Engabo understøttet av andre, men ingen visste hvor lenge krigen ville vare, og Nina Hasvold var tydelig bevisst på at barnehjemsbarna måtte kunne forsørge seg selv på sikt. De visste ikke hvor lenge de kunne bo på andres bekostning så de måtte være beredt på å klare seg selv. Nina Hasvold hadde påpekt at de burde få en yrkesopplæring. «Nina var en klok veileder. Så derved valgte vi jo yrker som vi selv ønsket, ble ikke tvunget til noe, men yrker som vi ville ha selv.»⁴¹⁰ Men en av dem påpekte likevel at fordi han var alene, var det heller ikke noen som «dyttet» på ham og ledet ham i utdanningsvalget og at dette kanskje forhindret ham i å få en høyere utdanning.⁴¹¹

Det er ikke mange minner fra barnehagen, men alle har minner fra skoletiden. Hovedinntrykket er at informantene hadde en positiv og god tid i svensk skole. En korresponderte med flere av lærerne etter at han returnerte til Norge, og sa han opplevde bare positive og sympatiske lærere. Han fikk for øvrig premie som beste elev i svensk i sin klasse.⁴¹² En sa hun i etterkant er takknemlig over de to og et halvt år hun gikk i svensk skole, fra fjerde til sjette klasse. Hun opplevde at hun hadde et helt annet læringsutbytte der i forhold til hva hun hadde hatt i norsk skole i okkupasjonsårene, og hun har et svært godt minne om sin lærer: «Jeg hadde jo en veldig snill og flink frøken, og hver gang vi sang: 'Ja vi elsker' så begynte hun å gråte. Hun var veldig dyktig.»⁴¹³

⁴⁰⁶ Middelskolen endret navn til realskole senere i begge land.

⁴⁰⁷ Norges Nytt nr. 4, (98), 30. juli 1943.

⁴⁰⁸ Informant nr. 19 i intervju 07. januar 2011.

⁴⁰⁹ Informant nr. 30 i intervju 12. april 2011.

⁴¹⁰ Informant nr. 1 i intervju 23. april 2010.

⁴¹¹ Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010.

⁴¹² Informant nr. 16 i intervju 15. november 2011.

⁴¹³ Informant nr. 14 i intervju 05. november 2010.

En kvinne gikk et år på en internatskole drevet av kvekere. Hun var sammen med sin søster og opplevde tiden på internatskolen som svært positivt, og sa hun hadde hatt det veldig bra. Hun mener selv at en vesentlig grunn til at skolen ble opplevd som så positiv, skyldes bestyreren som hun betegner som et fantastisk godt menneske: «Vi hadde håndarbeid, jeg lærte tresløyd, keramikk, jeg lærte å dreie. Helt fantastisk. Jeg lærte å sy på symaskin, det var så bra. [...] Så det var helt fantastisk.»⁴¹⁴ Som den eneste i denne studien, ble hun fritatt for religions-undervisning, og dette beklager hun i ettertid. Hennes oppfatning er at alle har godt av å få vite mer om andre religioner enn sin egen og at økt kunnskap er basis for økt toleranse.⁴¹⁵ Det var mulig å søke fritak fra undervisningen i religion, men ut fra dette materialet, ser det ut til at det var få som benyttet seg av dette.

Kun fire oppga at de hadde hatt negative opplevelser knyttet til diskriminering og antisemittisme i sin skoletid. Dette blir omtalt nærmere i underkapittel 4.10.

Blant de som er intervjuet, er personer som slet sterkt med personlige traumeopplevelser og dette påvirket naturlig nok skolesituasjonen: «Jeg vet ikke, jeg gikk bare på skolen. Den betydde ingenting på den tiden. Hele folkeskolen var egentlig en katastrofe. Jeg gikk på skolen der med alle de andre. Jeg husker i virkeligheten ikke mye av skolen. [...] For å være ærlig, jeg tror at jeg bare eksisterte. Jeg klarer ikke huske noe.»⁴¹⁶

4.9 Religiøsitet, identitet og integrering under eksilet

Kulturovergangene i en flyktnings eksiltilværelse kan være utfordrende. I dette tilfellet var eksillandet Norges nærmeste granneland, nær i kultur, men likevel ikke identisk. De jødiske flyktingene fra Norge var representanter for en minoritetskultur. Den samme minoritetskulturen, den jødiske, var gjennom lang tid en kjent og i hovedsak meget vel integrert del av det svenske samfunnet. Men likevel, hvordan passet informantene inn og i hvilken grad opplevde de selv at de var integrert i Sverige? Svarene de ga på spørsmålet, viste at identiteten ikke ble satt på prøve i en slik grad som ofte skjer ved eksil i en mer fjerntliggende kultur.⁴¹⁷

Et annet sentralt spørsmål blir i hvilken grad og på hvilken måte de var knyttet til jødisk religion og mosaiske trossamfunn under eksilet, og om det var endringer i religiøs adferd.

⁴¹⁴ Informant nr. 15 i intervju 11. november 2010.

⁴¹⁵ Informant nr. 15 i intervju 16. januar 2001. Norsk folkemuseum: Norsk jødisk dokumentasjon: NFAV.006-013, 24.

⁴¹⁶ Informant nr. 27 i intervju 16. mars 2011.

⁴¹⁷ Sverre Varvin, *Flukt og eksil: Traume, identitet og mestring*, 178: Identitet er her definert som den stabile følelsen av hvem vi er.

Religiøsitet

Hovedinntrykket er at det ikke var store forandringer under eksilet når det gjaldt tro og religiøs aktivitet med unntak for antallet som overholdt de religiøse spisereglene; kosherreglene. Fire oppga at familien var religiøs, og fjorten at de var tradisjonelle, men ikke religiøse jøder. Elleve opplyste at familiene var sekulære, mens en ikke visste hvor foreldrene sto i forhold til religion.⁴¹⁸ Et lite mindretall var derved aktivt religiøse, men noe over halvparten av familiene holdt likevel fast ved grunnleggende jødiske tradisjoner. Dette ser ikke ut til å ha endret seg vesentlig fra før eksilet. Kun en av informantene sa at foreldrene hadde fått forsterket sin religiøse tro etter okkupasjonen, og at dette vedvarte under eksilet: «Jeg tror nok også at faren min ble mer religiøs etter 9. april 1940, han ble egentlig veldig religiøs. Han sa morgnebønn og aftenbønn hver dag, leste og hadde bønneremmer som han begynte å legge under krigen, jeg husker ikke akkurat når. Men jeg merket det at han ble mer religiøs.»⁴¹⁹ Fjorten informanter hadde foreldre som overholdt kosherreglene før krigen og bare sju av disse beholdt de jødiske spisereglene under eksilet, en halvering.

Bortsett fra de religiøse, gikk ingen av de tradisjonelle regelmessig i synagogen, men i overkant av halvparten forsøkte å gjøre det i høytidene og på helligdager. Syv bodde forholdsvis langt fra en synagoge, noe som naturlig nok vanskeliggjorde kontakten med menighetene. Enkelte av de som sekulære, jødiske familiene var også i synagogene under høytidene.

Tre hadde hatt jødisk religionsundervisning i Sverige, to jenter og en gutt. De jødiske religionsskolene i Stockholm, Uppsala og Norrköping sto åpne for de norske flyktningebarna.⁴²⁰ To hadde stått til Bar Mitzva i Oslo før de flyktet, mens tre sto i Sverige; en i Norrköping og to i Göteborg. En av guttene i utvalget fra Engabo, er en av de to som sto til Bar Mitzva i Göteborg.⁴²¹ Det var ingen aktiv religiøs aktivitet på Engabo, forteller informantene som var der. De understreker likevel at Nina Hasvold respekterte barnas tradisjoner og religiøse ønsker. Det var noe kontakt med den jødiske menigheten i Göteborg, de feiret jødisk nyttår der, og det var noen besøk derfra av og til.⁴²² Svante

⁴¹⁸ Definisjoner: De definisjoner som brukes er identiske for dette underkapittel og for 5.6: Religiøs er definert som aktiv i utøvelsen av sin tro med bønn, feiring av sabbaten, deltakelse i gudstjenester samt har kosher husholdning. Tradisjonell er definert som at man overholder og markerer høytidene, og går av og til på gudstjenester. Sekulær er definert som ikke- religiøs og ikke troende.

⁴¹⁹ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

⁴²⁰ Hansson, 2004, 253.

⁴²¹ Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010.

⁴²² Informant nr. 1 i intervju 23. april 2010.

Hansson skriver at menigheten i Göteborg arrangerte gudstjenester i Alingsås for å kunne «tilfredsstille visse religiøse behov.»⁴²³

Identitet og integrering

Identitet er et abstrakt og foranderlig begrep som kan være knyttet til mange sider ved et menneskes liv, så vel ytre forhold som indre. Nasjonale og geografiske forhold påvirker og bygger rammene for vår identitet, mens indre, sosialiserende faktorer som religion, kultur, tradisjon, familie, sosiale forhold, språk, utdanning, yrke mm. er med og etablerer den indre bevisstheten av «hvem vi er.» Alle mennesker har individuelle og kollektive identiteter og, som Einhart Lorenz påpeker, er begge kontekstavhengige, dynamiske og i stadig endring. Lorenz hevder at forestillingen om én jødisk identitet er en konstruksjon.⁴²⁴ Vibeke Kieding Banik har drøftet identitetsbegrepet og viser at mennesket har mange identiteter som konkurrerer eller er komplementære.⁴²⁵

Intervjugruppen var preget av parallelle identiteter der den norske identiteten var sterkt til stede, for flere av de intervjuede synes den å ha vært vel så sterk som en jødisk. Også de som var kommet som flyktninger fra Mellom-Europa presiserte at de hadde følt seg norske under eksilet og at de skulle tilbake til Norge etter freden.

Halvparten av de intervjuede svarte ja på spørsmålet om de hadde følt seg integrert i Sverige. Ytterligere tre svarte både ja og nei på spørsmålet. To svarte at de var for små til å ha noen oppfatning om spørsmålet og tre svarte ikke.

De sju som svarte nei på spørsmålet, begrunnet det med at de var svært bevisste på at de var norske og skulle tilbake til Norge når krigen var slutt. Men samtlige som svarte, var tydelige på at de gjennom eksilet hadde hatt en klar visshet om at de ikke skulle bli boende i Sverige, de skulle hjem.

En påpekte at forskjellen mellom det norske og svenske samfunnet ikke var stor, men at den virkelig store forskjellen var å leve i et ikke-okkupert land i forhold til et okkupert. Hun sa videre at hun både var og ikke var integrert: «Det tror jeg ikke vi gjorde noe for å bli, det jobbet vi ikke noe med, for vi skulle hjem, vi skulle bare være der en kort stund, og vi var på en måte gjester.»⁴²⁶ De aller fleste gled forholdsvis greit inn i de lokalsamfunnene de ble boende i, og de fleste sier de raskt begynte å snakke svensk med venner og på skolen, men at de snakket norsk hjemme.

⁴²³ Hansson, 2004, 252.

⁴²⁴ Einhart Lorenz, *Jødisk historie, kultur og identiteter: Mangfoldet i jødedommen*, (Oslo, HL-senteret, temahefte nr. 9, 2010), 5, 26 og 28.

⁴²⁵ Kieding Banik, 2009, 38.

⁴²⁶ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

Materialet viser at den norske identiteten var sterk hos samtlige av de tjuefem som snakket om dette, inkludert de som sa de hadde vært godt integrert i Sverige. De følte seg «tilstrekkelig» integrert og vel mottatt, men de satte selv sine grenser. Det er en klar og tydelig lojalitet til «det norske» og viser at den norske identiteten var vel så sterk som en jødisk identitet.

4.10 Diskriminering og antisemittisme

Hovedinntrykket er at det store flertallet av informantene følte seg velkomne i Sverige, og at de i liten grad ble utsatt for diskriminering eller antisemittisme. Hele tjuesju av informantene opplyser at de ikke opplevde noen form for diskriminering. To av de tre som sier de møtte diskriminering, sier at det bare skjedde en gang. Tjueto oppga at de heller ikke hadde opplevd antisemittisme. En sa imidlertid at han merket at klassekameratene ble mye hyggeligere etter Stalingrad.⁴²⁷ En interessant observasjon og kommentar sett i sammenheng med diskusjonene om Sveriges utenrikspolitiske holdning i perioden.

Av de fire som opplevde antisemittisme i skolesammenheng, opplyste to at de ble plaget, direkte og indirekte, av sine religionslærere og to av sine medelever. En sier hun hadde en sterk opplevelse av annerledeshet, og at hun var forskjellig fra de andre i klassen. En lærer la grunnlaget for denne følelsen: «Noe som virkelig satte meg helt tilbake var en lærerinne i religion, det kan jeg enda huske. ‘Barn, så knappar vi våra hender och så ber vi för alla dom stakkars syndarna som inte er döpt.’ Og så snudde alle seg og så på meg. Du vet at, for et lite barn da...» Dette definerer hun selv som antisemittisme. Hun sa videre at hun var bevisst på at hun var flyktning og at det var flere opplevelser, også utenfor skolen, som satte seg fast i minnet. Hun fortalte om en episode da hun var med mormoren på torget, og de skulle kjøpe grønnsaker. Da kom følgende bemerkning fra en av de andre kundene: «’Dessa nordbaggarna, dom äter upp all maten för oss.’ De trodde jo hele tiden at det var de som understøttet nordmennene, men slik var jo ikke det».⁴²⁸

En av de som er intervjuet, opplevde diskriminering og antisemittisme i svensk skole: Han gikk i tredje klasse i Läroverket og hadde en lærer som han opplevde nærmest forhørte ham i religionshistorie hver dag. På spørsmål om han opplevde dette som et overgrep, svarte informanten at han helt klart hadde opplevd hele situasjonen diskriminerende og som et overgrep: «Timen begynt jo med at han kalte opp meg til tavla, og jeg skulle lire ut av meg alt jeg visste om hele kristendommen og vel så det. Det ble ikke bare penset innpå, det ble presset på.» Denne informanten var god i friidrett, særlig i løping. I et skolemesterskap opplevde han en episode som han beskriver som både diskriminerende og dypt urettferdig:

⁴²⁷ Informant nr. 13 i intervju 3. november 2010.

⁴²⁸ Informant nr. 7 i intervju 17. august 2010.

Han vant hundre meter baneløp, men da det ble premieutdeling, fikk den svenske eleven de hadde trodd skulle vinne, førstepremien.⁴²⁹ Han fortalte at han hadde opplevd antisemittisme også fra norske flyktninger. Søsteren fortalte at han ble kalt «jødefaen» av medelever på Läroverket.⁴³⁰

Søsteren hadde startet på vanlig svensk folkeskole med hyggelige medelever der hun likte seg godt. Familien ble imidlertid anbefalt å la henne begynne på en såkalt flickskola som en forberedelse til middelskole og gymnas. Hun var fornøyd med det faglige nivået på flickskolan, men ikke med miljøet og sine medelever: «Men kom du til flickskolan, så var det bare overklasse, og de var antisemitter hele gjengen, mer eller mindre i hvertfall.»⁴³¹

En hadde begynt i lære og opplevde å bli plaget av en kollega som var nazist. Nazisten begynte å trakassere ham etter en tid. Informanten hadde jobben med å feie opp på verkstedgulvet hver dag. En dag da han hadde feid opp i hauger, så tok nazisten og sparket de ut igjen. «Så ble det bråk da og jeg ble kalt opp til sjefen. Og da sa jeg rett ut at enten slutter han eller så slutter jeg for dette går ikke. Så fikk han sparken.»⁴³²

Et av barnehjemsbarna forteller om opplevelser fra Betaniasstiftelsen som han ikke likte: «Dette var et sted som ble drevet av en religiøs (kristen) organisasjon. Vi ble nærmest invadert av misjonerende kristne, vi opplevde at vi ble utsatt for press. De ville det vel, de var snille, men vi opplevde det som utidig.»⁴³³ Episoden er ikke nevnt av de andre informantene som var på Betaniasstiftelsen, men han opplevde misjoneringen som slitsom og utidig, selv om han ikke direkte ga uttrykk for at han definerte episodene som diskriminerende.

Selv om det var få som kunne fortelle om egenopplevde episoder med diskriminering og antisemittisme, viser dokumenter i Det svenske riksarkivet på Marieberg eksempler på noe som vanskelig kan karakteriseres som annet enn antisemittisme fra offentlig svensk myndighets side: I forbindelse med flyktingenes søknader om forlenget oppholds- og arbeidstillatelse ble det innhentet uttalelse i hver enkelt sak fra den lokale politimyndigheten. Disse uttalelsene ligger i sentrallappene for flyktingene i riksarkivet.

Seks informanter var bosatt i Norrköping, og politiet der gikk i mot oppholdstillatelse for samtlige av de seks familiene i tidsintervallet fra og med desember 1942 til og med september 1943. Uttalelsene som var stilet til Socialstyrelsen i Stockholm, var utformet som standarduttalelser med et merkbart antijødisk innhold: «[...] Poliskammaren har i skrivelse till styrelsen av den 12. december 1942 utförligt angivit sin ställning till frågan om visering

⁴²⁹ Informant nr. 19 i intervju 07. januar 2011.

⁴³⁰ Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

⁴³¹ Informant nr. 11 i intervju 20. september 2012.

⁴³² Informant nr. 1 i intervju 22. april 2010

⁴³³ Informant nr. 5 i intervju 03.07.2010.

för vistelse här i staden åt ett större antal flyktingar av judisk börd från Norge.

Poliskammaren har derved på anförda skäl avstyrkt visering. Då förevarande ansökan avser en person av samma kategori vill poliskammaren som yttrande i ärendet, under avstyrkan av ansökningen, hänvisa till vad poliskammaren i förenämnda skrivelse anført. Norrköping i poliskammaren den 19 februari 1943. G. Kleberg»⁴³⁴ I et tilsvarende brev fra politiet i Norrköping som ble stemplet inn hos Socialstyrelsen 31. desember 1942, gjelder det opphold for tre personer, et jødisk ektepar og en annen nordmann. Her går politiet imot oppholdstillatelse for ekteparet, men ikke for tredjemann.⁴³⁵ Da blir forskjellsbehandlingen svært tydelig. Ingen av de berørte som jeg har intervjuet, har trolig hatt kjennskap til politiets holdninger.

I januar/februar 1944 er det antijødiske aspektet borte i politiets begrunnelse selv om Norrköpingpolitiet fortsatt gikk imot videre bosetting i området. De anførte da som begrunnelse stadig større problemer for politiet med å ha en effektiv kontroll over flyktingegruppen rent generelt og anbefalte at kun de som har fått arbeid i Norrköping, fikk oppholdstillatelse. (Som nevnt tidligere var det i praksis fritt arbeidsmarked for skandinaviske flyktinger fra 5. oktober 1943.)

Uttalelsene fikk ingen konsekvenser for de berørte familiene, og Socialstyrelsen tok ikke hensyn til dem. Det er ingen informasjon fra informantene som tilsier at familiene var kjent med uttalelsene fra det lokale politiet. Lignende uttalelser fra politiet andre steder, er ikke funnet i de øvrige sentrallappene som er gjennomgått.

4.11 Hva visste informantene om jødeforfølgelsene under eksilet?

Hva informantene visste om konsekvensene av Nazi-Tysklands jødeforfølgelser under eksilet varierer og avspeiles i noen grad i forhold til hvilken alder de var i og i hvilken grad de voksne rundt dem snakket om dette med barna til stede. Hovedinntrykket er at samtlige hadde aldersrelevant kunnskap om forfølgelsene. En av informantene presiserte at de var godt informert om Nazi-Tysklands forfølgelse av jødene i Tyskland og de områdene Tyskland hadde okkupert før invasjonen i Norge i 1940 og media ble sensurert: «Men jeg opplevde jo faktisk tiden før krigen, før 1940, og jeg husker at det kom informasjon. [...] Og folk kom på besøk.[...] De snakket om det som skjedde i Tyskland, og de snakket om Hitler. Jeg var jo en fem-seks-sju år, og satt jo der og hørte på hva de snakket om. Da ble jeg redd, for Hitler. Og jeg hadde mareritt om Hitler. Jeg drømte om Hitler, en svær dame i

⁴³⁴ Svensk Riksarkiv, Marieberg: Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån m/vol. F1ABA:2380.

⁴³⁵ Svensk Riksarkiv, Marieberg: Statens utlänningskommisjon, kanselibyrån m/vol. F1ABA: 2634.

grønn kjole. Så jeg hadde liksom vokst opp med skrekken for Tyskland og Hitler og hva de gjorde med jødene, det hadde jeg jo.»⁴³⁶

Før de norske jødene kom til Sverige, var det enkelte, men få reportasjer i svenske aviser om hvordan jøder ble pågrepet i Tyskland og okkuperte vest - europeiske land og transportert til Polen, men hva som faktisk skjedde med dem, visste de egentlig ikke. Det svenske tidsskriftet *Judisk krönika* derimot hadde tidlig publisert opplysninger om terroren som hadde rammet polske jøder og om massedrapene på de baltiske jødene etter angrepet på Sovjetunionen i juni 1941. Pressefriheten i Sverige var i praksis begrenset i første del av andre verdenskrig av hensyn til relasjonen til Tyskland. I løpet av 1942 kom det flere rapporter om massebord på jøder i svensk presse, og det ble mer legitimt med en bred rapportering om forfølgelsene.⁴³⁷ Informasjon tilfløt derfor informantene og deres familier gjennom krigsårene, også fordi det ble aktivt lyttet på radiosendinger fra bl.a. BBC. Informantene fortalte om hvordan de og familiene intenst fulgte krigens gang. En kalte sin far «utenrikskorrespondenten». Faren lyttet på radio hele tiden, på alle språk, selv språk han ikke kunne i følge datteren.⁴³⁸

4.12 Psykiske konsekvenser av flukt og eksil

Dette underkapitlet omhandler konsekvensene av de psykiske påkjenningene informantene var utsatt for, og hvordan dette kom til uttrykk under eksilet. Her analyseres funnene etter tre kategorier: De som kom alene, kom med mor eller kom med begge foreldre.

Eksilet var ikke direkte, men indirekte potensielt traumatisk for samtlige som er intervjuet og deres nærmeste. Eksilet betød redning, men var en tilværelse fylt av bekymring for de som var deportert, en bekymring som gradvis utviklet seg til fortvilelse etter hvert som tiden gikk og informasjonen om hva som rammet jødene ble tydeligere. Informantene og deres familier var berørt av deportasjoner og allerede kjente dødsfall, men i ulik grad. Konkret kunnskap om at de jødiske flyktningene fra Norge hadde unnsloppet døden, ble gradvis klart etter hvert som innsikten vokste om utryddelsesleirene.

Som tidligere nevnt var det noen få blant de eldste i utvalget som sa de hadde vært engstelige for at Tyskland skulle okkupere Sverige. En av dem sa de hele tiden hadde kjent en underliggende uro for hva som kunne skje i så henseende.⁴³⁹

De fleste levde gjennom hele eksilet med usikkerhet om nære pårørendes skjebne. Flere som bodde i byer på vestkysten av Sverige, forteller at de gikk på havnen, speidet og spurte da transportene med de overlevende begynte å komme. En av informantene fortalte dette

⁴³⁶ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

⁴³⁷ Åmark, 2011, 258-259.

⁴³⁸ Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

⁴³⁹ Informant nr. 19 i intervju 7. januar 2011.

slik: «Etter hvert som tiden gikk, så gikk det masse rykter, så håpet svant hele tiden. Jeg kan jo nevne i den forbindelse at når krigen var over, og norske fanger fra Tyskland ble repatriert, så kom de fleste på båter. Mange båter var innom Malmø, og jeg fulgte med og fikk greie på når disse båtene kom og var nede på kaia og ropte opp til rekka og spurte de som var der om det var noen som kjente til min far eller bror. Men det var aldri noen som gjorde det.» «Så dere fikk aldri noen formell bekreftelse?» «Nei, vi fikk bare en beskjed indirekte senere om at de hadde omkommet høsten 42, i Lublin, de ble jo transportert fra Sachsenhausen til Lublin og der omkom de.»⁴⁴⁰

Etter hvert ble håp om overlevelse erstattet med visshet om at de deporterte var døde. Hele denne prosessen kunne være traumbærende. Hvordan husker informantene sine nærmestes bekymringer og hvordan påvirket dette dem selv?

Barn og unge som var i Sverige uten foreldre

Samtlige barn fra barnehjemmet i Holbergs gt. kom til Engabo uten foreldre. Hva som hadde skjedd med dem fikk de først klarhet i etter krigen, med unntak av en som visste at foreldrene levde i Italia.⁴⁴¹ Flertallet opplevde ikke eksilet som traumatisk i seg selv, og samtlige sa de hadde det bra på barnehjemmet. «Eksilet ble ikke opplevd som traumatisk der og da, traumene kom mer og mer etter krigen,» sa en under intervjuet.⁴⁴² En annen sa de følte en underliggende frykt og uro hele tiden om hva framtida ville bringe.

De tre øvrige som kom uten foreldre, var i slutten av tenårene. En av dem svarte at eksilet var traumatisk på den måten at hun mistet alt og visste at hun skulle hjem til ingenting.⁴⁴³ To sa de hadde følt seg svært alene. En av dem fortalte at han ikke hadde noen som kunne ta vare på ham da han allerede sommeren 1943 fikk vite at foreldrene og de fire søsknene var døde.⁴⁴⁴ Broren som ringte og fortalte dette, var på en helt annen kant av Sverige. De to brødrene var de eneste som overlevde. Denne informanten var av de som fikk tidlig beskjed om det ufattelige. De fleste av de som er intervjuet fikk dødsbudskapene etter krigen, men mange fikk aldri noen eksakt beskjed om hva som hadde skjedd med deres pårørende.

Barn og unge som var i Sverige med mor

Samtlige ti i denne gruppen har sterke minner om sine egne og mors bekymringer for de deporterte. Hovedinntrykket er at de aller fleste levde tett på mors bekymringer, og at dette påvirket dem sterkt. Usikkerheten og angsten tiltok etter hvert som det kom økt

⁴⁴⁰ Informant nr. 6 i intervju 12. august 2010

⁴⁴¹ Informant nr. 1 i intervju 23. april 2010.

⁴⁴² Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010.

⁴⁴³ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

⁴⁴⁴ Informant nr. 24 i intervju 1. februar 2011.

faktainformasjon om jødeforfølgelsene i Tyskland og det tyskokkuperte Europa. En fikk vite at faren var død mens de var i Sverige, de øvrige levde i uvisshet.

Flere av mødrene i dette utvalget prøvde å beskytte barna ved å holde sine bekymringer for seg selv eller ved kun å dele dem med voksne familiemedlemmer. En fortalte han visste at moren var svært lei seg og bekymret, men at hun prøvde å unngå å belaste sine barn. Hun ville være sterk og beskytte dem. Han omtalte moren som en klok og modig kvinne. På spørsmålet om han hadde opplevd eksilet som traumatisk for sin egen del, svarte han på en måte som er representativt for mange i hele materialet: «I det ytre så gjorde jeg vel ikke det. Men sånn i det indre så hadde jeg jo hele tiden savnet, og det og ikke å ha en far, og at jeg hadde brødre som jeg ikke hadde lenger, og sånne ting, det var et savn som lå der hele tiden. Jeg følte nok det, og det skapte jo en usikkerhet og gjorde at man ble litt utrygg. Men jeg ble jo kanskje mer moden enn andre på min alder.»⁴⁴⁵ Mange av informantene påpekte at opplevelsene gjorde at de ble tidlig modne.

En fortalte at han og søsteren hadde mange venner og levde et greit liv, men han vet at moren beskyttet dem. «Nå var mor veldig slik at hun beskyttet barna sine. Hun var slik at hun delte vel ikke sorgene så mye med oss for hun ville ikke at vi skulle ha dette.»⁴⁴⁶ Hans antakelse om at mor beskyttet barna kan belyses av dokumenter fra Statens Utlänningkommisjon. Der framgår det at moren var svært nedfor etter flukten og at redselen for hva som hadde hendt mannen og sønnen som var deportert plaget henne mye.⁴⁴⁷

En opplevde at hun ble sin mors omsorgsperson da informasjonene fra Tyskland og tyskokkuperte områder begynte å bli tydeligere: «Men det var jo allerede 1944 – 45. Det sto mye i avisene om jødiske fanger i Tyskland, det var ingen overlevende og så videre. Jeg kom hjem, og mor satt og gråt, og måtte ha trøst, og det var en merkelig tid. Jeg var jo bare et barn, men jeg skulle være så voksen. Jeg skulle være den klippen som mor kunne gråte hos, det var rart. [...] Hun var jo en meget oppegående og intelligent kvinne. Men akkurat med det fæle her, da ville hun ikke gå til noen andre.» I et selvbiografisk skriv til sine barnebarn har hun beskrevet dette slik: «Jeg sier ofte at krigen 'stjal min barndom'. Jeg måtte bli voksen så fort for å være min mors hjelpende hånd.»⁴⁴⁸

En annen fortalte at hun hele tiden gikk og speidet etter faren. Hun ville ikke akseptere at faren var borte. «Alle kunne dø, bare ikke han», sa hun i intervjuet. «Jeg var veldig nært knyttet til pappaen min, jeg var nok en pappajente.» Hun bodde med mor og mors foreldre under eksilet. Hun husket morens og besteforeldrenes bekymringer og mareritt, og hun

⁴⁴⁵ Informant nr. 6 i intervju 12. august 2010.

⁴⁴⁶ Informant nr. 16 i intervju 15. november 2011.

⁴⁴⁷ SR, Marieberg: Statens utlänningkommisjon, kanselibyrån m/vol: F1ABA:3323.

⁴⁴⁸ Informant nr. 15 i intervju 11. nov. 2010; epost 11. november 2010. Oversatt fra engelsk av BHR.

husket spesielt mormorens skyldfølelse over å ha overlevd: «Og jeg kan huske at jeg våknet mange ganger om natten fordi at mormor lå og skrek. [...] Hvorfor tok de ikke meg istedenfor guttene mine?»⁴⁴⁹

Opplevelse av skyld i forbindelse med slektingers skjebne og egen overlevelse preger flere av informantene fortsatt, og de har også fortalt om pårørende som slet med skyldfølelse slik som mormoren som er nevnt over.

En sa under intervjuet at skyldfølelsen var sterk, og at det var på grunn av den at hun hadde sluttet å spise: «Da vi var frie i Sverige og hadde klart oss, og fikk mat og sånn, så jeg fikk en sånn skyldfølelse for at jeg hadde overlevd [...] Angst, jeg fikk spiseangst, jeg fikk en klump i halsen, og den må jeg erkjenne at jeg har fortsatt, den har jeg levd med siden 45. Jeg var flink til å spise, men nå har jeg spiserørsblokk. Det var vel noe med at: Hvorfor skulle jeg ha mat når de andre ikke fikk mat, hvorfor ble jeg reddet når ikke [...] ble reddet?»⁴⁵⁰ Denne kvinnens historie viser hvordan hun i tillegg til sin skyldfølelse utviklet langvarig angst og fikk en psykosomatisk reaksjon som hun fortsatt har symptomer på.

Noen av de eldste var, som vist over, i arbeid i Sverige. Dette kunne bety en mulighet til å få litt avstand fra bekymringene. En av informantene visste at en bror var død, og de manglet informasjon om far og ytterligere en bror. Hun var i arbeid under eksilet og fortalte om hvor godt det var å ha en jobb å gå til: «Husk på at mor hadde allerede opplevd at Gestapo kom og fortalte at [...] døde 29. september 1942 i Sachsenhausen så gråt og tenners gnissel det var daglig. Det var jo bekymring, alle hadde jo det. Men hvis du kan gå hjemmefra mange timer, så får du pusterom, det er noe helt annet. De gikk jo hjemme og hadde det så bekymringsfullt. Vi hadde gått gjennom så utrolig mye før vi flyktet. Så sorgen lå jo der. Men som ungt menneske, være så heldig å ha en jobb å gå til, å kunne leve litt utenom dette...»⁴⁵¹

Barn og unge som var i Sverige med begge foreldre

Hovedinntrykket fra denne kategorien er at de levde under et betydelig mindre psykisk press enn informantene fra forrige kategori. Samtlige sier de kjente seg trygge fordi de hadde foreldrene hos seg. Ingen i denne gruppen sier at de følte seg direkte traumatiserte, men flere påpeker en indirekte traumatisering gjennom foreldrenes dype fortvilelse.

En som var kommet med begge foreldre da hun var fem og et halvt år, påpekte hvordan de psykiske konsekvensene kan bli store også for små barn. Hun fortalte at hun hadde endret

⁴⁴⁹ Informant nr. 7 i intervju 17. august 2010.

⁴⁵⁰ Informant nr. 28 i intervju 30. mars 2011.

⁴⁵¹ Informant nr. 3 i intervju 2. juni 2010.

seg etter flukten, og hun ble etterhvert betegnet som et vanskelig barn som gråt mye. Hun tror at foreldrenes utrygghet ble overført til henne.⁴⁵²

En som var seks år gammel i 1944, fortalte at hun og en venninne «lekte» konsentrasjonsleir: «Vi lekte med dukkene våre og så ble det stille. [...] ‘Hva er det dere leker?’ ‘Nei vi, vi leker konsentrasjonsleir, og når dukkene er slemme, sender vi dem i gasskammer og det er under sofaen.’»⁴⁵³ Hun eller venninnen må ha fanget opp informasjon om gasskamrene fra de voksnes samtaler og overførte det til leken. Hun mente selv at hun lekte av seg mye som kunne virket traumatiserende. Hun husker foreldrenes bekymringer, og sier at de egentlig visste at alle var døde.

Flere har oppgitt at det aldri ble snakket om opplevelsene forut for, under og etter flukten, og en påpekte at de voksnes verden ikke var en del av barnas verden på den tiden. Hun sier at foreldrene trolig ikke visste hvor forferdelige konsentrasjons-leirene faktisk var.⁴⁵⁴ En annen påpeker at de ikke hadde fantasi til å forestille seg at jødene skulle drepes på bestialsk vis. Foreldrene hadde referanser til hvordan fangene på Grini og Berg hadde blitt behandlet og trodde det var snakk om hardt arbeid, juling og dårlig mat. Han sier foreldrenes bekymring var knyttet til i hvilken grad de deporterte ville klare et slikt fangenskap.⁴⁵⁵

4.13 Freden

Fredsbudskapet ble mottatt med en blanding av glede, lettelse, uro og ubesvarte spørsmål. Da meldingen om freden kom, huskes ulike reaksjoner hos de intervjuede. Felles var en stor glede. En av primærkildene bodde i Uppsala og opplevde freden som elleve-åring: «Det var bare norske flagg, det var folk som hoiet i gatene og det var sånn skikkelig syttende-mai-stemming, helt fantastisk, helt fantastisk. Ja, så, så da var det mye glede. Mye glede og mye sorg.»⁴⁵⁶ De forteller om stor glede og lettelse også i det svenske samfunnet over at krigen var over, men for denne gruppen flyktninger gikk tankene umiddelbart videre framover. For samtidig meldte det presserende spørsmålet seg: Hva nå? Kommer noen av våre kjære hjem, ser vi dem igjen eller ser vi dem ikke? Realitetene om de tyske leirene kom nå for alvor og for flere kom den over kinolerretet. «Vi visste ingenting om de tyske konsentrasjonsleirene, at de var så grusomme. Og da krigen var slutt, så tok man jo bilder av leirene. Disse bildene ble vist på svenske kinoer som forfilmer til en film. Hvis du skulle gå på kino, var dette

⁴⁵² Informant nr. 9 i intervju 31.08.2010.

⁴⁵³ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

⁴⁵⁴ Informant nr. 17 i intervju 17. november 2010.

⁴⁵⁵ Informant nr. 18 i intervju 2. desember 2010.

⁴⁵⁶ Informant nr. 15 i intervju Norsk-Jødisk Dokumentasjon 16. januar 2001.

forfilmen etter at krigen var slutt. Slik så vi det. [...]Men det er jo sånn man har jo ikke ord. Det finnes jo ikke ord for å beskrive det.»⁴⁵⁷

En av informantene fortalte at hun ble dårligere psykisk etter freden da sannheten gikk opp for henne. Gjennom hele krigen hadde hun levd med håpet om at de deporterte hadde overlevd. «Jeg tror jeg kan si at jeg var nesten en kjekkere jente under krigen.»⁴⁵⁸

4.14 Hvordan ble eksilet opplevd – konklusjon

De som er intervjuet, opplevde eksilet på to plan som artet seg forskjellig: Et ytre plan i samhandling med det svenske samfunnet rundt dem og et indre plan i den private sonen. For svært mange artet livet seg vesentlig forskjellig på de to planene. Hovedkonklusjonen er at eksilet var preget av stor grad av normalitet på det ytre plan. De aller fleste av de intervjuede opplevde livet i det svenske samfunnet som en tilnærmet normalisert tilværelse. Funnene kan virke overraskende konteksten tatt i betraktning. Men det viser trolig at de klarte å sondre mellom det ytre eksilet i det svenske samfunnet, og det eksilet som ble levd i den private sfæren med betydelige utfordringer på mange plan.

Undersøkelsen viser at traumene befant seg på det indre planet. De intervjuedes mentale helse var sterkt berørt av hendelsene som hadde ledet opp til flukten, og samtlige hadde vært igjennom store og vedvarende påkjenninger. Alle i denne intervjugruppen levde med krevende opplevelser bak seg og en betydelig usikkerhet og angst under hele eksilet for sine nærmeste som var deportert.

Materialet viser imidlertid tydelige forskjeller mellom utvalgene i forhold til psykiske konsekvenser. De som hadde de sterkeste utfordringene, var unge som kom uten noen av foreldrene. Denne gruppen hadde det krevende gjennom hele eksilet og spesielt da dødsbudskapene kom. I de tilfellene der ingen beskjed ble mottatt, måtte de gradvis ta inn over seg erkjennelsen av at de deporterte var døde og at de var igjen alene.

Barn og unge som kom til Sverige med mor, og der far var deportert, hadde også store utfordringer. Mødrene som var i eksil med eneomsorg for sine barn og med uvisshet om skjebnen til sine deporterte ektefeller, var alle i ekstreme livssituasjoner. Mødrene taklet dette forskjellig, men materialet viser at der hvor sønn eller datter måtte være mors omsorgsperson, ble dette påkjenninger som har preget dem gjennom livet. Når mor ikke orket eller ønsket å dele sin sorg og bekymring med andre, ble barna de eneste vitnene. En av konsekvensene var at de ble modne for tidlig og for fort.

Men også de som kom med begge foreldre, hadde hatt opplevelser som var særdeles krevende for et barn. Det er eksempler i materialet som viser hvilke langvarige

⁴⁵⁷ Informant nr. 17 i intervju 17. november 2010.

⁴⁵⁸ Informant nr. 28 i intervju 30. mars 2011.

konsekvenser dette kunne få, og historien om barnet på fem og et halvt år som endret seg fra et «normalt» barn til et «vanskelig» barn etter flukten, viser hvordan ekstrem utrygghet kan endre et barns psyke selv med begge foreldre hos seg.

Skyld og skyldfølelse er kjente psykiske konsekvenser hos overlevende etter katastrofer, og enkelte i denne studien har også fortalt, direkte og indirekte, at de fortsatt bærer med seg følelser av skyld. Det er to ulike typer skyldfølelse de beskriver. Den ene er generell og skyldfølelsen er knyttet til egen overlevelse: «Hvorfor ikke meg?» Hos andre er skyldfølelsen knyttet til omstendighetene rundt arrestasjon av nære pårørende. I disse tilfellene pålegger de seg selv et ansvar for det som skjedde, som, selv om det er irrasjonelt, gir en forklaring. Dette samsvarer med Irene Levins funn der hun forklarer slike reaksjoner med at situasjonen derved ble håndterbar og ga mening i en meningsløs verden. Men, som Levin påpeker: «Men dette var også et toegget sverd, fordi ved å påta seg ansvar, ble de også en slags skyldige».⁴⁵⁹ Det er eksempler i dette materialet som viser at skyldfølelse har hatt betydelig fysiske så vel som psykiske konsekvenser.

Det svenske samfunnet ser ut til å ha gitt en ramme av trygghet rundt de norske, jødiske barna og ungdommene som var der i krigsårene. I utgangspunktet var de alle blitt hjemløse. De norske hjemmene var brutt opp og forlatt, noe som i seg selv er komplekst og utfordrende. De ble plassert i Sverige, i mange tilfeller ikke der de selv ønsket, men der norske og svenske myndigheter besluttet at de skulle bo. De måtte tilpasse seg et nytt samfunn som ikke var vesensforskjellig fra det norske, men likevel annerledes.

Hele tjuefire svarte at de ikke hadde kjent på ytre utrygghet under eksilet, og bare tre fryktet tysk okkupasjon. Ytre sett hadde derfor de fleste som ble intervjuet, det rimelig greit i det svenske samfunnet, inkludert i skolen. De aller fleste har gode og positive minner fra tiden i svensk skole og av de svenske lærerne. I det store og hele virker det som om skolegangen de hadde i Sverige var normaliserende og bra. Av de som var i folkeskolealder, oppgir hele åtte av ti at de opplevde skoletiden i Sverige som positiv med godt læringsutbytte. Men mange av dem hadde hatt store påkjenninger allerede forut for flukten. Det var påkjenninger som nødvendigvis måtte få konsekvenser i de fleste av livets situasjoner, og det er personer i dette materialet som sier de var så traumatisert at de ikke klarte å nyttiggjøre seg skolegangen.

Til tross for at oppholdet i Sverige på det ytre planet i hovedsak blir husket som positivt og «normalt», er det bare to som sier eksplisitt at de har hatt et positivt utbytte av eksilet. En av dem fikk påbegynt en utdanning hun ikke ville fått i Norge, og en påpeker at den svenske barneskolen var meget god og ga mange impulser hun har hatt glede av senere. Tjueåtte sier

⁴⁵⁹ Levin, 2001, 379.

de ikke fikk noe utbytte av eksilet og at det var tapte år på de fleste plan, bl.a. at de gikk glipp av utdanning. Flere ble, forståelig nok, direkte provosert av spørsmålet om de hadde hatt noe positivt utbytte av eksilet, og de påpekte at man måtte se det i sammenheng med hvorfor de var der.

Det er ikke mange av de intervjuede som oppgir at de har møtt antisemittisme og diskriminering selv om dette dukket opp på så vel private som mer offentlige arenaer. Men at antisemittismen var til stede i det offisielle Sverige, blir dokumentert gjennom de standardiserte brevene fra Norrköpingpolitiet der de ensidig går mot å gi jødiske flyktninger oppholdstillatelse i byen. Det er imidlertid ikke funnet lignende argumentasjon fra svensk politi i andre politidistrikter i noen av de andre mappene som er gjennomgått i det svenske riksarkivet på Marieberg, i alt førtien sentralmapper. Sosialstyrelsen har sett bort fra innsigelsene, og ingen informantfamilie fikk avslag på sine søknader om videre oppholdstillatelse.

Søknad om arbeidstillatelse ble ofte avvist uten at det lå noe annet diskriminerende i det enn at svenske myndigheter prioriterte egne borgere på arbeidsmarkedet, og at de ønsket å sette de norske flyktningene inn på områder hvor det var stort behov for arbeidskraft, spesielt innenfor jord- og skogbruk. Materialet viser at alle friske fedre og tre av de enslige mødrene, var i arbeid i løpet av våren 1943. Yrkesaktiviteten for mødrene i dette utvalget økte ikke merkbart under eksilet i noen av gruppene. Dette er representativt for kvinner på den tiden, men bakgrunns materialet viser at flere av kvinnene stelte for mange familiemedlemmer i en utvidet familie, og at noen også hadde pleieoppgaver for syke foreldre. Vi må videre ta i betraktning at de enslige kvinnene var i en traumatiserende kontekst der alle hadde ektefeller som var deportert, og hvis skjebne var uavklart.

Flukt og eksil synes i liten grad å ha endret familienes forhold til religion og religiøs aktivitet. Kun en oppga at foreldrene hadde blitt mer religiøse etter den tyske okkupasjonen, at denne endringen hadde kommet før flukten og vedvart under eksilet. En mente også at det ytre presset mot jødene generelt hadde styrket den religiøse tilnærmingen. Det var langt færre som holdt kosher i Sverige i forhold til hva de hadde gjort i Norge. Om dette hadde religiøse og/eller andre årsaker, er uklart for informantene. Dette var en trend som hadde begynt lenge før flukt og eksil og fortsatt etter krigen. Noe annet tydelig religiøst tradisjonsbrudd synes ikke å ha skjedd under eksilet i Sverige.

På samme måte som for alle andre, har jødisk identitet vært i endring alt etter hvilket storsamfunn jødene var i og hvilken tid de levde i, og det er ikke mulig å snakke om en allmenngyldig, fast jødisk identitet. Men like fram til «vår» tid var jødisk religion en sterk identitetsskapende faktor, sannsynligvis den sterkeste. Religion var derfor lenge den

sentrale fellesnevneren, men mistet mye av sin sterke kraft i møtet med den moderne tid. De sidene ved religionen som representerte tradisjoner, kultur og sosialt fellesskap knyttet fortsatt primærfamiliene til menighetene under eksilet. Materialet viser at også de som var definert som tradisjonelle, men ikke aktivt religiøse, forsøkte å overholde og markere de religiøse høytidene. Enkelte av de som sa de var sekulære, oppsøkte også synagogene under høytidene.

Samtlige ga imidlertid uttrykk for at de hadde hatt en bevisst jødisk identitet, men denne kan ha vært svakere enn den norske. Den norske identiteten synes å ha vært sterk under eksilet for samtlige av de intervjuede, uavhengig av religiøst ståsted. Dette inntrykket innbefatter hele gruppen, også flyktingene fra Mellom-Europa. Personene som er intervjuet i denne studien må derfor kunne sies å ha hatt en dobbel identitet under eksilet, både norsk og jødisk, men hos denne unge populasjonen synes den norske identiteten å ha vært dominerende. Her må det påpekes at refleksjon og erindring rundt et så vidt komplisert fenomen som identitet, kan være usikker når vi tar hensyn til deres alder under eksilet.

Barna måtte bli spesielt viktig for en gruppe som opplevde hele sin eksistens truet. Barna var fremtiden og inntrykket er at de ble hegnet om og passet på. I en situasjon der det lå en konstant usikkerhet om skjebnen til en stor del av Europas jøder, var det helt naturlig at barna ble betraktet som viktige og avgjørende for jødisk framtid. Dette materialet viser at de av informantene som hadde foreldre og andre nære pårørende, ble beskyttet og fikk så gode ytre vilkår som mulig. Dette var viktig som forebygging av mentale skader, men studien viser likevel at store mentale påkjenninger preget primærkildenes liv i eksil.

Selve flukten og påkjenningene den hadde medført, var en belastning som fulgte informantene inn i og gjennom eksilet. Freden ble opplevd med ulike og motstridende følelser hos de intervjuede: Glede, men samtidig sorg og en erkjennelse av at de mest sannsynlig hadde mistet sine. De hadde håpet til det siste, men informasjonene som kom på ulikt vis fra Tyskland og Polen, gjorde at de måtte erkjenne at de hadde mistet sine pårørende.

Kapittel 5. Livet etter 1945 - i skyggen av Holocaust

5.1 Innledning

I dette kapitlet skal vi følge de intervjuede fra det svenske eksilet og fram til 2010 og 2011. Den sentrale problemstillingen er knyttet til hvordan livet ble etter 1945, i skyggen av Holocaust?

Ingen i utvalget fikk tilbake noen av sine nærmeste som var deportert. De fleste ga uttrykk for at de aldri fikk noen offisiell bekreftelse på at de deporterte var døde. En familie har imidlertid funnet en dødsattest for faren på Internett. I følge den døde han av hjertesvikt i Auschwitz i februar 1943, men sønnen sier i intervjuet at man jo ikke kan vite om den var konstruert.⁴⁶⁰ To som var flyktninger fra Mellom- Europa, fikk etter krigen vite at fedrene hadde overlevd. En av dem hadde vært internert i Shanghai.⁴⁶¹ En annen far hadde klart å rømme fra en tysk leir øst i Polen og inn i Sovjetunionen. Der ble han arrestert, anklaget for å være spion og tilbrakte tretten, fjorten år i ulike russiske leire. Først i 1955 fikk familien vite at han var i live, og han ble overført fra Sovjet til Østerrike i en meget dårlig forfatning.⁴⁶²

Som nevnt tidligere, var det enkelte jødiske pasienter som levde gjennom okkupasjonsårene på norske sykehus. Moren til en som er intervjuet, ble akuttinnlagt på Ullevål natt til 26. november 1942 av en handlekraftig huslege, hospitalisert gjennom krigen og gjenforent med sine døtre sommeren 1945. Døtrene visste at moren var i live gjennom krigsårene takket være kontakter i Norge. Moren derimot visste ikke at døtrene hadde overlevd før i mai 1945. Faren og broren døde i Auschwitz.⁴⁶³

Med unntak av tre, reiste samtlige tilbake til Norge i løpet av 1945. Dette korresponderer med hva som kom fram i kapitlet om eksilet. Av de tolv Wienerbarna som var på Engabo, reiste åtte tilbake til Norge, mens fire reiste til familie i England, Skottland og USA. Fire av de åtte Wienerbarna som returnerte til Norge, emigrerte senere: en flyttet hjem til Wien, en tilbake til Sverige og to til USA. Tre av de fire gjenlevende Wienerbarna i Norge og ett i England, er intervjuet i forbindelse med denne oppgaven.

De to Nansenbarna som hadde vært på barnehjemmet i Holbergs gt. før de kom til Engabo, returnerte også til Norge. En av dem flyttet inn igjen på det reetablerte barnehjemmet i Holbergs gt., mens en flyttet til fosterforeldre, og han er intervjuet. Fostermoren hadde arbeidet på barnehjemmet før flukten i 1942. I tillegg er et av Nansenbarna som bodde i

⁴⁶⁰ Informant nr. 25 i intervju 4. februar 2011.

⁴⁶¹ Informant nr. 2 i intervju 1. og 2. juni 2010.

⁴⁶² Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010.

⁴⁶³ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

Norge med foreldrene, men som etter flukten var på Engabo, intervjuet i Sverige der han bosatte seg med foreldrene etter 1945. Det var ytterligere ett Nansenbarn på Engabo. Hun emigrerte til Canada der hun fortsatt lever. Det er identifisert i hvert fall tre norske, jødiske barn på Engabo. En av disse emigrerte til Australia sammen med sine foreldre, en flyttet tilbake til Norge, mens videre skjebne er uavklart for en. En giftet seg i Sverige hvor hun bodde i mange år, men hun er nå bosatt i Oslo. Tre giftet seg med svenske ektefeller og flyttet tilbake til Sverige. En giftet seg i Danmark. I dette kapitlet ses hele utvalget under ett for å kunne ivareta anonymiteten best mulig.

5.2 Tilbake til Norge

Det var en selvfølge for flertallet av de norske flyktningene at de skulle hjem. Flukt og eksil hadde representert påkjenninger for alle, men i varierende grad. Det som skilte de jødisk-norske fra de norsk-norske var konsekvensene av Holocaust. For de norske jødene hadde de alliertes seier avdekket følgene av nazistenes jødeforfølgelser. Bekymringene for de savnede slektningene var avløst av visshet og sorg. I tillegg var det en betydelig usikkerhet knyttet til hva som faktisk ventet jødene i Norge. Jødisk eiendom var blitt ekspropriert av nazimyndighetene i henhold til «Lov om inndragning av formue som tilhører jøder» av 26. oktober 1942.⁴⁶⁴ Konsekvensene av nazimyndighetenes ekspropriasjon og konfiskasjon uavklart, og mange foreldre/fedre/mødre reiste før den øvrige familien for å få oversikt over forholdene. Et annet forhold som også var uavklart, var hvilke holdninger befolkningen hjemme ville møte dem med. De var usikre på i hvilken grad ettervirkningene av en massiv, nazistisk antisemittisk propaganda fortsatt fantes i befolkningen og ikke bare blant de som var/hadde vært nazister.

Tjuesju av de som er intervjuet, flyttet tilbake til Norge etter frigjøringen, men for barna på Engabo ble det, som tidligere påpekt, ingen enkel retur til Norge. De tilhørte gruppen med statsløse som den norske regjeringen ikke hadde villet gi noen garanti om ny oppholdstillatelse i Norge *før* freden.⁴⁶⁵ En representant fra Den norske legasjonen oppsøkte Engabo og henvendte seg direkte til barna og ungdommene: «Hva skal dere tilbake i Norge å gjøre?»⁴⁶⁶ Han hadde individuelle samtaler med hver av beboerne, men alle sa det samme: De følte seg norske og ville tilbake. «Vi var statsløse, og på den tiden var ikke Norge interessert i å ha inn noen statsløse i Norge.»⁴⁴⁹ Men de ti barna og

⁴⁶⁴ Etter denne «loven» ble alle norske, jødiske husstander, forretninger, fabrikker, religiøse og kulturelle virksomheter etc. erklært som konkursbo og inndratt: NOU 1997: 22. *Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig. Utredning fra utvalget som kartla hva som skjedde med jødernes eiendeler i Norge under den 2. verdenskrig og oppgjøret etter krigen.* (Skarpnesutvalget)

⁴⁶⁵ J.fr. 2.2 og 2.4.

⁴⁶⁶ Informant nr. 1 i intervju 22. april 2010

ungdommene fra Engabo som skulle returnere til Norge, fikk tilslutt innreisetillatelse og dro tilbake 19. september 1945.⁴⁶⁷

De flyttet tilbake til Holbergs gt. 21 i Oslo, og barnehjemmet ble etablert på nytt for tredje gang. Barnehjemmet var også fullstendig ribbet, og en av informantene husker at Røde Kors skaffet dem senger. På spørsmål om hvordan forholdet var til naboene, svarte han: «Jeg husker vi så ‘stripete’ naboer i kjoler sydd av barnehjemmets gardiner.»⁴⁶⁸ Nina Hasvold giftet seg med tysk-danske Peter Meyer allerede under eksilet i Sverige, men fulgte de ti barna og ungdommene tilbake til Oslo. Hun flyttet etter kort tid til Danmark, og moren til en av ungdommene tok over som bestyrerinne i 1946. Hun hadde overlevd krigen internert i Østerrike.⁴⁶⁹

5.3 Reetablering

Holder vi barnehjemsbeboerne utenfor, svarer seksten av de tjuetre som visste noe om dette, at familien hadde hatt anstrengt eller dårlig økonomi under reetableringen i Norge. De fleste i dette materialet var fortsatt barn og unge da de kom tilbake til Norge. Deres innsikt i og forståelse av hva som var den faktiske situasjonen mor og/eller far sto overfor i reetableringen, må nødvendigvis være ufullstendig. Konsekvensene av den økonomiske likvidasjonen familiene var utsatt for under andre verdenskrig, de senere booppgjørene og det endelige restitusjonsoppgjøret, kan derfor ikke bli inngående drøftet.

De eldste, som selv ble aktive i å bygge opp igjen familiens hjem og næringsvirksomhet, blir de som mest representativt kan fortelle om utfordringene de sto overfor. Samtlige av de som hadde vært forretningsdrivende, kom hjem til tømte varelagre og tomme lokaler der også butikkinnredningen i de fleste tilfellene var solgt.⁴⁷⁰ Men ett unntak, startet samtlige som hadde vært forretningsdrivende, opp igjen næringsvirksomheten. To av mødrene, som hadde vært hjemmeværende før krigen, bygde opp igjen familiens næringsvirksomhet og drev dem videre i mange år. Enkelte av de eldste som jeg har intervjuet, hadde arbeidet under eksilet og fortsatte å arbeide etter hjemkomsten. To av disse reetablerte foreldrenes forretningsdrift, og begge understreket at familiens gamle bankforbindelser hadde gitt dem nødvendig kreditt. Begge opplyste at det var kjøpekraft blant folk og etter så lang tid med varemangel, fikk de betydelig pågang av kunder, men utfordringen var å skaffe varer. «De

⁴⁶⁷ Informant nr. 5 i intervju 3. juli 2010.

⁴⁶⁸ Informant nr. 5 i intervju 3. juli 2010.

⁴⁶⁹ Mendelsohn, 1986, 518: Fra 1948 ble driften lagt ned og bestyrerinnen tok de gjenværende barn og unge i pensjon. Etterhvert som beboerne ble voksne, flyttet de ut og også pensjonatdriften ble etter hvert avviklet rundt 1960.

⁴⁷⁰ Informant nr. 3 i intervju 3. juni 2010.

kunne selge hva som helst i 1945, men det var jo ikke noe mye å selge. Det var mangel på alt». ⁴⁷¹

I dette materialet fikk alle etter en tid tilbake leilighetene og husene de hadde flyktet fra. Dette var foreldregenerasjonens ansvar og utfordringer som ikke barn og unge fikk fullgod innsikt i. Men de husker godt hva som møtte dem: Status for de fleste var at de kom tilbake til hjem som var fullstendig ribbet og i mange tilfeller også ramponert. Bare en opplyste at hjemmet hadde vært intakt da de kom tilbake med innbo og alt, men at huset bar preg av hard bruk og «parkettgulvene var ødelagt av tyskernes jernbeslåtte hæler og det var skuddsår i taket.» ⁴⁷² De fleste mente at norske nazifamilier hadde flyttet inn i boligene, mens enkelte var brukt av tyskerne til ulike formål.

Enkelte av informantene hadde opplevd at de ble kastet ut av hjemmet da fedrene var arrestert 26. oktober 1942, og hadde i de fleste tilfellene måttet forlate alt. En kvinne fortalte under intervjuet at da faren kom tilbake i mai 1945, bodde det en tysk familie i huset deres. Faren ga dem 14 dager på å flytte ut, men de protesterte på fristen som de mente var for kort. Da hadde faren sagt: «Vi fikk ti minutter!» ⁴⁷³

En familie kom hjem til tomt og skittent hus: «[...] men mamma forlangte full rengjøring. De tok da gamle nazister fra fengslet, og de fikk stå her og skrubbe hele huset helt rent. Det var en malermester som het Vik, men som vi bare kalte for Svik, han var leder for dem. De vaska hele huset, tak og vegger og alt som var. Men møbler og annet inventar måtte vi gå og finne rundt omkring hos forskjellige nazister.» De fant igjen en del, bl.a. malerier som hang på veggene hos nazister i byen. ⁴⁷⁴

I noen få tilfeller hadde foreldrene rukket å plassere eiendeler hos kjente. I andre tilfeller hadde naboer og venner hentet ut inventar og innbo før huset eller leiligheten ble tatt av nazi-myndighetene. Alle som hadde hjulpet til med å holde jødiske eiendeler unna inndragningen, hadde risikert straff. ⁴⁷⁵ Noen spilte et høyt spill i forsøkene på å hjelpe til. En av de som er intervjuet, fortalte at en god venn av familien fikk overta hele familiens bo ved å spille rollen som antisemittisk kreditor. Vennen hadde oppsøkt myndighetene og fortalte om jøden [...] som skyldte ham mye penger og gjorde krav på boet. Kravet ble akseptert, vennen tømte huset og innboet ble lagret på en låve utenfor byen. «[...], bildene, møblene; alt fikk vi igjen». ⁴⁷⁶ Denne historien er imidlertid unntaket. ⁴⁷⁷

⁴⁷¹ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

⁴⁷² Informant nr. 13 i intervju 3. november 2010.

⁴⁷³ Informant nr. 26 i intervju 17. februar 2011.

⁴⁷⁴ Informant nr. 25 i intervju 4. februar 2011.

⁴⁷⁵ NS-loven av 26.10.1942 om inndragning av formue som tilhørte jøder, satte en strafferamme på inntil 6 års fengsel for personer som forsøkte å unndra eller hjalp til å unndra jødisk eiendom fra beslagleggelse.

⁴⁷⁶ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

Ikke alle fikk like hyggelige møter med naboer og andre som de hadde overlatt eiendeler til. Flere av informantene fortalte at de ikke hadde fått tilbake verdigjenstander som var gjemt hos naboer og andre bekjente, og disse historiene er spesielt såre for informantene. De påpeker at det er ikke gjenstandene i seg selv som er det sentrale, men den menneskelige skuffelsen. En hadde overlatt to diamantringer til en bekjent, men da hun kom for å hente dem etter krigen, fikk hun tilbake bare den ene og minste. Da moren påpekte dette, fikk hun til svar: «Vær glad du lever.»⁴⁷⁸

5.4 Utdanning og yrkesaktivitet

De som er intervjuet var mellom sju og tjueto år da de kom tilbake. De minste fortsatte på folkeskolen, mens de eldste arbeidet. En betydelig andel av utvalget tok examen artium, og de avsluttet gymnaset mellom 1944 og 1957. I dette utvalget tok ti kvinner og ti menn artium, det er to tredjedeler av alle som er intervjuet.⁴⁷⁹ Noe over halvparten av kvinnene tok høyere utdanning mot to tredjedeler av mennene.⁴⁸⁰ Dette er også tall som er vesentlig forskjellig fra den norske studentpopulasjonen.⁴⁸¹ Samlet ligger informantene også langt over landsgjennomsnittet for utdanningsnivå.⁴⁸²

De som ble foreldreløse eller som har måttet leve livene uten foreldrene, ble rammet hardt på mange måter, og flere av dem sier at krigen frarøvet dem mulighetene ikke bare for normale hjem, men også for en god utdanning.⁴⁸³

⁴⁷⁷ Det mest vanlige i dette materialet er at familiene fant igjen enkelte av sine eiendeler via protokollene fra bobeslagene hos Tilbakeføringskontoret. Tilbakeføringskontoret overtok umiddelbart etter frigjøringen Likvidasjonsstyrets arkiv, og tok utgangspunkt i dette i arbeidet med å oppspore og tilbakeføre verdier. De eldste informantene forteller at de i noen tilfeller fikk informasjon om hvilke auksjonsforretninger som hadde solgt eiendelene. Noen av disse hadde gode og nøyaktige oversikter som gjorde det enkelt å spore opp eiendeler, mens andre auksjonsfirmaer ikke hadde noe ryddig system. Det ble opprettet oppsamlingssentraler der inventar og annet beslaglagt bo var samlet og hvor noen fant igjen enkelte eiendeler. Andre fikk igjen eiendeler ved hjelp av naboer som var informert om hvem som hadde tatt/fått eiendeler fra det beslaglagte boet. Oppgaven med å tilbakeføre eiendeler viser seg å være vanskelig av flere grunner. Etter en avtale mellom tyskerne og Quislings styre, ble alt gull, sølv og smykker ført til Tyskland uten å bli registrert. Andre verdigjenstander ble også holdt utenfor registre, noe ble fordelt til nazistenes organisasjoner og enkeltpersoner tusket til seg verdier før innholdet i boene ble registrert.

⁴⁷⁸ Informant nr. 17 i intervju 17. november 2010.

⁴⁷⁹ Særlig for kvinnene avviker en artianerandel på 67 % betydelig fra situasjonen i befolkningen forøvrig der andelen kvinnelige artianere bare var 37 % i 1946. Kvinneandelen økte svakt utover på femtitallet og var i 1956 42,5 %: Statistisk Sentralbyrå, Statistisk årbok 1955, 252: <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/1955.pdf>. Lest 23. mars 2013; <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/ht-040230-189.html>. Lest 23. mars 2013.

⁴⁸⁰ Høgere utdanning er definert som utdanning på universitets- eller høgskolenivå der opptakskravet var examen artium.

⁴⁸¹ Statistisk sentralbyrå 1966: Undervisningsstatistikk 1964-65. Hefte V. Universiteter og høgskoler, 8. I 1959 var bare en femtedel av studentene ved norske, høyere læresteder kvinner og dette viste bare en svak økning til en fjerdedel i 1964.

⁴⁸² Det er vanskelig å finne helt sammenlignbare data, men ser vi på andelen av befolkningen på seksten år og over i forhold til høyeste fullførte utdanning, er tallene slik for universitet- og høgskolenivå: 1950: 3,0 %, 1960: 4,2 %, 1970: 6,7 %: <http://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/5-5-18t.txt>. Lest 23. mars 2013.

⁴⁸³ Informant 27 i intervju 16. mars 2011, informant nr. 25 i intervju 4. februar 2011, informant nr. 8 i intervju 27. august 2010 og informant nr. 29 i intervju 4. april 2011.

To i utvalget har studert i Tyskland, og en av dem sier det var nokså spesielt å komme dit etter krigen. Han sier det kjentes i magen i begynnelsen når de satt på toget, og det kom billettkontrollører i sine velkjente grønne uniformer.⁴⁸⁴

Også i forhold til yrkesaktivitet adskiller kvinnene i dette utvalget seg vesentlig fra hva som var situasjonen i Norge. Tretten av de femten kvinnene har vært yrkesaktive hele eller store deler av sitt voksne liv. To av kvinnene har vært hjemmearbeidende. Til sammenligning viste folketellingen for 1960 at bare rundt en fjerdedel av kvinner over femten år var yrkesaktive.⁴⁸⁵ Samtlige av mennene i utvalget har vært yrkesaktive.

De som er intervjuet har vært yrkesutøvere innen et bredt felt i det norske samfunnet. Ti av mennene har vært selvstendig næringsdrivende, mens sju har vært ledere, enten i egen virksomhet, eller i privat eller offentlig sektor. Fire av kvinnene har vært selvstendig næringsdrivende, og tre har vært ledere, to i offentlig sektor og en i privat.

En av de intervjuede ble ansatt på landssvikeravdelingen på Viktoria terrasse fra 1945 og sier hun var den eneste jødingen som arbeidet der. Hennes sjef fikk Maria Quislings sak, og hun har selv en hypotese om at han fikk den for at Maria Quisling skulle konfronteres med en jødinne. Informanten opplevde avhørene som forferdelige. Hun oppfattet ikke Maria Quisling som noen angrende synder, og sier at hun bare svarte med korte svar og virket iskald. «Jeg klarte ikke å se på henne. Det gikk ikke.»

Ved et forhør på Ilebu, gamle Grini, der landssvikere var internert etter krigen, hadde denne kvinnen enda en lite hyggelig opplevelse: Hun var der sammen med sin sjef for å foreta avhør. «Så kommer det inn en og en fange av gangen og blir forhørt. Og så kommer det inn en, og når han får se meg, er det første han sier: ‘Og jeg som trodde det ikke fantes noen flere jøder igjen.’ Og min sjef, jeg trodde han skulle drepe han, jeg.[...] Og hvordan kan man si noe sånt noe etter...? Jeg vet ikke.»⁴⁸⁶

5.5 Familiære forhold

Dette materialet viser et betydelig tradisjonsbrudd når det gjelder giftemål mellom jøder og ikke-jøder i etterkrigstiden. I informantgruppen, som var en mellomkrigsgenerasjon, har seks kvinner og seks menn kvinner giftet seg ikke-jødisk. I gruppens foreldregenerasjon var samtlige foreldrepar jødisk gift. En mor hadde tilhørt et kristent trossamfunn, men hadde konverterte til jødedommen. Samtlige kvinner og tretten av mennene har vært gift. En kvinne giftet seg under eksilet mens de øvrige giftet seg etter retur til Norge. En av ektefellene i dette materialet konverterte til mosaisk tro før de giftet seg.

⁴⁸⁴ Informant nr. 18 i intervju 2. desember 2010.

⁴⁸⁵ <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/1965.pdf>. Lest 23.mars 2013.

⁴⁸⁶ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

En av grunnene til at så vidt mange giftet seg ikke-jødisk, kan ha direkte sammenheng med det som skjedde under krigen. Det ville vært mange flere jødiske partnere å velge mellom om ikke så mange ble borte, ble det påpekt i flere av intervjuene.

I enkelte av intervjuene ble blandede ekteskap kommentert, og en fortalte om en søster som var forlovet med en ikke-jødisk mann og omtalte dette som «veldig traumatisk på den tiden.» Faren hadde vært ulykkelig og var ikke til stede i bryllupet, men hun var usikker på om det var av religiøse eller av tradisjonelle grunner. Hun giftet seg selv ikke-jødisk en god del år senere og påpekte at dette forholdet var blitt akseptert fullt ut, og at holdningene i det jødiske miljøet var endret.⁴⁸⁷ I en familiehistorie disse søsknene har skrevet, kommenterer de endringene i holdninger til blandede ekteskap, og påpeker ansvaret de føler for å fortelle den jødiske familiehistorien videre: «Når man bor i et sekularisert, vestlig land hvor antisemittisme og press fra omverdenen er relativt liten, blir assimilasjonstendensen sterk. Fordi situasjonen er slik den er, er det maktpåliggende for oss å fortelle neste generasjoner om våre røtter, hvor de kom fra og deres tilpasning til et nytt land og samfunn.»⁴⁸⁸

Enkelte har påpekt at det kan være krevende for barn å ha foreldre som tilhører to ulike konfesjoner. En sa dette slik: «Det var kanskje tøft å være jøde, men de ville kanskje få det verre om de hadde foreldre tilhørende to forskjellige religioner. Et slikt skisma ville jeg ikke utsette mine barn for.»⁴⁸⁹

Navn knyttes sterkt til identitet. Samtlige kvinner i utvalget tok ektemannens etternavn da de giftet seg, noe som var vanlige i Norge på den tiden. De som giftet seg ikke-jødisk har derved ikke-jødiske familienavn. To av mennene og en av kvinnene har skiftet fornavn til mer norsk klingende navn. En av mennene har fornorsket etternavnet. En sier navnet har vært en belastning i blant fordi han har blitt identifisert med det tyske. Han vurderte i mange år å bytte til et skandinavisk navn, og sier han fortsatt understreker at han er østerriksk og ikke tysk.⁴⁹⁰

Mange i utvalget har selv fått en stor etterslekt. En av kvinnene viste fram bilde av sine barn, barnebarn og oldebarn mens hun sa: «Så Holocaust har ikke fått ødelagt alt. Det sier jeg mange ganger når jeg tenker på hvor mange jeg har fortsatt, - hvor mange de ikke fikk fatt på.»⁴⁹¹ Men det er også eksempel på at frykten for et nytt Holocaust har fått enkelte til ikke å få barn. En sa under intervjuet at det alltid hadde ligget en utrygghet og angst i

⁴⁸⁷ Informant nr. 9 i intervju 31. august 2010.

⁴⁸⁸ Fra informant nr. 14. Privat familiehistorie: «Hvor kom de fra? Hvorfor reiste de? Hvem er vi?» 2004.

⁴⁸⁹ Informant nr. 22 i intervju 14. januar 2011.

⁴⁹⁰ Informant nr. 30 i intervju 12. april 2011.

⁴⁹¹ Informant nr. 26 i intervju 16. februar 2011.

underbevisstheten og at det var grunnen til at vedkommende hadde valgt ikke å få barn. «Hitler skulle ikke ta mine barn. Det vet jeg at jeg sa veldig eksakt, det lå der hele tiden.»⁴⁹²

5.6 Religiøsitet, identitet og integrering i etterkrigstiden

Da den jødiske minoriteten ble reetablert i Norge, kom to nye forhold til å prege jødisk liv, både individuelt og som gruppe: Konsekvensene av Holocaust og etableringen av staten Israel. Viser materialet endringer i religiøst liv, tradisjoner, kultur og identitet som kan skyldes Holocaust? Under eksilet levde informantene med en tydelig dobbel identitet: En sterk norsk identitet og parallelt en jødisk. Har opprettelsen av staten Israel hatt noen påvirkning på informantenes identitet og på jødisk integrering i det norske samfunnet etter krigen?

Religiøsitet i etterkrigstiden

Konsekvensene av Holocaust var til stede på mange plan i de norske jødernes liv, primært individuelt og familiært, men også i menighetslivet. Det religiøse livet i menighetene ble preget av bortfallet av jødiske menn, men også av en sekulær tendens. Ved at færre kom på gudstjenester utenom de store helligdagene, var det lenge utfordrende for menighetene å få samlet en *minjan*, ti menn, som er nødvendig for å holde gudstjenester.

De som kaller seg *religiøse*, er halvert, men tallene er små, fire under eksilet mot to på intervjutidspunktet. Antallet som anser seg som *tradisjonelle* i den forstand at de markerer høytidene, og noen av dem også sabbaten, er uendret, fjorten. Antallet som anser seg som *sekulære* er elleve som under eksilet. En av de som ble intervjuet var medlem av et kristent kirkesamfunn, men ikke-religiøs. Han sa likevel i intervjuet at han ønsket å bli gravlagt på en jødisk gravlund. En informant er humanetiker, mens en person ikke oppga holdning til religion.

Flertallet ga uttrykk for at Holocaust ikke hadde endret deres holdninger til religion og hovedfunnet er at det ikke er store endringer i familienes religiøse ståsted i etterkrigstiden sammenlignet med eksilperioden. Kun en i utvalget sier at Holocaust forsterket troen og tilknytningen til jødisk tradisjon. Han gir også uttrykk for at hans jødiske bevissthet og identitet ble styrket etter et opphold i Israel.⁴⁹³ En av informantene svarte slik på spørsmålet om Holocaust hadde gjort noe med hennes religiøse tro: «Jeg brukte av og til for fleip å si at min barndom gikk opp i røyk gjennom skorsteinene i Auschwitz. Jeg tror det er mange som også sier at deres barnetro gikk også opp der.»⁴⁹⁴ En fortalte om moren som hadde pleid å tenne to sabbatslys hver fredag. Etter krigen hadde moren sagt at hun ikke var sikker på om

⁴⁹² Informant nr. 28 i intervju 30. mars 2011.

⁴⁹³ Informant nr. 13 i intervju 3. november 2010.

⁴⁹⁴ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

hun skulle fortsette med det for hun visste ikke hvor Gud hadde vært når han har berøvet så mye.⁴⁹⁵ Dette spørsmålet er stilt utallige ganger av troende av ulike konfesjoner i årene etter Holocaust: Hvor var Gud? Spørsmålet er også er stilt av enkelte som er intervjuet i denne studien. En sier hun svarer slik som Golda Meir en gang skal ha svart: «'Gud hadde så mycket att gjöra at han hadde inte tid att titta ner.' Der er mitt svar også, mer kan jeg jo ikke si.»⁴⁹⁶ En formulerte seg slik: «Iblant tror jeg det finnes en gud, men så tenker jeg: Om du fantes, hvorfor hjalp du meg ikke når jeg behøvde det?»⁴⁹⁷

Antall hushold som overholder de jødiske spisereglene, har fortsatt å synke etter 1945, og det var kun to av informantene som fortsatt holdt kosher i 2011.⁴⁹⁸ Grunnene er mange og individuelle og kan være uttrykk for endringer i religionens rolle i folks dagligliv, men også av en religion i utvikling. Andre forklaringer kan være nye kjønnsroller med yrkesaktive kvinner og prioritering av tidsbruk. Hos enkelte kan det være forklaringsmodeller som er relatert til Holocaust. En av informantene refererte en samtale mellom en kusine og moren etter krigen. Kusinen hadde spurt hvorfor de ikke holdt kosher lenger? Moren skal ha svart: «Nei, hvorfor skulle vi det? Du så jo hva som skjedde under krigen. Vi holdt oss til reglene, men det hjalp jo ikke, så hvorfor skulle vi det nå?»⁴⁹⁹

Menigheten i Oslo er ortodoks, og blant de intervjuede er det enkelte som gjerne hadde sett det var grunnlag for en reformert menighet der også kvinnene var likestilt: «Men jeg skulle kanskje ønske at det hadde vært flere av oss, slik at vi hadde hatt to menigheter og man kunne velge. [...] Men det hadde vært veldig greit å ha en menighet hvor man er likeverdige. [...] Du føler en samhörighet som er..., istedenfor å bli forvist til et galleri.»⁵⁰⁰

De som er intervjuet i denne studien, er foreldre til femtiåtte barn. Hovedinntrykket er at der hvor primærkildene giftet seg jødiske, er barna i en viss, men varierende grad, oppdratt i jødisk tradisjon. De blandede ekteskapene i dette utvalget og i neste generasjon, viser et mangfold i forhold til religionstilnærming. Barn og barnebarn er oppdratt jødisk, kristenhumanistisk, humanistisk eller sekulært. Informantene har fortalt om varierende utfordringer knyttet til de religiøse og andre verdivalg de sto overfor. I ett tilfelle synes foreldrene å være utpreget pragmatisk og avslappet: Et informantbarn er gift med en kristen kvinne, og de er bosatt utenfor Norges grenser. Et av barna hadde spurt moren: «Am I Jewish or am I Christian?» Moren svarte: “When you are with me, you are a Christian, and

⁴⁹⁵ Informant nr. 3 i intervju 2. juni 2010.

⁴⁹⁶ Informant nr. 28 i intervju 30. mars 2011.

⁴⁹⁷ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

⁴⁹⁸ Kieding Banik og Levin, 2010, 184: Dette er betydelig lavere enn det Irene Levin fant i sin undersøkelse i 2003 da om lag en tredjedel holdt hel eller delvis kosher.

⁴⁹⁹ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

⁵⁰⁰ Informant nr. 15 i intervju 11. november 2010.

when you are with dad, you are Jewish.” “Så det er så greit så,” sa farmoren. “Det er ikke noe problem.”⁵⁰¹

«Mine barn er ikke oppdratt som jøder, jeg valgte bevisst å ikke gjøre det.» Dette sier en annen av de som er intervjuet. Hun understreket at den ikke-jødiske ektefellen ikke la noe press på dette verdivalget, men begrunner valget med at hun har en følelse av å være fremmed overfor det religiøse i jødedommen.⁵⁰²

Identitet og integrering

Den doble identiteten, norsk og jødisk, som ble beskrevet under eksilet, fortsatte i etterkrigstiden, men den jødiske identiteten blir tydeligere når informantene forteller fra sin voksenperiode. I denne perioden har identitetsutfordringene vært annerledes enn under eksilet. De fleste er medlemmer av de mosaiske trossamfunn selv om de kun går i synagogen av og til og primært på høytidsdager. De to som definerer seg som religiøse, knytter sin jødiske identitet til religiøs aktivitet i tillegg til kulturell og sosial jødisk aktivitet. De som definerer seg som tradisjonelle jøder, knytter sin jødiske identitet primært til kulturell og sosial aktivitet. Flere er aktive i sosiale og kulturelle aktiviteter knyttet til menighetene, men også i venneforeninger ved de jødiske museene og Holocaust-senteret. En sa det slik: «Jeg er liksom blitt ganske fremmed for det religiøse i jødedommen etter hvert, det er meg nokså fremmed. Men jeg er jo jøde og [...] så engasjerer jeg meg i det sosiale livet i menigheten.»⁵⁰³

Dette viser at det er andre elementer enn det religiøse som er sterke jødiske markører for intervjugruppen. Men også de sekulære og de som er medlem av andre trossamfunn, understreket i intervjuene at de kjenner på en jødisk identitet og har jødiske venner i sin privatsfære selv om de ikke er med i organisert, jødisk aktivitet i menighet eller andre steder. Det er kun en i utvalget som ikke har hatt etablerte kontakter med jødiske venner, miljøer eller menighet i etterkrigstiden, men vedkommende understreker likevel at han gjerne omtaler at han er jøde, og at han er stolt over det.⁵⁰⁴

Banik hevder at man har en samhørighetsfølelse fordi man har en tanke om en felles historie og kultur». ⁵⁰⁵ Nesten samtlige av de som er intervjuet, er da også tydelige på at de føler seg knyttet til en felles, jødisk arv. «Hvis hensikten med Holocaust var, bortsett fra å utrydde jødedommen, å få mulige overlevende til å forlate jødedommen, så vil jeg si det var

⁵⁰¹ Informant nr.15 11. november 2010.

⁵⁰² Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

⁵⁰³ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

⁵⁰⁴ Informant nr. 30 i intervju 12. april 2011.

⁵⁰⁵ Banik, 2009, 34.

omvendt. Jeg tror eventuelt at dette ble styrket, men bare det tradisjonelle i meg. Jeg er jo ikke dypt religiøs, men jo større trykket er utenfra, jo sterkere blir samholdet.»⁵⁰⁶

Flere av dem jeg har intervjuet, har imidlertid gitt uttrykk for at de har hatt utfordringer gjennom livet knyttet til sin jødiske identitet, og enkelte av disse har pekt på en opplevelse av å være annerledes. En som har valgt å leve et relativt assimilert liv, sier det slik: «Det jeg sitter igjen med, er ikke direkte traumer, det er ikke traumer fra krigen. Det som kanskje kan være traumatisk for meg, det er min jødiske identitet. [...] Da jeg var ung så sa jeg at enten skal jeg emigrere til Israel eller så vil jeg assimileres. Som regel så er jeg fornøyd med den avgjørelsen, men noen ganger så er jeg ikke helt overbevist. Det går på identitet, det går jo på det. Og jeg har ikke likt å være annerledes enn alle de andre barna på skolen, men det var du jo: Som jøde. Selv om du var godtatt og hva skal jeg si, var en av gruppen, så var du likevel ikke det. Så var du alltid annerledes, og ikke feiret du jul, og ikke gjorde du det og det.»⁵⁰⁷

Opprettelsen av staten Israel var viktig for de norske jødene på mange plan og var lenge en entydig positiv faktor som mange opplevde ga dem en opplevelse av større verdighet og som styrket deres jødiske identitet. Som Banik viser, lå det en forventning forankret i den sionistiske ideologien om at det jødiske folk skulle vende «hjem» til Israel. Med ett unntak, er dette ikke gjenspeilt i overveielene til de jeg har intervjuet.⁵⁰⁸ Noen få sier at de vurderte å flytte til Israel, men kun en gjorde det og flyttet raskt tilbake til Norge. En deltok som frivillig i den israelske hæren under krigen i 1948, men reiste hjem i etterkant av krigen.⁵⁰⁹ En annen arbeidet som helsearbeider under seks-dagers-krigen, men flyttet også hjem igjen.⁵¹⁰ De fleste har venner og familie i Israel og har vært der en eller flere ganger, men det virker ikke som opprettelsen av Israel har hatt noen vesentlig innvirkning på disse informantenes jødiske identitet eller påvirket deres integrering i det norske samfunnet.

Tendensen hos mange i det norske storsamfunnet til å knytte jødisk identitet opp til staten Israel har imidlertid blitt opplevd som krevende for flere. Identifiseringen av de norske jødene med Israel har i perioden fra 1948 til 2013 hatt varierende valører. Mens den israelske staten ble møtt med stor grad av solidaritet og norsk, politisk støtte de første årene, har dette gradvis endret seg med økende kritiske holdninger til Israels innenrikspolitikk, primært i forhold til palestinerne.

⁵⁰⁶ Informant nr. 22 i intervju 14. januar 2011.

⁵⁰⁷ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

⁵⁰⁸ Informant nr. 13 i intervju 3. november 2010.

⁵⁰⁹ Informant nr. 19 i intervju 7. januar 2011.

⁵¹⁰ Informant nr. 9 i intervju 30. august 2010.

Banik og Levin hevder at det endrede synet på Israel i de senere år, har gjort det vanskeligere å være jøde i Norge.⁵¹¹ Denne utviklingen blir bekreftet av mine funn. Flere har gitt uttrykk for at de mer kritiske og negative holdningene til Israel, har gitt merkbar økning i antisemittiske holdninger og stemninger i Norge. Antisemittismen døde ikke med Hitler. Flere har gitt uttrykk for at de frykter den latente antisemittismen, og at de derfor har holdt en lav profil. En sa det slik: «Jeg er bevisst mine jødiske røtter, men flagger det ikke for all verden.»⁵¹²

En kvinne sa hun hadde fått mer usikkerhet på grunn av Israels rolle, og hun opplevde at antisemittismen har våknet til liv. Hun fortalte at barnebarna blir utsatt for antisemittisme i sine skolemiljøer. «Og det er fortsatt det at man ikke snakker så mye om at man er jøde i alle sammenhenger. Det er ikke nødvendig heller.» Hun sier hun er «litt sint på Israel, kan de ikke tenke på oss. De tenker ikke at de har et visst ansvar overfor jøder i Europa. [...]» I sitt yrkesliv innen akademia hadde denne informantent møtt mye jødehets allerede på 1970-tallet fra norske radikale grupperinger lengst ute til venstresiden.⁵¹³

En av de intervjuede trakk også fram en annen konsekvens av at det er etablert en egen jødisk stat: «Når man var presset sammen i en getto så ble man tro mot hverandre. Nå når presset er borte, er det andre som tar ansvar for å bringe jødedommen videre. Den enkelte jøde i Diaspora har ikke lenger ansvar for å opprettholde jødedommen, dette ansvaret blir nå ivaretatt av Israel», sa han.⁵¹⁴

De aller fleste i dette materialet kan fortelle at de ble godt mottatt da de kom hjem i 1945, og at de fant støtte i sine gamle miljøer slik som tidligere vist. En presiserte i intervjuet at befolkningen på hjemstedet hadde støttet ham hele livet.⁵¹⁵ Men enkelte har blandede erfaringer fra den første tiden etter at de kom tilbake til Norge. En understreket at selv om hun følte at hun i all hovedsak ble ønsket velkommen, hadde hun hatt både positive og negative opplevelser. Hun sier hun følte seg litt utenfor og mener selv dette var en utenforfølelse som var knyttet til hennes jødiskhet. En episode sitter fortsatt fast: «Å ja, du er en av dem du, ja. Det hadde no vært bedre om dere hadde blitt tatt alle sammen da.» Dette var en engangsopplevelse, men et rått og brutalt møte med en kvinne på gata i hjembyen. Hun fortalte aldri om dette hjemme og sier at det ikke var for å beskytte foreldrene, men mer for å beskytte seg selv for kommentarer fra dem. En motsatt opplevelse hadde hun imidlertid flere ganger: «Det var en, en eldre mann som gikk med stakk og hver

⁵¹¹ Banik og Levin, 2010,

⁵¹² Informant nr. 5 i intervju 3. juli 2010.

⁵¹³ Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

⁵¹⁴ Informant nr. 22 i intervju 14. januar 2011.

⁵¹⁵ Informant nr. 24 i intervju 1. februar 2011.

gang han så meg så sa han at han ble så glad når han så meg: Det var et eller annet med at krigen var over, og dere er tilbake og nå er alt er på plass.»

Disse barna og ungdommene kom tilbake til skole og nabolag der de ble konfrontert med nazister, og de møtte barn av nazister i skole og fritid. Kvinnen som er sitert overfor, kom i samme klasse som to barn av NS-foreldre. Disse barna ble trakassert av en lærer, og kvinnen husker dette som helt forferdelig. Hun ble venninne med den ene, og de satte seg sammen i klassen. Hun forteller at da raste «frøken»: «Løven skal ikke sitte sammen med lammet». De to skolevenninnene har fortsatt kontakt.⁵¹⁶

Ytterligere en fortalte om en lignende situasjon: «I klassen min hadde jeg spesielt en kamerat, hvis foreldre hadde vært nazister, og jeg oppfattet vel at han derfor hadde det veldig tøft på skolen. Han ble ofte med meg hjem, og mine foreldre behandlet ham på samme måte som hvilken som helst av mine tallrike andre venner.[...] Via deres talemåte oppfattet jeg det alltid slik at denne gutten ikke var skyld i hva foreldrene hadde gjort.» Han berømmer sine foreldre for raushet og toleranse.⁵¹⁷

5.7 Åpenhet eller taushet om opplevelsene i ettertid

De som er intervjuet forteller at de i varierende grad har vært åpne om denne delen av livshistorien. Mange var tause i lang tid, men sier at de er blitt mer åpne innad i familien ettersom årene har gått. Tidsaspektet synes å ha gjort det lettere å fortelle, og for enkelte videreformidles historiene lettere til barnebarna enn til deres egne barn.

To tredjedeler av de intervjuede har valgt å være helt eller delvis åpne om sine opplevelser under det norske Holocaust. En tredjedel sier de har fortsatt å være tause, men samtlige av disse fortalte sin krigshistorie til meg i intervjuet. Bortsett fra at noen flere kvinner enn menn sier de har vært åpne, er det liten forskjell mellom kjønnene.

Få har vært åpne utenfor den nære familie, og enkelte har erfart at åpenheten har hatt sin pris. En kvinne har vært åpen i forhold til ektefelle, familie og venner, men har opplevd at venner ikke har trodd henne når hun har fortalt om sin families krigshistorie og om tap av familiemedlemmer. Hun bor i Sverige, og sier hun har et generelt inntrykk av at svenskene kjenner lite til realitetene omkring Holocaust.⁵¹⁸

⁵¹⁶ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011 og i biografisk notat mottatt på epost fra informanten 31. januar 2011.

⁵¹⁷ Informant nr. 22 i intervju 14. januar 2011.

⁵¹⁸ Informant nr. 9 i intervju 30. august 2010.

En kvinne hadde vært på skolen til ett av barnebarna og snakket om jødedommen, om å være jøde i Norge og om flukten til Sverige. Hun opplevde det som positivt at barnebarnet og skolen åpnet for dette.⁵¹⁹

En annen av kvinnene som selv har vært åpen om familiens skjebne under Holocaust, sier at det har vært krevende for barna å forholde seg til historien om hva deres foreldre og besteforeldre har vært igjennom, og enkelte av barna har opplevde mors og/eller fars historie som psykisk belastende.⁵²⁰

Enkelte hadde vært noe, men begrenset åpne og fortalt sine nærmeste kun om hovedlinjene i sin og familiens Holocaustopplevelser. En kvinne som mistet begge foreldrene og fire søsken i Holocaust, fortalte ektefellen at hun var jødisk, men at han kun kjente hovedtrekkene og ikke konsekvensene av krigshistorien for henne og familien. Hun fortalte heller ikke barna at hun var jødisk før de var rundt ti år gamle. De kjenner fortsatt bare hovedlinjene i morens historie og vet ikke noe om hennes følelsesmessige reaksjoner på opplevelsene. Hun sier det har vært hennes egen angst som har ligget bak tausheten, og at hun har fryktet at barna skulle bli utsatt for antisemittisme. Hun ønsket at de skulle være som alle andre, ikke annerledes, det var det sentrale for henne.⁵²¹

I ett av intervjuene var en datter til stede. Her sa faren at han hadde fortalt sin historie til familien i grove trekk, men at han ikke hadde vært fullt så åpen tidligere som under intervjuet. Faren påpekte at han ikke har ønsket å dytte denne informasjonen på sine barn, men at han hadde blitt mer åpen de siste årene. Datteren på sin side sa de hadde vært engstelige for å spørre, spesielt om den følelsesmessige siden. «Det er sårt å spørre om enda, det er vanskelig å spørre om», sa hun.⁵²² Utrygghet hadde holdt begge tilbake. Intervjusituasjonen med en nøytral tredjeperson til stede, ble den arenaen der de klarte å signalisere dette til hverandre. Etter intervjuet tok faren fram gamle familiealbum, som barna ikke visste eksisterte.

De som hadde valgt ikke å fortelle sine nærmeste om opplevelsene under Holocaust, hadde ulike begrunnelser, men flere uttrykte at de trengte beskyttelse mot egen angst og noen at de også ville beskytte sine barn mot den samme angsten. Enkelte har vært klare på at de har fortrenget krigshistorien og ønsket å glemme. Flere har pekt på at de frykter at antisemittisme skal ramme deres barn, og at tausheten også er knyttet opp mot det perspektivet. Det er også personer som har opplevd at de ikke har blitt trodd, og dette har ledet til taushet utenom familien. Andre har argumentert med at de ville inn i normaliserte liv og at de av

⁵¹⁹ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

⁵²⁰ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

⁵²¹ Informant nr. 27 i intervju 16. mars 2011.

⁵²² Informant nr. 2 i intervju 1. og 2. juni 2010.

den grunn valgte å være tause om opplevelsene under krigen. Noe tydelig mønster er det ikke å finne for *hvem* som valgte å være tause.

I en undersøkelse om taushet som en konsekvens av Holocaust, intervjuet Irene Levin femten norske jøder som hadde overlevd i konsentrasjonsleir eller i eksil i Sverige. Levin påpeker at «det er viktig å forstå tausheten slik den oppsto så vel som de prosesser som bidrar til at tausheten fremdeles er aktiv. Samtidig er det viktig å få tak i hva som virkelig skjedde med dem som ikke ble drept.» For de som har ønsket å fortelle i denne studien, har det vært vanskelig å sette ord på så traumatiske og krevende livsopplevelser for, som Levin påpeker, har ikke vårt normalspråk noen plass der vi kan snakke om slike erfaringer.⁵²³ En av dem jeg intervjuet, formidler dette slik: Hun var i Sverige med begge foreldre, men har båret på svært traumatiske minner. Hun forsøkte å beskrive sine opplevelser, men sa hun manglet ord: «Det er noen ganger det ikke finnes ord for å beskrive. For dette var så uvanlig, og ordene er liksom brukt opp allerede på de vanlige tingene.»⁵²⁴

En kvinne fortalte at hun hadde bestemt seg tidlig for at hun ikke skulle snakke noe om krigen. «Hvorfor skulle jeg overføre den angsten?» Hun la et lokk på det inntil et av barna sa til henne: «Hvorfor forteller du ingen ting fra krigen og om dine opplevelser?» Da begynte moren å fortelle, men bare i små doser: «Det er så mye å fortelle, men vi kan bestemme oss for at vi tar fem minutter krigshistorie hver søndag slik at vi kan få fordelt det etter hvert.» Hun sier hun tror det er en fellesnevner for de fleste som har vært i konsentrasjonsleir, og andre som har opplevd mye, at de la et bånd på seg selv og fortalte familiene lite eller ingen ting i mange, mange år. «Det har tatt så lang tid for alle.» Hun er opptatt av at det ligger en angst hos jødene, nedfelt gjennom generasjoner: «Men jeg tror at vi er født med en sånn angst og usikkerhet for gjennom alle generasjoner så har det vært flukt, flukt og pogromer.»⁵²⁵ Etter at intervjuet var sendt henne, takket et av hennes barn for at vedkommende for første gang hadde blitt kjent med morens historie i sin helhet.

En fortalte at hun og mannen hadde valgt å være forsiktige for ikke å skremme sine barn, og at hun, som mor, var redd de skulle få «den angsten.» Barn og svigerbarn vil at hun skal berette, og en av svigerdøtrene sier at hun «plikter å fortelle om flukten og det du har gjennomlevd.» «Jeg vet ikke riktig hva jeg skal fortelle», sa denne kvinnen i intervjuet.⁵²⁶

En påpekte at hun ikke trodde at de nærmeste, ektefelle og barn, visste hva hun hadde gått gjennom som flyktningebarn. «De har ikke spurt?» «Nei.» «Og du har ikke fortalt?» «Nei.»

⁵²³ Levin, 2001, 372.

⁵²⁴ Informant nr. 17 i intervju 17. november 2010.

⁵²⁵ Informant nr. 3 i intervju 2. juni 2010.

⁵²⁶ Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

⁵²⁷ En som sier han ikke har fortalt noe, forklarer det med at han ville spare sønnen. Sønnen har heller ikke spurt, og faren hevder grunnen er at sønnen også vil beskytte faren.⁵²⁸

Enkelte mente selv at de har fortrenget og satt en parentes rundt krigsopplevelsene og hadde ønsket å begynne på nytt. En sa det slik: «Jeg har fortrenget. Jeg taler gjerne om at jeg er jøde, det er jeg stolt over. Jeg vet ikke hvorfor det er blitt på denne måten, antakelig er det fordi jeg syntes jeg fikk en omstart når jeg begynte her i [...], sytten år gammel. Da fikk jeg en riktig start, og det fikk være bra med det.» Han hadde heller ikke fortalt noe til sin nærmeste familie, men sa: «Jeg har tenkt å gjøre det før jeg dør».⁵²⁹

Det er enkelte av de som er intervjuet som har understreket at de nå kjenner et ansvar for at de norske jødernes opplevelser under andre verdenskrig blir bedre kjent. En hadde holdt disse livserfaringene på avstand gjennom et langt og aktivt liv og hadde sagt nei flere ganger til intervju. Nå kjente han at det var viktig å fortelle og at historien måtte komme frem: «Jeg er jo nesten siste mann, jo».⁵³⁰

Tausheten fra egne foreldre var i enkelte tilfeller helt tydelig et forsøk på å beskytte barna mot den dramatiske historien fra virkeligheten. På spørsmål om hun var blitt skjermet av foreldrene, svarte en at hun tror alle barn ble skjermet av foreldrene den gangen, i hvertfall de som var forholdsvis små. «Vi skulle ikke høre eller få med oss noe, men vi fikk med oss veldig mye likevel. Det var noe med at små gryter også har ører. Vi fattet jo at folk ble drept, og jeg oppfattet at min lille kusine på fire ble drept. Jeg visste jo alt dette alt den gangen, så hvor skjermet jeg faktisk var, det vet jeg ikke.»⁵³¹

Irene Levin Bermann forteller om tausheten hos de overlevende i etterkrigstiden i sin familiebiografi *'Vi skal plukke poteter' Flukten fra Holocaust*: «På direkte forespørsel ville jeg kanskje ha blitt fortalt at 'tyskerne ville drepe jødene' Det var det hele. Alle andre detaljer kom som osmose. Litt etter litt. I taushet».⁵³²

5.8 Psykiske konsekvenser

Situasjonen var krevende for alle som er intervjuet, men også for de overlevende foreldrene. Det var vanskelig å komme tilbake til et land i gledesrus med en så tung ballast som denne gruppen kom med. En av de som er intervjuet, var den eldste i en søskenflokk der flere ble borte. Hun fortalte at hun prøvde å spille glad, men at hun hadde det så vondt inni seg og var så langt nede. Moren var helt knust og hun var den som måtte støtte henne.

⁵²⁷ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

⁵²⁸ Informant nr. 29 i intervju 4. april 2011.

⁵²⁹ Informant nr. 30 i intervju 20. april 2011.

⁵³⁰ Informant nr. 19 i intervju 7. januar 2011.

⁵³¹ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

⁵³² Levin Bermann, 2008, 143.

Utfordringene for datteren ble til slutt så store at hun oppsøkte familiens lege som tok affære: «Fru [...], nå må du tørke tårene, du har grått nok, og du har barn hjemme som du skal ta hensyn til, og du skal leve videre.»⁵³³

Barnehjemsbarna var i en spesiell situasjon, de hadde et tett og nært fellesskap og levde som søsken gjennom sju år, fra 1938 til 1945. «Vi ble jo nesten som en søskenflokk og det var veldig viktige år, så det har preget oss ganske mye.»⁵³⁴ En sa de hadde det så bra på barnehjemmet med Nina Hasvold at de ikke savnet foreldrene. «I hvert fall gjorde ikke [...] jeg det.»⁵³⁵ Så sterkt har ikke de øvrige fra barnehjemmet uttalt seg, men det er helt tydelig at Nina Hasvold lyktes i å etablere et sterkt og robust fellesskap som ble en stabil plattform å bygge videre på. Hun evnet å skape trygghet og trivsel i kritiske perioder i unge liv.

To tredjedeler svarte at de ikke har noen psykiske lidelser som kan knyttes til det som hendte. Delt etter kjønn svarer ni av kvinnene og tolv av mennene nei på spørsmålet. Ti av dem som svarte benektende, hadde mistet en eller begge foreldre. Her er det ingen tydelig sammenheng mellom tap og psykiske konsekvenser.

En tredjedel av de intervjuede gir uttrykk for at de på en eller annen måte har eller har hatt psykiske reaksjoner på sine opplevelser under andre verdenskrig. Av disse ni mistet syv den ene eller begge foreldrene, og to mistet besteforeldre og flere andre nære slektninger. Her er det tydelig sammenheng mellom tap og psykiske konsekvenser. Aldersmessig spenner disse ni over hele spekteret i utvalget.

En av kvinnene som har hatt psykiske plager hun knytter til krigsopplevelsene, sa hun alltid hadde vært opptatt av fluktmuligheter der hun oppholdt seg. «Jo da, vi bærer vel masse sånt med oss, noe jeg ikke tror vi kommer bort i fra, tror ikke vi kommer bort fra den angsten.»⁵³⁶ En svarte at han hadde hatt perioder hvor han hadde sovet dårlig, og at det nesten ikke gikk en dag uten at han tenkte på krigen. «Når man går og ser tog for eksempel, da kommer tankene. Stadige påminnelser.»⁵³⁷ Enkelte sier de ikke har psykiske problemer på dagtid, men at de har mareritt om nettene. En fortalte at hun hadde hatt marerittene hele sitt voksne liv. I marerittene er hun både på flukt og i konsentrasjonsleir.⁵³⁸ Andre forteller om mareritt som begynte å komme etter som de ble eldre.

En av de som ble intervjuet, svarte at hun selv ikke hadde psykiske problemer på grunn av krigsopplevelsene, men at hun har fått en ny usikkerhet fordi hun registrerer at

⁵³³ Informant nr. 3 i intervju 2. juni 2010.

⁵³⁴ Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010.

⁵³⁵ Informant nr. 1 i intervju 23. april 2010.

⁵³⁶ Informant nr. 28 i intervju 30. mars 2011.

⁵³⁷ Informant nr. 8 i intervju 27. august 2010.

⁵³⁸ Informant nr. 23 i intervju 28. januar 2011.

antisemittismen våkner til liv og fortalte om barnebarna som blir kalt jøder på skolen. «Jeg er lei meg,» sa hun.⁵³⁹

På ulikt vis forteller samtlige at de har levd med savnet etter de som ble borte gjennom hele livet. Et utsagn er typisk for mange i utvalget: «Jeg tror at det har ligget mye i bakhodet, og det har kommet frem mer etter som man har blitt eldre og eldre. [...] Tenk hvis alle hadde levd, hvor fantastisk det hadde vært. [...] Og det har blitt noe jeg kanskje ikke har savnet så mye tidligere, men nå gjør jeg det.»⁵⁴⁰ En annen sier hun tenker mer og mer på sine søskenbarn som ikke fikk noe liv, og at hun selv har blitt mer og mer takknemlig for livet som hun opplever at hun har fått to ganger.⁵⁴¹

Mange ulike følelser er beskrevet under intervjuene. Flere forteller om en utrygghet som har fulgt dem etter opplevelsene under andre verdenskrig. En forteller om en økt følsomhet i forhold til det å være annerledes da hun kom tilbake til Norge. Hun forteller også om økt usikkerhet som hun knytter til opplevelsene hun hadde hatt.⁵⁴²

En kvinne klarte å se at erfaringene under andre verdenskrig kanskje hadde bidratt til modning og klokskap hos henne samtidig som hun tenkte med en bitterhet på hvordan det kunne vært? Ektemannen hadde mistet flere søsken. «Tenk om de hadde fått leve og giftet seg, og fått familie, tenk for en stor familie vi hadde vært da. Så jeg tenker jo ofte sånn. Men det er bare det at det hjelper ikke. Og det hjelper ikke å være sinna eller bitter på noen.»⁵⁴³

Flere poengterer at opplevelsene gjorde dem mer modne og viser til paradoksene: En forteller at livet hans har artet seg bra etter krigen. «Jeg har fått mye livserfaring. På tross av det som hendte, har jeg hatt en trygg og god barndom.»⁵⁴⁴ Han hadde flyktet til Norge i 1938, faren omkom, men moren overlevde i Østerrike og etter åtte års adskillelse ble han gjenforent med henne i Norge etter krigen.

En annen omtalte også dette med å bli raskere moden. Han sa han fikk en modenhet som om han var flere år eldre enn hva han faktisk var, men understreket at den modningsprosessen skulle han gjerne ha vært foruten. Han sa under intervjuet at det har vært mye i livet etterpå som har vært fint og positivt. «Disse tingene som ligger der fra krigens dager, de ligger der hele tiden, men det betyr ikke at man ikke har hatt mye glede i alle disse årene.»⁵⁴⁵

⁵³⁹ Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

⁵⁴⁰ Informant nr. 9 i intervju 2. september 2010.

⁵⁴¹ Informant nr. 14 i intervju 5. november 2010.

⁵⁴² Informant nr. 11 i intervju 20. september 2010.

⁵⁴³ Informant nr. 15 i intervju 11. november 2011.

⁵⁴⁴ Informant nr. 5 i intervju 3. juli 2010.

⁵⁴⁵ Informant nr. 6 i intervju 12. august 2010.

En kvinne påpekte at selv om familien gjennom flere generasjoner har opplevd forfølgelse og flukt, har de kommet seg videre: Hun er det tredje slektsleddet på rad som har vært flyktninger: Besteforeldrene og foreldrene flyktet fra Russland til Norge mens hun selv måtte flykte fra Norge til Sverige. «Hvert ledd har kommet seg opp og fått et godt liv, et normalt liv», sa hun under intervjuet samtidig som hun påpekte at «alt det andre ligger jo i bakhodet hele tiden.»⁵⁴⁶

Betydningen av alder

Alder har hatt stor innvirkning på hvordan krigsopplevelsene har gitt seg utslag på livet i ettertid. Jo eldre de intervjuede var under det norske Holocaust, desto større konsekvenser har opplevelsene gitt.

Seks av de intervjuede sier de i liten grad har vært preget av opplevelsene under krigen. Fire av disse er blant de yngste i materialet, mens to var tolv år da de flyktet. Fem av dem beholdt begge foreldre. Den sjette mistet sin far, men var bare fire år da han flyktet og bodde trygt med mor og mange andre fra sin mors familie. Det er nærliggende å anta at disse seks opplevde stabilitet og trygghet i sine eksilomgivelser. En av de aller yngste sa han hadde hatt det bra og at han ikke hadde lidd noe særlig, bortsett fra vissheten om slektningene som var blitt borte. Han poengterer at hans unge alder kan ha beskyttet ham.⁵⁴⁷

Flertallet av de yngste i utvalget sier hendelsene under krigen ikke har preget dem i sterk grad. Dette gjelder primært de som beholdt begge foreldre i live. Flere av de som mistet en av foreldrene, lever med belastende minner. Et av barna hadde opplevd to tyske invasjoner og hadde flyktet fra Mellom-Europa sammen med moren. Selv om han var bare seks år, husker han fortsatt uhyggen fra natten til 9. april 1940 og lyden av transportfly som kom inn over Oslo. «Det satt i meg i mange, mange år,» sa han under intervjuet. Han mistet moren og sier opplevelsene samlet har preget ham mye gjennom hele livet.⁵⁴⁸

5.9 Livet etter 1945, i skyggen av Holocaust- konklusjon

Jødene som returnerte til Norge etter eksilet i Sverige, måtte gjennom en krevende reetablering både privat og som gruppe. Samtlige av de intervjuede hadde mistet en eller flere i sin aller nærmeste familie, og alle var derved direkte berørt av nazistenes forsøk på å utrydde jødene. Kunnskapen om og konsekvensen av Holocaust hadde blitt klar for de fleste mot slutten av eksilet. Da så de hvem som ikke kom tilbake, og håpene de hadde hatt om at deres nærmeste kunne være i live, forsvant gradvis.

⁵⁴⁶ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

⁵⁴⁷ Informant nr. 22 i intervju 14. januar 2011.

⁵⁴⁸ Informant nr. 2 i intervju 1. og 2. juni 2010.

Det er et generelt inntrykk at krigsminnene er blitt sterkere og mer påtrengende etter som årene har gått, og de intervjuede har blitt eldre. Særlig etter at de har blitt pensjonister og mange også har mistet sin ektefelle, har opplevelsene kommet sterkt tilbake. «Ja, for når man var yngre var det så mye annet å være opptatt av, ungene var små og det var så mye annet som kom. Nå har man mer tid.»⁵⁴⁹

Samtlige som reiste tilbake, følte seg velkomne på skole og i nærmiljøet, men flere sier at det også var en rar opplevelse og litt merkelig å komme tilbake: «Du blir revet opp fra ett sted, og så skal du plantes i det gamle stedet og så er ikke alt som før.»⁵⁵⁰

Med unntak av barna og ungdommene fra Engabo, følte samtlige at de ble tatt vel i mot av det norske storsamfunnet. De av barnehjemsbarna som har uttalt seg om dette temaet, er klare på at de oppfattet norske myndigheter dithen at de var uønsket i Norge. Mendelsohn synes å avdramatisere problemstillingene rundt returen til Norge og hevder at det dreide seg om hvorvidt de statsløse skulle ha fri hjemreise eller ikke, ikke at norske myndigheter nektet innreise til Norge.⁵⁵¹ Her er det derfor en diskrepans mellom informantenes erindringer og Mendelsohn. At det ikke bare dreide seg om betalt innreise til Norge eller ikke for de statsløse jødene, er grundig dokumentert av Tangestuen: Først sensommeren 1945 fikk statsløse innreisetillatelse til Norge og barnehjemsbarna kunne vende hjem til Oslo.⁵⁵² Samtlige av barnehjemsbarna og – ungdommene, som ble boende i Norge, søkte og fikk innvilget norsk statsborgerskap da de fylte atten år, men fram til det måtte de få fornyet oppholdstillatelse for et halvt år om gangen.⁵⁵³

Utdanningsmessig skiller de som er intervjuet seg betydelig fra gjennomsnittet i det norske samfunnet. Særlig kvinnene har betydelig høyere utdanning og yrkesaktivitet enn kvinner i deres generasjon. Dette viser at utvalget har omfattet ressurssterke kvinner som har brutt med kjønnsrollemønstret. Det viser også at intervjugruppen ikke hadde psykisk problematikk som hemmet evnen til å ta utdanning og være yrkesaktiv. Men det var personer i utvalget som påpekte at krigen og konsekvensene av den, hadde hindret dem i å få den utdanningen de hadde ønsket.

Hvis vi ser perioden før, under og etter andre verdenskrig samlet, ser det ut til at den mest markerte endringen i forhold til aktiv religionsutøvelse var imellom denne intervjugruppens besteforeldre og foreldre, mens det er mindre forskjeller mellom intervjugruppen og deres egen foreldregenerasjon. I intervjugruppen er det ikke store endringer i aktivt religiøst, jødisk liv i etterkrigstiden i forhold til perioden under eksilet. Det synes å være stabilitet i

⁵⁴⁹ Informant nr. 12 i intervju 22. september 2010 og 12. april 2011.

⁵⁵⁰ Informant nr. 17 i intervju 17. november 2010.

⁵⁵¹ Mendelsohn, 1986, 258-259.

⁵⁵² Tangestuen, 2004, 97-99.

⁵⁵³ Informant nr. 1 i intervju 23. april 2010.

andelene sekulære og tradisjonelle, men med en svak synkende tendens mot mindre aktiv religiøsitet. Markerte endringer ses i forhold til kosherreglene og i synet på blandede ekteskap.

Det at så mange i utvalget giftet seg ikke-jødisk, ga også mulighet for styrket integrering i storsamfunnet, noe som igjen har påvirket neste generasjon. I de blandede ekteskapene ses et mangfold av hovedlinjer i barneoppdragelsen som spenner fra sekulær til tradisjonell jødisk. De intervjuede som har vært jødisk gift og har barn, sier at deres barn i en viss, men varierende grad har blitt oppdratt i henhold til jødisk tradisjon.

Livet i de to jødiske menighetene har vært i endring gjennom etterkrigstiden, og religionen har tatt flere og nye former. Banik og Levin påpeker at religion ikke har blitt uviktig til tross for en sekulariseringstendens, men at menighetene i dag er mye mer enn en religiøs virksomhet.⁵⁵⁴ Dette blir bekreftet også gjennom mitt materiale som viser at det er vesentlig for de fleste å ha et bånd til det historiske og kulturelle fellesskapet som menighetene også representerer. Mange av de som omtaler seg som sekulære, understreker også at de har sterk jødisk identitet, kjenner på samhørighet i jødiske miljøer, har jødiske venner og liker jødisk mat. Også de som har gått over til andre trossamfunn, understreker sin jødiske identitet.

Samtlige som er intervjuet, har vært solid integrert i det land og i det lokalmiljø de bor i. De opplever seg som helt og fullt en del av storsamfunnet rundt dem. Banik og Levin viser at det var en sterk norm om integrering i det norske storsamfunnet hos den jødiske minoriteten, og denne studien bekrefter dette.⁵⁵⁵ Men det er en balansegang mellom integrering og bibehold av jødisk identitet. Enkelte har fortalt om følelsen av å være annerledes, særlig i barndom og ungdom, og de knytter dette til sin jødiskhet. De aller fleste i denne studien har understreket at de er bevisste sin jødiske identitet, og at de ikke har ønsket en fullstendig assimilering.

Jødisk identitet er et foranderlig og komplekst begrep, men tar vi utgangspunkt i at det primært er gjennom familien jødisk tradisjon, kultur og religion er videreført og identitet er bygd, er det opplagt at etterkrigstiden har vært krevende. Familiene og primærkildene var rammet av Holocaust på ulikt vis. Ingen av de jødene som overlevde krigen, kunne unngå at Holocaust lå som et vedvarende traume i familiene.

Etter krigen eksisterte ikke krisepsykiatri som behandlingstilbud, ikke for voksne og slett ikke for barn. De overlevende måtte bære historien med seg og bearbeide og takle opplevelsene som best de kunne. Mer enn to tredjedeler av de intervjuede svarte at de ikke hadde psykiske problemer som en konsekvens av det de hadde opplevd under andre

⁵⁵⁴ Banik og Levin, 2010, 183-184.

⁵⁵⁵ Banik og Levin, 2010, 187.

verdenskrig. I utgangspunktet synes funnene overraskende. Ut fra fortellingene om de psykiske påkjenningene de opplevde ved flukt og i eksil, ville det vært nærliggende å anta at langt flere har psykiske senreaksjoner på de potensielt traumatiske opplevelsene tidlig i livet. Hva som kvalifiseres til å bli definert som psykiske plager, er imidlertid utfordrende og problematisk. Intervjusituasjonen var på ingen måte en diagnostisk arena.

Problemstillingen ble ikke definert av meg slik at det var en allmenn forståelse som lå til grunn for svarene. Spørsmålet ble derfor tolket og besvart individuelt av den enkelte og forståelsen av hva psykisk konsekvenser innebærer, vil være forskjellig. Det er heller ikke uten videre gitt at det er lett å innrømme at en har slike plager i denne type samtale/intervju. Derfor blir konklusjonen i denne studien at to tredjedeler ikke har psykiske senskader etter sine krigsopplevelser, mens en tredjedel har det i større eller mindre grad.

Det synes å ha vært større grad av åpenhet om krigsopplevelsene i dette materialet enn i tidligere studier. Dette kan henge sammen med at foreldregenerasjonen til mine intervjupersoner, som var enda tettere på Holocaust, var sterkere representert i tidligere undersøkelser.⁵⁵⁶ To tredjedeler av informantene i denne studien har vært åpne eller delvis åpne om sin krigshistorie, men primært har denne åpenheten vært overfor nær familie. De har hatt ulike begrunnelser, men de fleste har gitt uttrykk for at det var naturlig og riktig for dem. Enkelte har også påpekt at de føler de har et ansvar for å formidle krigserfaringene til senere generasjoner, men også videre ut i samfunnet fordi kunnskap er avgjørende for å forhindre at noe lignende kan skje igjen. Flere har uttrykt en følelse av ansvar for å fortelle før det er for sent.

For den tredjedelen som har valgt å være tause om sine krigsopplevelser, har tausheten hatt ulike funksjoner og begrunnelser. For enkelte har tausheten fungert som en beskyttelse mot egen angst. Dette bekreftes også i intervjuene. Men materialet viser at tausheten også skulle fungere som en beskyttelse for at ikke barna skulle utvikle den samme angsten. Det er også personer jeg har intervjuet som har opplevd at åpenhet ble møtt med mistro til at det de forteller, faktisk er sant. Slike erfaringer kan ha resultert i at de valgte å bli tause. Da kan taushet også ha virket som et vern mot ”de andre”, en beskyttelse mot ikke å bli trodd. Enkelte påpekte at det hadde vært viktig å komme videre i et normalisert liv og at tausheten var knyttet til dette. Tausheten preger også enkelte av intervjugruppens barn, og materialet viser at enkelte av dem også har valgt taushetens strategi for å beskytte så vel foreldrene som seg selv mot viten og reaksjoner på viten.

⁵⁵⁶ I Levins materiale er de intervjuede født mellom ca. 1906 og 1925: Levin, 2001, 372.

De som er intervjuet i denne studien, har hatt ulike mestringsstrategier for å komme videre. En sa det slik: «Det er klart at du kommer deg aldri over det, men du må bare komme deg videre. Du kan heller ikke sette deg ned og bare gruble, det nytter ikke. [...] Dette er noe vi ikke kan gjøre noe med, vi kan ikke skru tiden tilbake eller få det forandret. Da må en bare leve videre og prøve å få det beste ut av det[...]»⁵⁵⁷

Utvalget framstår som ressurssterke personer som har klart å mestre påkjenningene de alle har vært igjennom. De har hatt ulike metoder for å håndtere sine potensielt traumatiserende minner og savnet etter alle som ble borte. Fortiden har ikke forhindret at de fleste under intervjuet kunne si de hadde hatt gode liv, i all hovedsak gode og normale liv. Men likevel: Skyggen av Holocaust vil alltid være tilstede.

Etterord.

Forskning omkring barn og unge har, i likhet med kvinnehistorie, tradisjonelt ikke hatt samme legitimitet som f. eks. politisk historie, kirkehistorie, maktstudier osv.. I denne studien har jeg ønsket å løfte fram de individuelle opplevelsene til jødiske barn og unge som overlevde det norske Holocaust. Mens tidligere forskning i hovedsak har fulgt dem fram til flukten fra Norge, er de her fulgt over den svenske grensen, via årene i eksil i Sverige, tilbake til Norge og gjennom deres voksne liv fram til eldre år. Denne biografiske tilnærmingen har gitt kunnskap om og innsikt i barne- og ungdomshistorie fra overlevende ofre fra andre verdenskrig i Norge. Ved å innlemme etterkrigsperioden i studien, har det også vært mulig å vurdere hvordan de dramatiske opplevelsene har virket inn på voksenlivets ulike områder.

Dette arbeidet peker utover det rent historiefaglige området, og selve tematikken inviterer til videre tverrfaglig forskning. Generasjonen etter dem som er intervjuet, peker seg ut for videre forskning. Intervjuene med primærkilder og samtaler jeg har hatt med enkelte av deres barn, har vist at Holocaust har konsekvenser for nye generasjoner.

⁵⁵⁷ Informant nr. 21 i intervju 11. januar 2011.

Utrykte kilder

Arkiv

Riksarkivet i Oslo

Statspolitietts arkiv. GA- Jødeaksjoner: Jødiske flyktninger i Oslo og Aker 1-610. GA- L 0007

Arkivet fra flyktnings- og fangedirektoratet, repatrieringskontoret: Statsløse flyktninger fra Norge til Sverige. Alfabetisk 1940-45. N-Å
Tove Filseths etterlatte papirer. PA 1662.

Det svenske riksarkivet, Marieberg, Stockholm

Statens utlänningskommisjon, canselibyrån. Sentralt mapperegister over nordmenn som oppholdt seg i Sverige.

Det svenske riksarkivet, avd. Karlstad (Värmlandsarkivet)

Landsfiskalen i Finnskoga distrikt. Polisforhørsprotokoll (pol. Flyktningar) 1942
Landsfiskalen i Järnskogs distrikt. Handlingar ang. Utlänningar 1942. F 1: 9
Landsfiskalen i Charlottenbergs distrikt. Polisforhørsprotokoll pol. flyktningar 1940-45.

Det svenske riksarkivet, avd. Göteborg

Landsfiskalen i Strömstads distrikt. F. II 2

Holocaustsenteret, Oslo

Rødners privatarkiv.
Rosa Londons dagbok

Jødisk museum, Trondheim

Presse-klipp, private notater.

Norsk folkemuseum

Norsk-jødisk dokumentasjon. Intervju prosjektet ”Wergelands barn.”

Hembygdgården i Järnskog, beredskapstidsmuseet

Landsfiskal Åke Hiertners flyktningeprotokoll.

Trykte kilder

NOU 1997: 22. *Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig. Utredning fra utvalget som kartla hva som skjedde med jødernes eiendeler i Norge under den 2. verdenskrig og oppgjøret etter krigen.* (Skarpnesutvalget)

Holocaustsenteret, Oslo

”Norges-Nytt” fra Legasjonen i Stockholm. 1940-45

Muntlige kilder

Primærkilder:

De 30 intervjuede barne- og ungdomsflyktingene.

Sekundærkilder:

Vidar Amundsen, lokalhistoriker, forfatter og tidl. ordfører i Fet kommune. Flere samtaler.

Hermann Abrahamsen, Trondheim/Oslo. Sønn og bror av flyktinger. 26.03. 2010

Åge Aulie, Årnes (Grenselos og leder av grenselosforeningen) 31.01. 2011.

Vibeke Kieding Banik, Oslo. Forsker. Flere samtaler.

Irene Levin Bermann, flykting og forfatter. 12.09. 2007.

Yngve Berntsen, Rælingen. (Sønn av milorgmann og flyktingetransportør Odd Meidell Berntsen) Flere samtaler.

Anne Marie Breisjøberg, Hof, Solør (Niese av grenselos Ole Breisjøberg) 05.09. 2011.

Hjørdis Burås. (Enke etter grenselos Svend Burås og svigerdatter til grenselos Ole Burås som falt ved Kroksund bru.) 27.07. 2011.

Robert Denise, Halden (grenselos) 26.07. 2011.

Einar Gransjøen, Falltorp. (Sønn av grenselos. Nabo, slektning og venn med Ole Breisjøberg som loset barnehjemsbarna over ved Falltorp.) 05.09. 2011.

Inger Guldbrandsen, Sørumsand. (Motstandskvinne, fange i Ravensbrück). 22.04. 2010.

Inger Margrethe Holmerud, Lillestrøm. (Barneflykting)

Pavel Jakubec, tsjekkisk dr. gradsstudent i historie. 08.06. 2010.

Tove Johnsen, f. Sigurdsson. (Datter av Sverre Sigurdsson, leder for Komorgs flyktingeruter fra Oslo fram til august 1944.) Flere samtaler.

Irene Levin, Oslo. (Barn av flyktinger, professor og forfatter.) Flere samtaler.

Leif Arild Levin, Oslo. (Barneflykting.) 25.02. 2010.

Arne Lie, Setskog. (Grenselos) 27.06. 2011.

Neri Ljødal. (Forfatter av Eidsvoll under krigen) 26.07. 2011.

Ulla Korn, Göteborg. (Enke etter jødisk flyktning.) 13.04. 2011

Alf Richard Kragset, Lillestrøm. (Tidligere Nesjestranda) (fosterbror til Taglichtbarna.) 3. mars 2013

Åse Kragset, Asker (Tidligere Nesjestranda) (fostersøster til Taglichtbarna.) 30.05.2011.

Kåre Malo, Nesjestranda (Nabo og lekekamerat til Taglichtbarna) 22.06. 2011.

Kermit Myhrvold. Styreleder Hembygdsgården i Järnskog. 31.05. 2011.

Lise Paltiel, Jødisk museum, Trondheim. 01.06. 2010.

Frode Rebbestad, Molde. (Taglichtbarna)

Sverre Ruud, Strømmen. (Ungdomsflyktning og med i De norske politistyrkene i Sverige) Flere samtaler.

Rune Skoglund, Austmarka (Kurèr) 14. og 25.06. 2011.

Nils Skogstad, Marker (Sønn av grenselos Iver Skogstad) 05.07. 2011.

Willy Solberg, Eidsvoll (Ordonnans Siv.org.) 26.07. 2011.

Fredrik Styr, Oslo.(Barn av flyktninger) Flere samtaler.

Knut Sørheim, Strømmen. (Nabo av Davidsenfamilien som ble arrestert på Strømmen i november 1942) 14.01. 2012.

Thor Sørheim, Strømmen. (Forfatter.) 14.01. 2012.

Torstein Törnby, Mysen (Kurèr) 05.07. 2011.

Oliv Halmer. (Datter til grenselos ”Kitty.”) 14.10. 2011.

Judith Vogt, København. (Jødisk barneflyktning fra Polen/Tyskland til Danmark/Sverige. Statsviter og forfatter) 19.02. 2011.

Litteratur

Faglitteratur

Anderson, Lars M. & Mattias Tydén (red.). *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*. Stockholm: Dialogos Förlag, 2007.

Vibeke Kieding Banik, *Solidaritet og tilhørighet: Norske jøders forhold til Israel 1945-1975*. Oslo, UiO, 2009.

Banik, Vibeke Kieding og Irene Levin. «Jødisk liv i etterkrigstiden. Integrering og særart», i Anne Bonnevie Lund og Bente Bolme Moen (red), *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*. Trondheim: Tapir forlag, 2010.

Barstad, Tor Arne; 1991. „Norske flyktninger i Sverige“, i Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red.). *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.

Berg Eriksen, Trond, H. Harket, E. Lorenz. *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Damm, 2005.

Bruland, Bjarte. *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene* Oslo: HL-senterets skriftserie, temanr. 8, 2008.

Bruland, Bjarte. «Det norske Holocaust», i Bernt Hagtvedt [Red.]. *Folkemordets svarte bok: Politisk massevold og systematiske menneskerettighetsbrudd i det 20. århundret*. Oslo: Universitetsforlaget, 2008.

Bruland, Bjarte. «Jødeforfølgelserne i Norge.», i Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchhoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale. *Danske tilstande – Norske tilstande 1945-45*. København: Gyldendal, 2010.

Barstad, Tor Arne. «Norske flyktninger i Sverige.» I Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes, *Broderfolk i ufredstid: Norsk- svenske forbindelser under annen verdenskrig*. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.

Corell, Synne. *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Oslo: Scandinavien Academic Press/Spartacus, 2010.

Curio, Claudia. «Flucht, Fürsorge und Anpassungsdruck. Die Rettung von Kindern nach Großbritannien 1938/39», i: *Kindheit und Jugend im Exil- Ein Generationenthema: Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch, bd. 24*, München: Text + kritik 2006.

Dahl, Hans Fredrik. «Antisemittismen i norsk historie. I Bernt Hagtvedt [Red.]: *Folkemordets svarte bok. Politisk massevold og systematiske menneskerettighetsbrudd i det 20. århundret*. Oslo: Universitetsforlaget, 2008.

Dybvig, Kjersti. *Jøder og politi i Stavanger: Glemselens bekvemmelige letthet*. Oslo: Pax, 2012.

Eide, Kjetil. *Tvetydige barn. Om barnemigranter i et historisk komparativt perspektiv*. Bergen: Universitetet i Bergen, 2005. Doktoravhandling.

Eide, Ketil. «Enslige asylbarn og historiens tvetydighet». *Barn nr. 3-4 2007*, 41-48. Norsk senter for barneforskning.

Eitinger, Leo. «Flyktningenes psykologiske problemer.» *Årbok for Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek 1987*.

Ekman, Stig og Ole Kristian Grimnes. 1991; *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*. Oslo: Universitetsforlaget.

Emberland, Terje. «Antisemittismen i Norge 1900-1940». I Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz. *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikke til i dag*. Oslo: Damm, 2005.

Fast, Vera K. *Childrens Exodus. A history of the Kindertransport*. London/New York: I.B. Tauris & Co Ltd, 2011.

Foskum, Kristin. *Nationen og antisemittismen: En undersøkelse av avis Nationens holdninger overfor jøder i perioden 1926-1938*. Hovedoppgave i historie, UiO, 2005.

- Geverts, Karin Kvist. *Ett främmande element i nationen: Svensk flyktningpolitik och de judiska flyktingarna 1938-1944*. Uppsala: Uppsala Universitet, 2008.
- Greve, Tim. «Aksjonen mot jødene». I *Norge i Krig*, red. M. Skodvin, bind 3, Verdenskrig, Oslo: H. Aschehoug & Co., 1985.
- Grimnes, Ole Kristian. *Et flyktingesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940-45*. Oslo: Aschehoug, 1969.
- Hagen, Thomas V.H. / Gro Kvanvig/Roger Tronstad. *Jakten etter jødene på Agder. Fortellinger om det sørlandske Holocaust*. Kristiansand: Stiftelsen Arkivet, 2010.
- Hals, Harald. Lillestrøms historie. Bind II, 219-242 Skedsmo kommune, 1978.
- Hamkoll, Kari Margrethe. "Den uheldigste form for immigrasjon" *Jødiske barneflyktinger som kom til Norge i 1939-1939*. Oslo: Masteroppgave i historie, UiO, 2010.
- Hansen- Schaberg, Inge. 1998; Kindheit und Jugend. I *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933-1945*, red. C.-D. Krohn m.fl.(red.). Darmstadt.
- Hansson, Lars och Maling Thor (red). *Muntlig historia*. Lund, Studentlitteratur, 2006.
- Hansson, Svante. Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933-1950. Stockholm, Hillelförlaget, 2004.
- Johansen, Per Ole. *Oss selv nærmest*. Oslo: Gyldendal, 1984.
- Johansen, Per Ole (red). *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Unipub forlag, 2006.
- Johannessen, Asbjørn, Per Arne Tuft og Line Christoffersen. *Introduksjon til samfunnsvitenskaplig metode*. Oslo: Abstrakt forlag, 2010, 4. opplag.
- Kaldal, Ingar. *Historisk forskning, forståing og forteljing*. Oslo, Samlaget, 2003.
- Kaplan, Suzanne. Barn under Förintelsen, - då och nu. Affekter och minnebilder efter ekstrem traumatisering. Stockholm:Natur och Kultur, 2003.
- Kjeldstadli, Knut. *Fortida er ikke lenger hva den engang var: En innføring i historiefaget*. 4. utgave. Oslo: Universitetsforlaget, 1997.
- Kjørven, Einar. Den norske Israelmisjonens syn på jødene 1918-1942. Hovedoppgave i historie, UiO 2004
- Koblik, Steven. "Om vi teg, skulle stenarna ropa": Om Sverige och judeproblemet 1933-1945. Stockholm: Norsteds förlag, 1987.
- Kvale, Steinar. *Det kvalitative forskningsintervju*, 12. utgave. Oslo: Gyldendal akademisk, 2009.
- Levin, Irene. «Taushetens tale.» *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 4, 2001.
- Levin, Irene. «Jødisk liv i Norge.» *Hatikwa* nr. 1-3, 2003

- Levin, Irene. «Barn på flukt- 26. november 1942.» *Barn* nr. 2, 2006, 79-91. Norsk senter for barneforskning.
- Levin, Irene. *Flukten. Jødernes flukt til Sverige under annen verdenskrig*. Oslo: HL-senteret, temahefte nr. 2, 2007.
- Levin, Irene. «Det jødiske barnehjemmet og Nic Waal.» *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*. Vol. 46, 2009, nr. 1.
- Levine, Paul A. *From Indifference to Activism, Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938-1944*. Uppsala: Acta universitatis, 2004.
- Lindberg, Hans. *Svensk flyktningpolitikk under internasjonelt trykk 1936-1941*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1976.
- Lomfors, Ingrid. *Förlorad barndom- återvunnet liv. De judiska flyktningbarnen från Nazityskland*. Dr.avhandling, Göteborg. Historiska institusjonen i Göteborg, 1996.
- Lorenz, Einhart. *Exil in Norwegen. Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933-1943*. Mit einem Vorwort von Willy Brandt. Baden- Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1992.
- Lorenz, Einhart. „Exil und Exilforschung in Skandinavien“. I Einhart Lorenz, Klaus Misgeld, Helmut Müssener und Hans Uwe Petersen (Hg). *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*. Hamburg: Ergebnisse Verlag, 1998.
- Lorenz, Einhart und Hans-Uwe Petersen. „Fremdenpolitik und Asylpraxis.“ I Einhart Lorenz, Klaus Misgeld, Helmut Müssener und Hans Uwe Petersen (Hg). *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*. Hamburg: Ergebnisse Verlag, 1998.
- Lorenz, Einhart. *Veien mot Holocaust*, Oslo: Pax Forlag A/S, 2003.
- Lorenz, Einhart. «Flyktningepolitikken». I Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz. *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Damm, 2005.
- Lorenz, Einhart. Norwegen. I« *Handbuch des Antisemitismus*». Hg von Wolfgang Benz, bd. 1. München, K..G. Saur, 2008.
- Lorenz, Einhart. «Antisemitische Judenbilder und die norwegische Haltung zur Deportation». I *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, bind 16. Berlin: Metropol Verlag, 2008.
- Lorenz, Einhart, *Jødisk historie, kultur og identiteter: Mangfoldet i jødedommen*, (Oslo, HL – senteret, 2010), HL – senterets temahefte nr. 9.
- Major, Ellinor F, *War Stress in a Transgenerational Perspective*. Oslo: Universitetet i Oslo, 1996. Doktoravhandling.
- Major, Ellinor F. „Barn av konsentrasjonsleirfanger- er de bærere av foreldrenes traumer?« *Linjer*. Fra psykososialt senter for flyktninger, 1997.

Mendelsohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. Bind I. Oslo- Bergen - Trondheim: Universitetsforlaget, 1969.

Mendelsohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. Bind II. Oslo- Bergen - Trondheim: Universitetsforlaget, 1986.

Nicholas, Lynn H. *Europas barn under nazismen: I Hitlers grep*. Oslo: Aschehoug, 2007.

Nøkleby, Berit og Guri Hjeltnes. *Barn under krigen*. Oslo: Aschehoug, 2000.

Ottosen, Kristian. *I slik en natt. Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*. Oslo: Aschehoug, 1994.

Ottosen, Kristian. *Nordmenn i fangenskap 1940-1945*. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.

Pryser, Tore. «Holocaust i innlandsregionen». I Johansen, Per Ole (red). *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Unipub., 2006.

Reitan, Jon. "Anden verdenskrigs receptions historie i Norge." I: *Danske tilstande Norske tilstande 1940-45*. Red. av Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchhoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale. København: Gyldendal, 2010.

Reitan, Jon. *Jødene fra Trondheim*. Trondheim: Tapir akademiske forlag, 2005.

Ringdal, Nils Johan. *Mellom barken og veden: Politiet under okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug, 1987.

Schrumpf, Ellen. "En tredje vending i barndomshistorien? Fra struktur til kultur og materialitet". I *Historisk tidsskrift* 2012, bind 91, nummer 2: 251-278.

Sebak, Per Kristian. "..." *vi blir neppe nogensinne mange her*" *Jøder i Bergen 1851-1945*. Bergen: Vigmostad & Bjørk, 2008.

Simonsen, Kjetil Braut. «Den store jødebevegelse.» *Antisemittiske bilder av jødene i bondeavisene Nationen og Namdalen, 1920-1925*. (Masteroppgave i historie, UiO, 2009)

Skjønberg, Harald. «Norsk politikk overfor jødiske flyktninger 1933-1940», *Arbeiderhistorie* 1987. Oslo: Årbok for Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek, 1987.

Skolt, Kirsti Hanssen. *Deportasjon av norske jødiske skolebarn i 1942- et stykke norsk skolehistorie*. Masteroppgave ved Høgskolen i Oslo, 2006.

Svanberg Ingvar & M. Tydén. *Sverige och Förintelsen. Debatt och Dokument om Europas Judar 1933-1945*. Stockholm: Bokförlaget Arena, 1997.

Sæland, Frode. *Herman Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*. Oslo: Aschehoug, 2009.

Tangestuen, Mats. "Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942. Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940-45". Bergen: Hovedoppgave i historie, UiB, 2004.

Thor, Malin. Innledning, i Lars Hansson och Malin Thor (red), *Muntlig historia*. Lund: Studentlitteratur, 2006.

Thor, Malin. Hechaluz. En rörelse i tid och rum. Växjö 2005.

Tjelmeland, Halvard. «Krigens innvandrere.» I Knut Kjeldstadli (red) *Norsk innvandringshistorie: I globaliseringens tid 1940-2000*. Oslo, Pax forlag A/S, 2003.

Ulstein, Ragnar. *Jødar på flukt*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2006, 2. opplag.

Ulstein, Ragnar. *Svensketrakikken. I. Flyktninger til Sverige 1940-43*. Oslo: Det norske samlaget, 1974.

Valentin, Hugo. *Judarna i Sverige: Från 1774 till 1950-talet*. Stockholm: Judiska museet-Natur och kultur, 1964/2004

Varvin, Sverre. *Flukt og eksil: Traume, identitet og mestring*. Oslo: Universitetsforlaget, 2003.

Westlie, Bjørn. (2. opplag); *Oppgjør. I skyggen av Holocaust*. Oslo: Aschehoug, 2010.

Åmark, Klas. *Att bo granne med onskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2011.

Annen litteratur

Abrahamsen, Abel. *Wergeland's Legacy: Jewish Life and Culture in Norway*. New York: Abel Abrahamsen, 2003.

Benkow, Jo. *Fra synagogen til Løvebakken*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1985.

Berg, Pål A. *Kirke i krig, Den norske kirke under 2. verdenskrig 1940-45*. Oslo: Genesis, 1999

Berger, Åse. *Flyktingelos i grenseland. Loser fra Halden til Grue Finnskog under andre verdenskrigen*. Thorsrud a.s. - Lokalhistorisk forlag, 1998.

Berntsen, Odd Meidell. *Krigens første sabotør står fram*. Lillestrøm: Romerikes Blad, 08.05. 1985.

Borøchstein, Ove. *J: Historien om kristiansundsjødene*. Kristiansund. Ibs Forlag, 2000.

Bermann, Irene Levin. *“Vi skal plukke poteter”: Flukten fra Holocaust*. Oslo: Orion, 2008.

Eggen, Kjell Staal. *Skammen – en bok om sviket mot norske jøder under krigen 1940-1945*. Porsgrunn: Norgesforlaget, 2008.

Elvemo, Jarle. *Grensebarn i krig: De unge og glemte heltene*. Porsgrunn: Norgesforlaget, 2012.

Fontander, Bjørn. *Flykten over Kölen 1940-1945*. Malmö: Raben & Sjögren, 1979.

Frogner, Karoline. *Mørketid. Kvinners møte med nazismen*. Oslo: Cappelen, 1995.

Gjerdrum Tove og Nils Harald Lundberg. (red.) *Flukten fra Norge. Grensetrafikken øst for Oslo 1940-45*. Bjørkelangen. Norske grenselosers museum, 2000.

- Groth, Bente. *Jødedommen*. Oslo: Pax, 2000.
- Grünfeld, Berthold og Jahn Otto Johansen. *Ettertanker- en samtale*. Oslo: Aschehoug, 2007.
- Hasle, Eivind. «Menneskejakt og brennoffer. Jødane i Møre og Romsdal 1940-45». I *Romsdal sogelag. Årsskriftet 1990*. Molde, 1990.
- Johansson, Anders. *De glömde agentarna: Norsk-svenska vapenbröder mot Nazi-Tyskland*. Stockholm: Fischer & co, 2010
- Johansson, Anders. *Den glemte arme: I skyggen av hjemmefronten*. Oslo: Cappelen Damm, 2008
- Kommisar, Vera. *Nådetid. Norske jøder på flukt 1942*. Oslo: Aschehoug, 1992.
- Krogh, Thor. *Grenseboerne*. Rakkestad: Eget forlag, 1991.
- Larsmo, Ola. *Djävulssonaten*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2007.
- Levin, Robert. *Med livet i hendene*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag A.S, 1983.
- Ljødal, Neri. *Fra Eidsvoll i krigsåra. Opplevelser og minner 1939-1945*. Eidsvoll: Eidsvoll historielags bokserie, 2009.
- Lund, Sigrid Helliesen. *Alltid underveis*. Oslo: Tiden norsk forlag, 1981.
- Mamen, Hans Christen. «Over grensen under okkupasjonen». I *Romerike Historielags Årbok XVIII 1995*.
- Marker kommune. *På flukt gjennom Marker. Om flyktninge- og kurertrafikken 1940-1945 i norske og svenske grensetrakter*. Marker, 2000.
- Prytz, Olaf. «Dramatisk tur i Sylene». *Oppunder Fjellbandet*. Lokalavis for Håltålen. Utgivelsesår ukjent.
- Rossavik, Frank. *Det niende barnet. NS-ordførers jødiske sønn*. Oslo: Spartacus, 2009.
- Sebald, W.G.. *Austerlitz*. Oslo: Gyldendal, 2001
- Simensen, Siri Walen. *Kvinner under krigen. Norske kvinners innsats, erfaringer og hverdag under 2 verdenskrig*. Oslo: Pantagruel, 2009.
- Solbrekken, Ingeborg. *Med empati som våpen. Amalie Christies kamp mot deportasjon og rettsoppgjør*. Oslo: Genesis, 2004.
- Strømmen II. *Fra frigjøringen til åttiårene, 17 og 18*. (Sagdalen skole; tekst og minneplakett over John Davidsen, elev ved skolen, deportert og drept 1942) Skedsmo: Strømmen Vel og Sagelvas venner, 2008.
- Søbye, Espen. *Kathe, alltid vært i Norge*. Oslo: Forlaget Oktober, 2003.

Sørheim, Thor. «Jødeforfølgelsene. Motstanden organiserer seg. Flyktningtransporten». I *Blendingsgardiner og svenskesuppe. Skedsmo i krig og fred 1942-1945*. Skedsmo, Skedsmo kommune, 1995.

Thor, Annika. *En ö i havet*. Stockholm: Bonnier Carlsen, 1996.

Vedlegg 1. Brev til informantene

Birgit H. Rimstad
Flesvigs vei 9
2020 Skedsmokorset
Norge
Tlf. 0047-95 80 18 50
E-post bi-ri@online.no

Skedsmo, Norge, dato, 2010/ 2011

Til

De jødiske flyktningbarnas historie etter flukten til Sverige

Jeg er masterstudent i historie ved Universitetet i Oslo og har professor Einhart Lorenz som veileder. Emnet for min masteroppgave er hvordan flukten blir husket, hvordan livet var i eksil og hvordan livet har vært etter krigen for de jødiske barn og unge som flyktet fra Norge til Sverige under 2. verdenskrig. Krigshistorien har tradisjonelt vært en voksenhistorie, nå er det viktig også å få dokumentert barnas historie.

Det viktigste materialet til denne oppgaven vil bli samtaler med dere som selv var flyktninger. Jeg har hentet navn på flyktningbarn fra litteratur og arkiv, og jeg har fått god hjelp fra personer i det jødiske miljøet i Oslo. Jeg har valgt ut personer ut fra alder, født mellom 1921 og 1938, og bosted da dere flyktet.

Jeg håper jeg kan få anledning til å komme og snakke med deg? Samtalen tas opp på bånd hvis du ikke har noen innvending mot det. Samtalen blir så skrevet ned av meg og anonymisert. Alt identifiserbart materiale blir oppbevart nedlåst, og bare veileder og sensor vil kunne få tilgang til det. Materialet vil bli anonymisert bakgrunnsstoff for masteroppgaven og evt. annen publisering basert på oppgaven.

Jeg er en godt voksen student som også er utdannet sosionom. Jeg har vært ansatt som seniorrådgiver ved avdeling ved samfunnsfag ved Høgskolen i Oslo, men er pensjonist fra 1. januar i år. Jeg er deltidsstudent i historie.

Professor Irene Levin og jeg er ansatt ved samme avdeling på høgskolen og jeg oppgir henne som min referanse. Jeg ringer deg i løpet av noen dager.

Med vennlig hilsen
Birgit H. Rimstad

Vedlegg 2 Avtale med primærkildene

Jeg bekrefter herved at jeg gir tillatelse til at opplysninger gitt i intervju i 2010/2011 tillates brukt som anonymisert bakgrunnsmateriale for en masteroppgave i historie ved UiO og evt. annen faglig publisering basert på oppgaven. Oppgavens emne er jødiske flyktningbarn som flyktet fra Norge til Sverige under 2. verdenskrig, deres opplevelse av flukten, eksilet og hvordan livet har blitt etter eksilet. Ett eksemplar av brev og aksept beholdes av hver av oss.

Sted, dato 2010/2011

underskrifter

Vedlegg 3 Avtale om transkribering

**Avtale
mellom**

Birgit H. Rimstad og MAH/OSKS

Transkribering av intervju

Det inngås i dag en avtale mellom Birgit H. Rimstad og MAH og OSKS om transkribering av intervju innhentet som del av en masteroppgave i historie.

MH og OSKS forplikter seg til full taushet om alt som framkommer i intervjuene og kan ikke nytte noen opplysninger fra disse i noen som helst sammenheng.

Arbeidet betales med kr. 150,- pr hele arbeidstime og godtgjøringen overføres etter regning til konto.

Blindern 16.09.2010

Birgit H. Rimstad

MAH

BHR

OSKS

Vedlegg 4. Spørsmål til informantene

Informant nr.

Formalia

Navn: Fødselsdato og sted:

Adresse før flukten:

Adresse i dag:

Fars navn:

Fars yrke:

Mors navn:

Mors yrke:

Søskens navn og fødselsår:

Da du flyktet:

- Var du norsk statsborger?
- Hadde du annet statsborgerskap?
- Manglet du statsborgerskap

Før flukten

- Hvem tok initiativet til flukten?

Flukten

- Hvem flyktet du sammen med?
- Hvem organiserte flukten?
- Hva husker du fra flukten?
- Kan du beskrive noen følelser fra flukten?

Etter flukten

- Var Sverige ditt første eksilland?
- Husker du hvilken dato du kom over grensen?
- Har de noen erindring av at du kom over grensen?
- Hvor krysset du grensen?
- Har du noen erindring fra mottaket på svensk side?
- Har du noen minner derfra?
- Hvordan hadde du det på mottakssentralen?
- Hvor kom du etter mottaket?
- Hvor lenge måtte du vente på bolig?
- Ble du internert?
- Hvor ble du bosatt?

- Hvordan var det å bo der?
- Gikk du i skole?
- Fikk du svenske venner?
- Hadde du kontakt med andre norske jødiske ungdommer?
- Hadde du kontakt med andre norske flyktningsungdommer?
- Hvordan var forholdet til det norske eksilmiljøet?
- Hadde du familie i Sverige fra før?
- Hadde familien svenske venner fra tidligere?
- Var familien din religiøs?
- Var du med i menighetsarbeid?
- Hvis ja, kan du si noe om hvilken betydning menigheten hadde for deg?
- Hvordan var det å bo i Sverige?
- Har du opplevelsen av å være integrert?
- Møtte du antijødiske holdninger?
- Opplevde du diskriminering?
- Opplevde du utrygghet?
- Opplevde du eksilet som traumatisk?
- Var du redd under oppholdet i Sverige?
- Mistet du familie under jødeforfølgelsene?
- Var det uvisshet om skjebnen til nære familiemedlemmer?
- Ga eksilet deg noen spesielle muligheter i arbeid og/eller utdanning?

Etter eksilet

- Hvor lenge ble du i Sverige?
- Flyttet du tilbake til Norge?
- Ønsket du å komme tilbake til Norge?
- Hvordan var det å komme tilbake til Norge?
- Følte du deg velkommen i Norge?
- Ble noen familiemedlemmer igjen i Sverige?
- Flyttet du tilbake i ditt foreldrehjem?
- Hvordan var forholdet til naboene?
- Hvordan var forholdet til samfunnet generelt?
- Fant dere igjen familiens eiendeler?
- Fikk dere igjen eiendom?

- Hvordan var økonomien?
- Fikk dere noen økonomisk erstatning?
- Hvordan har livet ditt artet seg etter krigen?
- Har du tatt utdanning?
 - Hvis ja, hvilken?
- Har du arbeidet?
 - Hvis ja, hvilket yrke?
- Har du stiftet familie?
- Har du byttet navn etter krigen?
- Hvordan har disse barndomsopplevelsene preget livet ditt?
 - Kjenner dine nærmeste til hva du har gått igjennom som flyktning?
 - Kjenner dine nærmeste til hvordan du opplever dette i dag?
- Sliter du med psykiske problemer som du tilskriver opplevelsene du hadde som flyktning?
- Hvis ja, kan du beskrive dem?
- Hva gjorde Holocaust med din eventuelle religiøse tro?
- Har du hatt kontakt med andre flyktninger etter krigen?
- Har du tilleggsinformasjon?
- Har du notater eller annet materiale om opplevelsene som jeg kan få lese evt. kopiere?

Tusen takk for hjelpen!

Informasjonen fra informantene vil primært bli gjennomført som intervju, tatt opp på bånd og skrevet ut i etterkant. Du vil få tilsendt intervjuet slik det blir nedskrevet for å kunne redigere evt. feil eller misforståelser.

Undersøkelsen blir anonymisert der hvert intervju vil bli nummerert og anonymisert, uten navn. Navnelisten vil bli oppbevart av meg og vil bare bli tilgjengelig for veileder.

Birgit H. Rimstad